سنڌي قومي ڪهاڻيون

اروڙ
پبليڪيشنس

ليکڪ جا ٻيا ڪتاب

سونهن پٿر ۽ پيار (ڪهاڻيون)

زندگيءَ جو تنها مسافر (ڪهاڻيون)

جيل گهاريم جن سان (خاڪا ۽ انٽرويو)

اڌ ملاقات (خط)

جيل ۾ ٢٢ مهينا [ٻه ڀاڱا] (جيل جي ڊائري)

بنگال ۾ هڪ اجنبي [ترجمو] (رپورٽاج)

ترتيب

پنهنجي طرفان ۴

ناول جا باب

بد معاشيءَ جو سبب ۹
ڪارو ڪاري ۱۸
شروعات ۲۵
ڳوٺ سان جهيڙو ۳۷
عجيب ڇوڪري ۴۵
ڪوڙو الزام ۵۸
علحدگي ۷۰
موت ۸۲
پوليس جي جاچ ۸۹
احمد خان ڏيپر جو ڌاڙو ۹۵
جيل ۾ جهيڙو ۱۰۱
جيل بدلي ۱۲۴
پٽي صاحب جي ڪمدار سان جهيڙو ۱۳۵
ٻانهن لاءِ جهيڙو ۱۴۲
جرڳي جو فيصلو ۱۵۷
موڪلاڻي ۱۷۲

پنهنجي طرفان....

جيڪڏهن مان اِهو چوان ته 'ميرو ڏاڙيل' سنڌيءَ ۾ پنهنجي نوعيت جو پهريون ڪتاب آهي، ته شايد انهيءَ ۾ وڌاءُ نه ٿيندو. ڇاڪاڻ ته سنڌيءَ ۾ ڪنهن به جيئري ڏاڙيل تي ناول لکيو نه ويو آهي. (گهٽ ۾ گهٽ منهنجي نظر مان ته نه گذريو آهي) بي ڳالهه اِها ته اِهو ناول هڪ سچي حقيقت آهي. ٽئين ڳالهه اِها ته اِهو قصو مونکي ميري ڏاڙيل (پورو نالو مير محمد لانگهاهه) پاڻ ٻڌايو. آخري ڳالهه اِها ته اِهو ناول ميري جي زندگيءَ ۾ ئي ڇپيو آهي. (ميري سان منهنجي ملاقات جيل ۾ ٿي هئي، جڏهن مان ڊي - پي - آر تحت گرفتار ٿيو هوس.)

اِهو ناول هڪ آتم ڪهاڻي آهي، جيڪا ٻڌائي ميري، ۽ لکي مون آهي. اڳ ۾ مختصر طور سنڌس ڪهاڻي تخليق پبليڪيشنس جي ڇئن ڪتابن ۾ ڏني هئم. پر آها مختصر هئي، ائين ڪڏي چوان ته ميري جي زندگيءَ تي جيڪو ناول پوءِ لکيم، انهيءَ جو ٽريلر هو. خوش قسمتيءَ سان اِهو ٽريلر پڙهندڙن تمام گهڻو پسند ڪيو، ۽ پوءِ مون ميري جي سچي زندگيءَ تي لکڻ جو سوچيو.

مون ميري کان سندس زندگيءَ جي پوري ڪهاڻي اڳ ۾ ٻڌي، ۽ پوءِ سچي ڪهاڻي ميري جي زباني ٽيپ ڪيم. جيڪا اٽڪل ساڍن پنجن ڪلاڪن جي هئي.

هن ناول کي لکڻ ۾ مونکي پورا چار سال لڳي ويا. ميري

پنهنجي زندگيءَ ۾ ننڍي ۾ ننڍو واقعو به مونکي پنهنجي زبان ۾ ٽيپ ڪرائي ڇڏيو هو. ميرءَ کي ٻڌائڻ ۾ ته ڪا تڪليف نه ٿي، پر مونکي لکڻ ۾ ڏاڍي تڪليف ٿي، ۽ سخت محنت ڪرڻي پئي. ڇو ته ميرءَ ڪيترين ڳالهين هڪ ڪان وڌيڪ دفعي ٻڌايون. ڪنهن ڪنهن ڳالهه وسري ٿي ويس، ۽ ڪڏهن اڳيان هلندي، اوچتو پوئين وسريل ڳالهه ياد ٿي پئي ته آتي ئي، وچ ۾ ٿي ٻڌايائين. منهنجي لاءِ ڦيريون ڏکيو مسئلو ته ٽيپ تان آتارڻ هو. ٽيپ رڪارڊر کي گهڙي گهڙي ريوائينڊ ۽ فاروڊ فاسٽ ڪري ڪري، ٽيپ جا ٻٽڻ ئي ڍرا ٿي ويا.

منهن جي جا ڪوڙ ڪانپوءِ ميرءَ جي زباني ٻڌايل ڪهاڻي ٽيپ تان پنن تي لاٿم. انهيءَ ڪانپوءِ سڄي ڪهاڻيءَ کي پڙهيم. ميرءَ جيئن ته Eytempore ڪهاڻي ٻڌائي هئي، تنهنڪري ڪهاڻيءَ ۾ ربط ڪونه هو. تنهنڪري ٽيپ تان آتاريل ڪهاڻيءَ کي مون وري لکيو ته جيئن سيئي ڪڙيون ڪڙين سان ملي بيهن. جڏهن محسوس ڪيم ته هاڻ ڪهاڻيءَ ۾ تسلسل آهي ته پوءِ وري سڄي ڪهاڻيءَ کي فيئر ڪيم ۽ پڙهندڙن جي سهوليت خاطر مختلف بابن ۾ ورهايم. ڪي ڪي باب ته ٿي ٿي، چار چار پيرا لکتا پيا، جاڪاڻ ته مان مطمئن نه پي ٿيس.

اِهو ٻڌائڻ ضروري ٿو سمجهان ته، سڄي ڪهاڻي آهائي آهي، جيڪا ميرءَ مونکي ٻڌائي آهي. ۽ مون ڪوشش ڪري زبان ۽ لهجو به آهـوئي رکيو آهي، جيڪو ميرءَ ڪهاڻي ٻڌائڻ وقت ڪم آندو. البت تسلسل قائم رکڻ لاءِ، ڪٿي ڪٿي

مون ڪهاڻيءَ کي گهٽايو يا وڌايو آهي.
ميري کي نڪو مان سنڌ جو جوڙو سهوت ٿو ميجان، نه ئي سنڌس ڪمن کي ساراهيان ٿو يا پٽ پرائي ڪريان ٿو. ميري جي ڪهاڻي مونکي دلچسپ محسوس ٿي ۽ سمجهيم ته پڙهندڙ به دلچسپي محسوس ڪندا، تنهنڪري لکيم.
پر هڪ ڳالهه ضروري آهي ته ميرو يا ميري جهڙا ٻيا ڏاڙيل (اڪثر) پاڻ مرادو ڏاڙيل نه بڻيا آهن. حالتون کين انهيءَ رستي ڏانهن وٺيو وڃن. جيڪڏهن ميري کي ٻڌا ڏوهه جي پوليس گرفتار نه ڪري ها، ميري جي ڀاڄائي غلط ڪم نه ڪري ها يا هڪ ڪمدار ڪيس ڪوڙ ۾ نه ڦاسائي ها، ته شايد ميرو ڏاڙيل جي بدران فقط هڪڙو محنتي هاري هجي ها.
ميري جي ڪهاڻي ائين آهي، جيئن ڪنهن به ڏاڙيل جي هوندي آهي. مونکي جنهن ڳالهه متاثر ڪيو، آها هئي- ميري جي سچائي ۽ جيل ۾ بهادري. ميري اهو ثابت ڪيو آهي ته ڪمزور نه ٿيڻ گهرجي، بهادريءَ سان هر ڏاڍ کي جهڪائي سگهجي ٿو.
مون جيل ۾ وڏن وڏن ليڊرن کي به ڀاڙيو ٿيندي ڏٺو آهي، جنکي اي ڪلاس، ايئرڪنڊيشنڊ ۽ هر سهوليت مليل هئي، پر سي ڪلاس ۾، هڪ ڪرمنل قيدي، ايڏي بهادري ۽ شان مان سان رهي - اهڙي بهادري گهٽ ماڻهن ۾ هوندي.

— طارق اشرف

بدمعاشيءَ جو سبب

سيپٽمبر ١٩٧٥ع جي ڳالهه آهي. مونکي ڊفينس آف پاڪستان رولز (D.P.R.) تحت ڪراچيءَ مان گرفتار ڪري، حيدرآباد سينٽرل جيل آماڻيو ويو هو. اهو جيل منهنجي لاءِ نئون ڪونه هو، ٧٤ع ۾ پڻ ساڳي آرڊيننس تحت انهيءَ جيل ۾ رهي ويو هوس. پوين دفعي اپريل ٧٤ ۾ گرفتار ٿيو هوس، ۽ هاڻ سيپٽمبر ٧٥ع ۾. اهو عرصو وڏو ڪونه هو، تنهنڪري جيل اسٽاف به گهڻي ڀاڱي ساڳيو هو. ساڳيو سپرنٽنڊنٽ نورالاهي شيخ، ميڊيڪل آفيسر نور محمد ميمڻ، ڊپٽي سپرنٽنڊنٽ محبوب ۽ جيلر راجا وغيره. ڪجهه اسٽاف بدلي به ٿي ويو هو.

گذريل دفعي مون سان گڏ شاهنواز شاهه، ڪنهيو لال، سردار علي شاهه، يوسف جکراڻي ۽ اسرار سرڪي وغيره هئا. انهن مان ڪي منهنجي هوندي، ۽ ڪي مونکان پوءِ آزاد ٿي چڪا هئا. پر هن دفعي نه فقط ساٿي ٻيا هئا پر اڳيون بي ڪلاس به ڪونه هو. انهيءَ بي ڪلاس ۾ سردار خيربخش مري ۽ مير غوث بخش بزنجو رهيل هئا، تنهنڪري مونکي اسپيشل وارڊ ۾ رکيائون. اهو وارڊ اڳ ۾ ليڊيز وارڊ هو. هاڻ هن ۾ سنڌ يونيورسٽي ۽ ايل-ايم-سي جا ڪجهه شاگرد حڪيم ٻپر، لعل بخش ناڏيچ، راجا رحيم کهاوڙ، سريش ۽ ٻيا رهيل هئا. مونکي وارڊ جي انهيءَ حصي ۾ رهايائون، جنهن ۾ ڪنهن وقت پير پاڳاري (پير صبغت الله) کي

انگريزن قيد ڪري رکيو هو.
مان اتي اڪيلو رهندو هوس. منهنجو وقت يا ته ڪتاب پڙهڻ ۾ گذرندو هو، يا سمهڻ، ۽ برداشتين (١) سان حال احوال ونڻ ۾.
مان صبح ۽ شام جو، پنهنجي ڪوليءَ اڳيان ورانڊي ۾، ڪرسي رکي ويهندو هوس. برداشتي به واندا ٿي اچي مون وٽ ويهندا هئا. مان هڪڙي قيديءَ کي ڏسندو هوس، جيڪو اڪثر پيتيءَ (٢) ملڻ ڪانپوءِ پوڙ کي تڙڪو لڳائڻ لاءِ اسانجي بورچي خاني ۾ ايندو هو. پنجونجاهه - ڇاونجاهه جي پيٽيءَ ۾ هو، جسم ڳرو، قد جو ڪجهه ننڍو، ڏاڙهي ۽ مٿي جي وارن کي مينڌي لڳل، پر اڪثر اڌ وار اڇا ۽ اڌ مينڌي هاڻا ڳاڙها هوندا هئا. اکيون سدائين ڳاڙهيون، اهڙيون جهڙو رت ٿو ٽمي. سندس اکين ۾ اهڙي دهشت هوندي هئي جو مان ڪڏهن به سانس نظرون نه ملائي سگهندو هوس.
ڪڏهن ڪڏهن عجيب حليي ۾ به ايندو هو. خالي سٿڻ پيل، باقي جسم اگهاڙو. مٿي ۽ ڏاڙهيءَ تي مينڌي مکيل، ڏاڙهي ۽ مٿي تي ڪيلي جا پن ٻڌل. اهڙو حليو ڏسي جيڪر کِل اچي، پر سندس اکين ۾ اهڙي دهشت هوندي هئي جو سانس اکيون ملائي ڳالهائڻ مشڪل لڳندو هو.

(١) برداشتي: جيل ۾ اي ڪلاس ۽ بي ڪلاس جي قيدين کي سي ڪلاس جا قيدي ڪم لاءِ ڏيندا آهن.
(٢) پيتو: جيل جي ماني.

هن جو نالو ميرو لانگهو هو.
ميرو لانگهو مون واري وارڊ جي پويان، ڏکڻ واري پاسي، هڪ ڪوليءَ ۾ رهندو هو. جيل وارن جي اصطلاح ۾ ميرو 'ڊانڊرس' (Dangerous) هو، چاڪاڻ تہ ميرو خطرناڪ ڌاڙيل هو.
مون ۾ شروع کان ئي اها عادت آهي تہ نئين ماڻهوءَ سان ملندي بي تڪلف نہ ٿيندو آهيان. سو ميري سان بہ ڪجھ وقت ڪانپوءِ ڪجھ بي تڪلف ٿيس. سو بہ اهڙيءَ طرح جو اڳ ۾ فقط سلام ٿيندو هو. ڪجھ وقت ڪانپوءِ خير-عافيت، پوءِ خبرون چارون ۽ تنهنڪانپوءِ ڳالھ حال-احوال ڏيڻ وٺڻ تي پهتي. ۽ انهيءَ منزل تي پهچڻ ۾ ٻہ ٽي مهينا لڳي ويا.
۽ پوءِ ميري سان منهنجيون طويل ڪچهريون ٿيڻ لڳيون. ميري جي ڪهاڻي ڪنهن دلچسپ ۽ مار ڌاڙ سان لبريز ناول يا پنجابي فلم کان گهٽ ڪونہ هئي. ۽ خود ميرو بہ ڪنهن دلير هيرو کان گهٽ ڪونہ هو. اها دليري هن فقط جيل کان ٻاهر نہ ڏيکاري هئي، بلڪ جيل ۾ بہ چڱا ڪارناما سرانجام ڏنا هئا. تنهنڪري ئي 'ڊانڊرس' جو لقب مليو هوس ۽ سي ڪلاس جو پڪو قيدي هجڻ جي باوجود بہ ڪانئس ڪو ڪم نہ وٺندا هئا. کيس الڳ ٿلهڳ ڪولي مليل هئي، ۽ روز سي ڪلاس جا ڪچا قيدي سندس ڪولي صاف ڪري ويندا هئا. کيس ڊبل پٽو (ماني) ملندو هو، يعني ٻين کي هڪ وقت تي ٻہ مانيون ۽ هن کي چار.

انهيءَ کان علاوه سي ڪلاس جي عام قيدين وانگر هنڪي وڏي ٻورچي (جتي سيني سي ڪلاس جي قيدين جي ماني رڌبي آهي) جي بدران جيل جي اسپتال جي بورچيخاني مان به پوڙ ملندو هو. جيڪو ناغي جي ڏينهن مڇي، ۽ باقي ڏينهن ۾ گوشت هوندو هو. ٻيا قيدي چوندا هئا ته: "ميري جي خوراڪ تمام گهڻي آهي." پر ميرو چوندو هو ته: "مان وڏيڪ پيتو ڪچي قيدين لاءِ ونندو آهيان، چاڪاڻ ته انهن کي ماني گهٽ ٿي ملي ۽ ڪم گهڻو ٿا ڪن، جيڪي ڪچا قيدي مونوٽ ڪم لاءِ ايندا آهن، انهن کي ماني ڏيندو آهيان."

هڪ ڏينهن روز وانگر ورانڊي ۾ ويٺي ڪتاب پڙهيم ته ميرو آيو. نياز منجهان هٿ جوڙ ڪري اچي پيرسان پٽ تي ويهي رهيو. مون ڪتاب بند ڪيو ته پڇيائين، "سائين، منهنجي ڪري حرج ته ڪونه ٿيو؟"
مرڪي چيومانس، "ڪوبه حرج نه ٿيو. هتي سڄو ڏينهن پڙهڻ ۽ سمهڻ کانسواءِ ٻيو ڪم ئي ڪهڙو آهي." ٿوري دير خاموشي رهي، پوءِ پڇيومانس، "ڪڏهن تا آزاد ٿيو؟"
جواب ڏنائين، "سائين سيلاب واري معافي اچي ته اڄ ئي ڇٽي ويندس."
ميري کان پڇيم، "اوهانکي سزا گهڻي لڳي آهي؟"
چيائين، "ارڙهن سال."

”ارڙهن سال!“ مون حيرت منجهان چيو. ”وڏي سزا آهي.“ ٻڌائين، ”١٩٠٣ع جي ٻئي مهيني جي ارڙهين تاريخ تي جهليو هوس. چار سال ڪچو هوس (ڪيس هلي رهيو هو.) ١٩٦٧ع ۾ سزا لڳي اٿم. معافي ملاڻ سان وقت اچي پورو ٿيو آهي. (اڌ سزا معاف ٿيو وڃي) سيلاب واري معافي حڪومت کان منظور ٿي اچي ته اوهان جي دعا سان ڇٽي وينداس.

هر قيديءَ وانگر ميري کي به پنهنجي جهلجهڻ، ڪچي رهڻ، سزا لڳڻ، سيلاب تي وڃڻ جي هرهڪ تاريخ، ڏينهن ۽ سال ياد بيٺو هو.

مون ميري کان پڇيو، ”اوهين ڪيترا ڀيرا جيل آيا آهيو؟“ ٻڌائين، ”سائين ڪيئن دفعا آيو آن. پروڏي سزا ۾ پهريون ڀيرو ٽيرهن سال جيل ۾ رهيس. هڪ دفعو نون مهينن جي سزا لڳي. پر شيشن مان جلد ضامن ٿي ويو. ۽ هن دفعي چوڏهن سال گذاريا اٿم. پهريون ۽ پويون دفعو جرڳي سزا ڏني.“

پڇيم، ”ٻاهر نڪري وري ساڳيا ڌنڌا ڪندا؟“

ڪجهه دير سوچي چيائين، ”سائين هاڻ پوڙهو ٿي ويو آهيان. سو شايد هاڻ نه ڪريان.“

چيو مانس، ”ميرا، هاڻ ڌنڌا ڇڏيو، اوهان پنهنجي زندگيءَ جو بهترين حصو ته جيل ۾ گذاري ڇڏيو آهي. باقي جيڪا زندگي بچي اٿوَ، انهيءَ کي ته سجايو ڪريو.“

ميري مُرڪي ڏنو، ڪجهه دير هيڏانهن هوڏانهن جون

ڳالهيون ٿيون، پوءِ مون کانئس پڇيو ته ميرو ٻڌائڻ لڳو:
”سائين، منهنجو اصلي نالو ميرمحمد آ. پر عام طرح مونکي سڏيندا ميرو. ميري جي نالي سان آهن. پيءُ جو نالو مصري خان آ، اصل ڳوٺ، جتي مان ڄائو ۽ نپنو آهيان، اهو آ زور ڳڙهه. ڳڙهي خيرو تعلقو ۽ ضلعو جيڪباباد (جيڪب آباد) آ. اسانجا وڏا اصل اتي جا ئي آهن. ۽ انهن جا وڏا بلوچستان کان آيا هئا. اسانجي وڏن جو ڪم پوک ڪرڻ هيو، پنهنجي زمين ڪونه هئي، ٻين جي زمين پوکيندا هئاسين. ذوالفقارعلي پٽي ۽ نبي بخش پٽي وارن جون گڏيل زمينون آهن. زورڳهڙ ڳوٺ آ واحد بخش پٽي ۽ دودو خان پٽي جو. واحد بخش پٽو، ممتاز پٽي جو چاچو هيو.
”مان کهڙي سال ۾ ڄائو آن، انهيءَ جو پتو نه اٿم، پر اهو ياد گيرو اٿم ته جڏهن سکر واري بئريج ٺهي هئي، تڏهن مان ڏهن ٻارهن سالن جو هوس، اهو به يادگيرو اٿم ته تڏهن منهنجو طهر ٿيو هيو، ۽ بابا مونکي جيڪمباد (جيڪب آباد) وٺي هليو هيو، بوٽ وٺي ڏيڻ.
”اسين ٽي ڀائر آهيون، ٽئي جيئرا آهن. وچون مان آهيان، وڏي جو نالو پيرل آ ۽ غلام حيدر ننڍو آ. چار ڀينرون هيئون، انهن مان ٽي فوت ٿي ويئيون، هڪ جيئري آ، مان پڙهيس ڪونه. قرآن شريف به اتي جنت (جيل) ۾ پڙهيو آن. وڏو ٿيس ته مان به پوک جو ڪم سنڀاليو.
مون ميري کان پڇيو ته، ”ميرا اوهان جي ڏوهن جي شروعات ڪٿان کان ۽ ڪيئن ٿي؟“

ميري مرڪي چيو: ”سائين شروعات ته اتان ٿي، جڏهن مون کو ڏوهه ڪيو ئي ڪونه هيو. اوهانکي ٻڌايو اٿم ته مان پوکيرائي ڪندو هوس تعلقي ڳڙهي خيرو، ضلعي جيڪاباد ۾. اتي جي دودا پور ٺاٺي جو جمعدار غلام محمد هڪ دفعي گهوڙيءَ تي چڙهي اسانجي ڳوٺ آيو. اهو ڳوٺ پٽڻ جو هيو. ذوالفقار علي ڀٽي جن جو. جمعدار ماکي چيو: ’توکي صوبيدار صاحب گهرايو آ. کو ڪم اٿس، تون هل.‘ مان پنهنجي گهوڙي سنجائي، غلام محمد جمعدار سان رلجي، دودا پور ٺاٺي ويس. صوبيدار مان سان هٿ ملايو، ۽ چيائين: ’مان توکي سنڌ فرنٽيئر ۾ چالان ڪريان ٿو‘. منهنجا تاڪ لڳي ويا. ڪجهه دير ته حواس ئي جاءِ نه رهيا. پر پوءِ حوصلو جهلي چيم، ’سائين، منهنجو رڪاٽ (رڪارڊ) صاف آ. مان نه اڄ ڏينهن تائين چوري ڪئي آ، نه ڪا ٻي بد معاشي ڪئي اٿم. مان بيگناهه آهيان، تون ڇو ٿو ماکي ذليل ڪرين.‘ پر صوبيدار منهنجي نه ٻڌي، ماکي لاڪپ ۾ وجهي ڇڏيائين.

”اٺ ڏينهن لاڪپ ۾ رکي، پوءِ جيڪاباد جي ڪليڪٽر وٽ منهنجو ڪيس پيش ڪيائين. اُهو ڪليڪٽر پٺاڻ هو. مون ڪليڪٽر کي چيو: ’سائين منهنجو رڪاٽ گهرائي ڏس، مان هڪڙو غريب هاري آهيان. سر شاهنواز ڀٽي (جناب ذوالفقارعلي ڀٽي جو والد) جو ماڻهو آن. تون مان سان ظلم نه ڪر.‘

”پر هن منهنجي ٻڌي ڪونه، ۽ ٽي سال سنڌ فرنٽيئر جي

سزا ڏئي ڇڏي ۽ ماڪي سکر سينٽر جيل اماڻي ڇڏيائون. (اهو انگريزن جو دؤر هو) پوءِ منهنجو پيءُ ۽ ماءُ ڪراچي وڃي سر شاهنواز ڀٽي سان مليا. ذوالفقار علي ڀٽو انهن ڏينهن ۾ ننڍو هيو. سر شاهنواز هڪڙو ليٽر لکي منهنجي پيءُ کي ڏنو ته اهو وڃي جيڪماباد جي ڪليڪٽر کي ڏي، اهو ميري جو ضامن ڪٿندو.
بابي جڏهن اهو ليٽر ڪليڪٽر کي ڏنو، ته ڪليڪٽر ڪاوڙ منجهان اهو ليٽر ڦاڙي ڪٽي اڇليو. چيائين: 'مان ضامن نه ڪٿندم.' منهنجو پيءُ ۽ ماءُ وري ڪراچي شاهنواز خان ڀٽي وٽ ويا، اتي ذوالفقار علي ڀٽو به هيو. اهو پنهنجي پيءُ سان تکو پئجي ويو ته: 'اسانجي هاري، جنهن ڪڏهن به ڏوهه نه ڪيو آ، ڪليڪٽر ڇو انهيءَ جو ضامن نٿو ڪٿي. بابا ماڪي ڇڏيو ته مان ٿو وڃي ڪليڪٽر سان ڳالهيان.'
پر سندس والد کيس جهلمو، ۽ چيائين ته: مان وري ٿو کيس ليٽر لکان. هاڻ ضرور اسانجي هاريءَ جو ضامن ڪٿندو.
ڪليڪٽر اهو ليٽر به اڇلي ڇڏيو، پر بابا کي چيائين: 'وڃ ضامن وٺي آ. تو ته باهه پاري ڏني آ.' بابا پوءِ ضامن وٺي آيو. ڪليڪٽر ضامن ڪنيو ۽ ليٽر ڪڍيائين. ڏهن پندرهن ڏينهن کان پوءِ اهو ليٽر جيل تي پهتو ۽ ماڪي آزاد ڪيائون.'
"سائين، مان هروڀرو سزا ڪاٽي. منهنجو ڪو به ڏوهه ڪونه هيو، مان به انسان آهيان، انهيءَ واقعي منهنجو دماغ خراب ڪري ڇڏيو. ماڪي حقيقت ۾ حڪومت پاڻ بدمعاش

ڪيو. مان آزاد ٿيس ته انهيءَ جمعدار غلام محمد کي اچي ڊپ لڳو ته متان هيءُ مان سان وڙهي، سو انهيءَ ضلعي مان بدلي ڪرائي ويو. وري سنڌس پتو ئي نه پيو. ماکي متس ڪاوڙ به ڏاڍي هئي، پر هنجو پتو ئي نه پيو، ته ويو ڪاڏي.”

ڪيو. مان آزاد ٿيس ته انهيءَ جمعدار غلام محمد کي اچي ڏپ لڳو ته متان هيءُ مان سان وڙهي، سو انهيءَ ضلعي مان بدلي ڪرائي ويو. وري سندس پتو ڏي نه پيو. ماکي مٿس ڪاوڙ به ڏاڍي هئي، پر هن جو پتو ڏي نه پيو، ته ويو ڪاڏي."

ڪارو ڪاري

”سائين جنگي ٻڌايو اٿم تہ اصل زور ڳڙهہ جا آهيون، پر پوءِ پنهنجي قوم سان پوڪ تي ناراضگي ٿي پيئي، تنهنڪري سڄو گهر ــــ مامو سندس اولاد، سوٽ، سيئي زور ڳڙهہ مان لڏي وڃي رُجهان جمالي ۾ رهياسي، جيڪو جهٽ پٽ تعلقي ۾، ۽ ضلعي نصيرآباد ۾ آ. اهو ڳوٺ جعفرخان جماليءَ جو هيو. جڏهن رُجهان ۾ لڏي وڃي رهيا هئاسي، تنهن وقت منهنجي عمر پنجويهہ ڇويهہ سال هئي.“

مهرو ڪجهہ دير لاءِ ماٺ ٿي ويو، ۽ پوءِ مٿي تان اڇي ڪپڙي جي ٽوپي لاهي، مٿي تي هٿ ڦيريائين، ۽ وري پنهنجي ڪهاڻي ٻڌائڻ لڳو:

”وڏي ڀاءُ پيرل ۽ منهنجي شادي زورڳڙهہ ۾ پنهنجي قوم مان ٿيل هئي. پر پيرل جي زال شاديءَ جي ڪجهہ عرصي ڪانپوءِ گذاري ويئي، تنهنڪري پيرل جي ٻي شادي رُجهان ۾ ڪرائي سي. آها مائي اسان ٽڪن تي ورتي هئي. سونهي ڪنهڙ جمي ڏيءَ هئي. سٽ سؤ رپيا ڏنا هئا سي، انهن ڏينهن ۾ ستَ سؤ رپيا سائين وڏي ڳالهہ هئي.

”ڪجهہ وقت ڪانپوءِ آها مائي ــــ يعني منهنجي ڀاءُ جي زال، ٻئي مڙد سان ڪري پيئي، هڪ رات زائفان منهنجي ڀاءُ سان سٽل هئي. آڌيءَ رات جو هوءَ چيڙي ڪري اٿي ۽ جهنگ ڏانهن وڃڻ لڳي، منهنجي ڀاءُ کي شڪ پيو تہ

هيءَ هيڏيءَ مهل ڪاڏي ٿي وڃي. هيءَ به پوئتون ويس، ڪافي اڳيان ويو ته هنڪي به ماڻهو سُتل نظر آيا، هڪ زائفان ۽ هڪ مڙد. چنڊ جي هلڪي هلڪي روشني هئي، هُن مڙد ڪي سڃاڻي ورتو — اهو اسانجو ماروٽ خير محمد هيو. منهنجي پاءُ جي دل ۾ غيرت جي باهه ڀڙڪو ڪاڍ و. پر هُو انهيءَ وقت غصو پي ويو، صبر ڪان ڪم ورتائين. ڀئي پاسي انهن ڪڙڪو ٻڌو ته شڪ پئجي وين ته ڪو آ. تنهنڪري زائفان هيڏي هلي آئي ۽ مڙد پرتي هليو ويو.

"منهنجو پاءُ تڪڙو تڪڙو هلي، زائفان جي پهچڻ کان اڳ، گهر پهچي، مٽ ڪري، دَتُ هٽي سمهي رهيو، زالس آئي ته ڪيس شڪ ئي نه پيو ته مڙس ماڪي ڪو خراب حالت ۾ ڏٺو آ.

"صبح جو پاءُ مان سان اها ڳالهه ڪئي. هوڏانهن ڪارو- ههڙي مڙد کي اسان ڏانهن ڪارو چوندا آهن، آهو ڪارو انهيءَ رات ڪيڏانهن هليو ويو. پنڌ رنهن ويهه ڏيهاڙا هو ڪونه آيو، اسان به ڪئي چپ ڪئي سي، زائفان کي اڄا به وڏ پڪ پيار ڏنوسي ته جيئن شڪ نه پويس، اسان اِها اڪائي نه ڏني سي ته اسانکي ڪنهن ڳالهه جي خبر آ، جيڪو اسانکي ڪرڻو هيو، آهو ته مان ۽ منهنجي وڏي پاءُ اڳ ۾ سوچي ڇڏيو هيو.

"آهو ڪارو خير محمد پنڌ رنهن ويهن ڏينهن ڪانپوءِ آيو. هڪ ڏينهن مان هنکي ڏُوتاڙي، دلاسو ڏيئي ته: 'فلاڻي هنڌ منهنجو دوست آيو آ، هل ته هلي انهيءَ سان ملون.'

هيءَ هيڏيءَ مهل ڪاڏي ٿي وڃي. هيءَ به پوئتون ويس، ڪافي اڳيان ويو ته هنڪي ٻه ماڻهو سٽل نظر آيا، هڪ زائفان ۽ هڪ مڙد. چنڊ جي هلڪي هلڪي روشني هئي، هن مڙد کي سڃاڻي ورتو ـــ آهو اسانجو ماروت خير محمد هيو. منهنجي پاءُ جي دل ۾ غيرت جي باهه پڙڪو ڪاڏو. پر هـو انهيءَ وقت غصو پي ويو، صبر کان ڪم ورتائين. ٻئي پاسي انهن ڪڙڪو ٻڌو ته شڪ پئجي وين تـه ڪو آ. تنهنڪري زائفان هيڏي هلي آئي ۽ مڙد پرتي هليو ويو.
”منهنجو پاءُ تڪڙو تڪڙو هلي، زائفان جـي پهچڻ کان اڳ، گهر پهچي، ملڪ ڪري، دڳ هٽي سمهي رهيو، زالس آئي ته ڪيس شڪ ٿي نه پيو ته مڙس ماکي ڪو خراب حالت ۾ ڏٺو آ.
”صبح جو پاءُ مان سان اها ڳالهه ڪئي. هوڏانهن ڪارو ـ ههڙي مڙد کي اسان ڏانهن ڪارو چوندا آهن، آهو ڪارو انهيءَ رات ڪيڏانهن هليو ويو. پنڌ رنهن ويهه ڏيهاڙا هو ڪونه آيو، اسان به ڪئي چپ ڪئي سي، زائفان کي اجا به وڌ پڪ پيار ڏنوسي ته جيئن شڪ نه پويس، اسان اِها اڪائي نه ڏني سي تـه اسانکي ڪنهن ڳالهه جي خبر آ، جيڪو اسانکي ڪرڻو هيو، آهو ته مان ۽ منهنجي وڏي پاءُ اڳ ۾ سوچي ڇڏيو هيو.
”آهو ڪارو خير محمد پنڌ رنهن ويهن ڏينهن ڪانپوءِ آيو. هڪ ڏينهن مان هنکي دڙوتاڙي، دلاسو ڏيئي ته: ’فلاڻي هنڌ منهنجو دوست آيو آ، هل ته هلي انهيءَ سان ملون.‘

هو مان سان هليو. سارين جي ڪٽائيءَ جي مند هئي. پرسان جهنگل هيو. مان ڪيس اُتي وٺي ويس. جهنگل ۾ ڪافي پنڌ هلڻ ڪانپوءِ هن پڇيو، ’ميرا، ڪٿي آ تنهنجو دوست؟‘ مان يڪدم ڪهاڙي اُپي ڪئي، ۽ چيومانس، ’چپ ڪر ويهي رهه، تنهنجي ته پيءُ ڪي.... تون ڪارو آن. تون سمجهي ٿو اسان غافل آهيون.‘

”هو ڏڪندو ويهي رهيو، هنجي اکين ۾ خوف هيو. مان ڪهاڙي اُپي ڪيو مٿان بيٺو هوس. ايتري ۾ منهنجو پيءُ زائفان کي به گهليندي آتي پهچي ويو، هنن گهٽو ڏني ليلا هيو، پر هڪ ڌڪ سان انهن جا ڪنڌ وڃي ري پياه

’اسين ڪارو ماري، انهن جي لاشن کي ڪٽي اُتي رکيوسي، تي منهنجي پيءُ انهن کي ڏنو هيو جعفر خان جماليءَ کي بر پيٺي ته هنکي ڏاڍي ڪاوڙ آئي. تم اوهان ٻئي هند ون ڪري جاءِ واردات رُجهان چو ڏيکاري. تنهنڪري ماليءَ اسان سيني کي ٻئي ڏينهن تي ٻڌ رائي ڇڏ يو — ٽن رن ۽ پيءُ کي. اُتي جي ڪيترن ماڻهن پنهنجي وسان ثنايو ڪونه — ته انهن حق ڪيو آ، غيرت جو ڪم يو آ. اُنهن آزاد ڪرائڻ جي گهٽي ڪوشش ورتي، پر الي ڪنهنجي به نه ٻڌي.

ليس اسانکي ٻڌي، رجهان کان ڇهه ميل پري، جهٽ پٽ ٿهر آ، اُتي وٺي ويئي. اُتي ڪچو جيل آ. اُتي وڃي

انکي رکيائون، آئي اسانکي پوليس تڪليف ڪابہ نہ ني •
جيل جي ٻاهرين پاسي هڪڙو لوهي شيخن جو جهنگلو و، صبح جو انهيءَ ۾ وچي ويهاريندا هئا، اُتان رستو ف نظر ايندو هيو. اسين هر ايندڙ ويندڙ کي ڏسي گهندا هئاسي.
نهيءَ ڪچهي جيل ۾ اسانکي ادائي مهينا ٽي ويا، نہ ڪيس ي، نہ ڪا ٻي ڳالهہ. اوهي نہ واهي، نڌڪا ٽيو وينا سي •
هاڻ اِها ڳالهہ توهان اِتي دل ۾ رکجان، پهرين ٻي ڳالهہ ٻڌايان، اِها انهيءَ ڳالهہ سان واسطو ٽي رکي. اسين رجهان رهندا هئاسين، رجهان کان ميل سوا ميل پري تاج پور شهر آ. آتي هڪڙو همراهہ ڪاڻون ٻاهران لڏي، ر ٻار سان اچي رهيو هيو. هن پنهنجو نالو علي محمد ۽ مهر ٻڌائي، پنجاهہ سٺ ماڻهن جو اڻالو هيو هنن جو، يءَ سان اسانجي چاڻ سڃاڻ پوري ساري هئي، ٻر خبر تہ ماڻهو سٺو آ.
ڪڙي ڏينهن اسان سوچيوسي تہ علي محمد مهر کي و موڪلي سڏايون تہ اسانجي ڪا مدد ڪري. اسين انهيءَ سوچ ۾ هئاسي تہ اسان جهنگلي مان ڏٺو تہ محمد مهر گهوڙي تي سوار شهر ڏانهن پي ويو. اسان انهيءَ وقت ڪو ماڻهو نہ هيو جو علي محمد کي سڏي . اسانکي ڏاڍي بيقراري ٿي تہ متان علي محمد هليو نہ

وڃي. انهيءَ ڳڻتيءَ ۾ ويٺا هئاسين، جو ڪيڏيءَ مهل ڏنوسين ته علي محمد اسان ڏانهن آيو هئي.

”هو اسان لاءِ جهٽ پٽ شهر مان ميوا، ڪپڙا، صابڻ ۽ ٻيون شيون وٺي ويو هيو ۽ هن اسانکي ٻڌايو: ’مان مير جعفر خان جماليءَ وٽ ويو هوس. جعفر خان کي چيم: ’مان ٻڌو آ ته اوهان چيو آ: مان ميري وارن کي چوڏهن سال ليپ ڏياريندم.“ انهيءَ کان اڳ جو مير جعفر خان ڪجهه چوي، مان وري چيو: ”مان هتي جو ناهيان، ٻاهر جو آهيان. مان پنهنجا ٻار ٻچا وٺي اوهانجي زمين تي اچي رهيو آن. پر اوهان وٽ انصاف ڪونهي. اڄ اوهان ميري وارن کي ناحق جهلايو آ. سپاهي ماڪي ٻه لڏ رائيندا. جنهن حق ڪيو آ. ميري پنهنجي پاءُ جو سات ڏنو آ. ڪارو ڪاريءَ کي مارڻ حق آ. پر اوهان ناحق ڪيو آ. تنهنڪري مان اوهانجو ڳوٺ ڇڏي ٿو وڃان. مان وڃي سڀني کي ٻڌائيندم ته مير جعفر خان جيڪو جمالي قوم جو سردار آ، انهيءَ وٽ انصاف ڪونهي. انهيءَ وٽ حق ڪونهي. هو ناحق جو پاسو ٿو کڻي.“

”’اها ڳالهه ٻڌي جعفر خان جمالي ڪاوڙيو ڪونه. اهو ڪونه چيائين ته لڏي وڃ منهنجي زمين تان. (ڇاڪاڻ ته اهو سردار جو ’وڙ‘ ڪونهي ته هو انصاف نه ڪري ۽ ماڻهو انهيءَ ڪارڻ سندس ملڪ [زمين] مان لڏي وڃن.) هن چيو: ”نوجوان ڪاوڙ ڍري ڪر. ميري وارن سان ضرور انصاف ٿيندو. ڪيس جرڳي ۾ هلندو.“‘“

”اها ڳالهه، ٻڌي اسان سندس ٿورا مڃيا ۽ ٻڌايوسين ته اسان تو ڏانهن ماڻهو موڪلڻ وارا هئاسين.“

”ڪجهه ڏينهن کانپوءِ جرڳو ويٺو. پوليس اسانکي جرڳي وٽ وٺي هلي. جرڳي ۾ جعفر خان جمالي اسانجو ساٿ ڏنو. چيائين: ’هنن ڪو ڏوهه نه ڪيو آ. ڪارو ڪاري ڪيو اٿن، سو به هنن نه ڪونه ڪيو آ‘. وري منهنجي پيءُ کان پڇيائين: ’بابا، ڪارو ڪاري تو ڪيو آ؟‘ پيءُ جواب ڏنو: ’ها سائين، مان ڪيو آ.‘ پڇيائين: ’تنهنجي پٽن يا ٻئي مدد ڪرائي هئي؟‘ هن چيو: ’نه.‘
”پوءِ جرڳي رڳو وڏي پيءُ کي ڏوهاري ڪيو، ۽ اسان ٻنهي کي آزاد ڪيائون.
”جرڳي جي ڏوهاري ٺهرائڻ کانپوءِ، سزا جو اختيار وري ڊپٽي ڪمشنر کي ڏنائون. جعفر خان جمالي ڊپٽي ڪمشنر کي به سفارش ڪئي هئي. سو هن پيءُ کي چيو: ’بابا، توتي سؤ رپيا ڏنڊ آ، جيڪڏهن جرم (پئسا) ڀري ڏين ته توکي آزاد ڪريان، نه ته ڇهه مهينا ٽيپ ڪاٽڻي پوندي.‘
’منهنجي پيءُ، پنهنجي سوٽ محمد بخش کي سڏرايو، جيڪو ڊپٽي ڪمشنر جي آفيس ٻاهران ويٺو هيو، هن ڏنڊ جا پئسا ڀري ڏنا. ۽ منهنجو پيءُ آزاد ٿي ويو.“

”علي محمد مهر ڪي مان سڃاڻندو هوس، پر هن سان اڳ ۾ تعلقات بلڪل ڪونه هئا. پر هن اسان سان ورڪيو،

وڏو احسان ڪيو هيو. هو بهادر ماڻهو هيو، تنهنڪري هن وٽ بهادرن جو قدر هيو. هن مون ۾ ڪا مٽيا ڏٺي هئي. خير، جڏهن اسين آزاد ٿي ڳوٺ پهتاسين، ته علي محمد پنهنجي سؤٽ حاجي عبدالرحمان سان گڏ اسانکي مبارڪ ڏيڻ آيو، ۽ پوءِ اسانجو پاڻ ۾ رستو ٿي پيو."

شروعات

”جنهن ڏينهن علي محمد اسانجي ڳوٺ مبارڪ ڏيڻ آيو هيو، انهيءَ جي و يهن پنجو يهن ڏينهن ڪانپوءِ علي محمد گهوڙي تي چڙهي اسانجي ڳوٺ مان سان ملڻ آيو. پر خبر پيس ته مان جيڪماباد (جيڪب آباد) ويو آهيان. سو هيءُ به انهيءَ گهوڙي تي جيڪماباد آيو. جيڪماباد اُتان پنج ڪوهه تي آ.

”هيءُ پڇائون ڪندي ڪندي اچي مان سان بازار ۾ مليو. مان گهر جون ڪجهه شئون ورتيون هئيون ۽ هاڻ موٽڻ وارو هوس جو علي محمد اچي پهتو.

”علي محمد ماکي چيو ته: ’اڄ نه موٽ، اڄ هتي ئي ٽا رهون.‘

”مان کيس چيو: ’مان وٽ فقط به رپيا آهن، سو ڪيئن رهبو؟‘

”هن چيو: ’پئسن جي پرواهه نه ڪر. مان وٽ آهن، فلم ڏسنداسين، گهمندا ڦرنداسين. سڀاڻي واپس هلنداسين.‘

”جيڪماباد ۾ منهنجو هڪڙو پوليس جو جمعدار رسول بخش ذات جو چانڊيو، دوست هيو، مان هن وٽ رهيل هوم، مان علي محمد کي به وٺي آئي رهايم. سڄو ڏينهن گهمندا ڦرندا رهياسين، فلم به ڏٺي سين، رات جو سمهڻ وقت علي محمد ماکي چيو: ’منهنجو توهم هڪڙو ڪم آ، پر ڊپ اٿم ته تون انڪار ڪندين.‘ دل ۾ چيم: هنجو هيترو احسان

آ مون تي، مان ڪيئن جواب ڏيندم، پلي کهڙو به ڪم هجي، ڪرڻو ته آ. احسان ته لاهڻو آ، چيم: ’تون چؤ. مان ڪم ضرور ڪندم،‘ پر هن ماڪي ڪم ڪونه ٻڌايو، چپ ٿي ويو. مان به وڌيڪ ڪونه پڇيو، سوچيم ته شايد هينئر نٿو ٻڌائڻ گهري.

”اها رات اسين اُتي رهياسي. ٻئي ڏينهن به، سڄو ڏينهن اتي گهمندا ڦرندا رهياسي، جڏهن شام ٿي تڏهن هن چيو: ’اڄ ڪونه ٿا هلون. هتي ٿا رهون.‘ مان انڪار نه ڪيو. هن وري به ساڳي ڳالهه ڪئي ته: منهنجو تو ۾ ڪم آ، پر ڊپ ٿو لڳيم ته تون انڪار ڪندين.‘ مان چيو: ’مان انڪار نه ڪندم، تون خالي ڪم ٻڌاءِ.‘ مان دل ۾ سوچيو ته: هيءُ ٻئي ڳوٺ جو آ، شايد اسان ڏانهن ڪنهن ڪان پلاند ونڻو هوندو. سو چيو مانس: ’تون حڪم ڪر، بندوقون، رائفلون، همراهه سڀئي ملي ويندا.‘ پر هن ڪم نه ٻڌايو، سوچ ۾ پئجي ويو.

”ٽين ڏينهن به اسين اُتي رهياسي. هن وري به ساڳي ڳالهه ڪئي. مان ڪٺي سندس ٻانهن ۾ هٿ وڌو ۽ چيو مانس: ’تون ماڪي ٻار ٿو سمجهين ڇا. مان جوان آن، پنجويهه سال منهنجي عمر آ. تون حڪم ڪر. تون وقت تي اسانکي ڪم آيو آن، اسان تي احسان ڪيؤ ٿئي، مان پنهنجو سر به توتان قربان ڪري سگهان ٿو، تون چو چوين ٿو ته مان حڪم ڪونه ڪندم. تون چڙو ڪم چؤ. علي محمد چيو: ’هڪ هنڌ هلڻو آ.‘ چيم: ’هلبو.‘ علي محمد يڪدم چيو:

’نه مڃيندي نه ڳالهه.‘ حيران ٿي پڇيو مانس: ’پر مان نه ڇيو هلنداسي.‘ علي محمد چيو: ’هلنداسي نه. بس هينئر ئي هاڻو آ.‘ مان يڪدم چيو: ’هل، هينئر ئي هل:‘ علي محمد چيو ته: ’گهوڙا تو واري دوست جمعدار کي ڏي ته ڳوٺ پهچائي.‘ مان جمعدار کي چيو: ’گهوڙا ۽ شيون اسانجي گهر پهچائي ڇڏ، ۽ گهر وارن کي چئجان ته فڪر نه ڪن، مان ڪنهن ڪم سانگي ٻاهر ويو وڃان، جلدي موٽي ايندس.‘ ماکي اهو به خيال هو، ته گهر وارن کي اهو فڪر هوندو ته جنگي ڪارو ڪاري ڪري ماريو اٿئون، متان انهن جا مائٽ پلاند نه وٺن.

”خير سائين، اسين رات جو ڏهين وڳي ڪوئيٽا ميل ۾ چڙهياسي ۽ اچي شڪارپور ۾ لٿاسي. آتي هوٽل ۾ مسواڙي ڪمرو ورتوسي. اهـا رات اسين آتي رهياسي. ٻئي ڏينهن علي محمد ماکي بزار وٺي هليو. ڇهن پنجن ڏينهن ۾ منهنجا ڪپڙا ميرا ٿي ويا هئا، علي محمد منهنجي لاءِ نوان ڪپڙا وٺي انهيءَ وقت سبراياـ شلوار، خميس، پٽڪو، هڪڙو رومال ۽ ڏهه رپيا منهنجي کيسي ۾ وڌائين. جيڪما باد ۾ به هن مڙس ڏاڍو خرچ ڪيو هيو، روز سؤ ڏيڍ سؤ رپيا ٿي خرچ ڪيائين. انهيءَ وقت جا سؤ ڏيڍ اڄ جي هزار کان مٿي هيا.

”ڪپڙا ملي ويا ته آهي پاڻي، اسين اچي ريل ۾ چڙهياسي.

رٽ ڪ چڙي، لاڙڪاڻو چڙي، داد و چڙي — او اچي لڳاسي ٻو ٻڪن ۾ (ضلعو دادو)۔ پوءِ چڙهياسي ٿانگي ۾، ۽ لڳاسي ٿلٽيءَ جي شهر ۾، اتي اچي شام ٿي هئي۔ پوءِ پنڌ پٽڻ ڏانهن وياسي۔ پٽڻ ٿلٽيءَ کان ڏيڍ کن ميل پري هيو۔

”پٽڻ ٿان ٻيڙي ڪئيسي، ۽ ٻئي پر اچي لڳاسي۔ آهو نواب شاهه ضلعو هيو۔ وچ ۾ ٻياو هيو، انهيءَ کانپوءِ دولتپور جو شهر هيو۔ ٻيلي مان لنگهياسي پي ته دولت‌پور واري پاسي کان چار پنج زائيفائون آيون پي۔ انهن زائفن کي ڏسي علي محمد ڪڇهه گهٻرائجي ويو، ۽ يڪدم ريلاپي (پيشاب) جو بهانو ڪري ويهي رهيو۔ ۽ جڏهن هو اڳتي وڌي ويئيون، ته آئي بيٺو۔ هن ريلو ڪيو يا نه، سو خبر ڪانه اٿم، پر اها پڪ اٿم ته هن ريلي جو بهانو ضرور ڪيو هيو۔ ماکي شڪ پيو ته ضرور ڪا ڳالهه آ، هن ائين ڇو ڪيو۔ مان کانئس پڇيو: ’تو ريلاپي جو بهانو ڇو ڪيو۔‘ هو پهرين ته ڪجهه چرڪيو، پر پوءِ کلي ڏنائين، چيائين، ’انهيءَ ڳالهه کي تون ڇڏ۔‘ مان چيو، ’نه اها ڳالهه ماکي ٻڌاءِ، تون يڪدم ڇو ويهي رهئين۔‘ علي محمد ڪجهه دير منهنجي منهن ڏانهن ڏسندو رهيو۔ پوءِ چيائين، ’تو جهڙو بيوقوف ۽ ناسمجهه ماڻهو، مان سان ڪڏهن نه مليو آ۔‘ مان پڇيو ته: ’مان ڪهڙو ڏوهه ڪيو آ. ڪهڙي غلطي ڪئي آ جو تون ماکي بيوقوف ٿو چئين۔‘ چيائين: ’تون بيوقوف ناهين۔ تون اڃا ڪ منهنجو واقف ٿيو آن۔ نصيرآباد ضلعو ڇڏيوسي، جيڪماباد ضلعو ڇڏيوسي، سکر ضلعو ڇڏيوسي، لاڙڪاڻو

ضلعو ڇڏيو سي، داد و ضلعو ڇڏيو سي، هيئر درياهه ٽپي نواب شاهه ضلعي مان هلون ٿا پيا، تو ماکان اهو پڇيو آ، ته تون ڪير آن، ماکي ڪاڏي ٿو وٺيو هلين. کھڙو ڪم اٿئي.' مان هنکي جواب ڏنو، 'ادا، ڳالهه ٻڌ. اسان خون ڪيا. اسانکان ٻلا ند وٺڻ لاءِ دشمن تيار آهن. پر انهيءَ هوندي به تو اسانجي مدد ڪئي. اسانکي آزاد ڪرائي. ٻلا جي انهن دشمنن توکي دنيا (پئسا) ڏني آ، ۽ تون ماکي مارڻ لاءِ ٿو هلين ته به واه واه. جيڪڏهن ڪاڏي گھمڻ ٿو وٺيو هلين ته به واه واه. جيڪڏهن تنهنجو ڪو پيو ڪم آ. انهيءَ لاءِ ٿو وٺيو هلين، ته به واه واه. توسان رُلندي ٿو هلان، توکان پڇان ڇو.' هن منهنجي ڪلهي تي هٿ هڻي چيو: 'جوان توکي آفرين آ. تون برابر صحيح آن. مان غلط ڳالهايو.' پوءِ هن ماکي ٻڌايو ته: 'منهنجو اصلي نالو غلام حسين آ، ۽ ذات جو وادو آن.' منهنجو چرڪ نڪري ويو. هان هيءُ غلام حسين وادو آ! سنڌ جو مشهور ڏاڙيل. هيءُ ڪيترن ڪيسن ۾ پوليس کي گهربل هيو. سنڌ س ڏاڙن جون ڪيتريون خبرون اخبارن ۾ ڇپيون هيون، ۽ اڪثر ڪچهرين ۾ سنڌ س قصا هلندا هئا. آهو غلام حسين وادو ڏاڙيل مان سان گڏ پيو هلي. منهنجو ڪنڌ فخر منجهان پاڻمراد و مٿي کڄي ويو ته غلام حسين مان سان گڏ پيو هلي. غلام حسين زبردست سهڻو جوان هيو، ماکان ڪجهه وڏو هيو. منهنجي عمر انهيءَ وقت پنجويهن کن سالن جي هئي، ۽ هو ٽيهن ٻٽيهن سالن جو هيو.

هو ڪڏهن ڌاڙهي رڪائيندو هيو، ڪڏهن ڪوڙائيندو هيو.
”غلام حسين ماکي ٻڌايو ته: ’خونن جي ڪيترن ئي ڪيسن ۾ وارنٽ نڪتل آهن، ۽ ڪوسا قوم سان جهيڙو به ٿيل آ. تنهنڪري سان هتان ڀڄل آهيان. رجهان جي پاسي منهنجو نالو علي محمد هيو، پر هتي غلام حسين واڍو آ. هتي تون علي محمد نالو پلجي به نه ڪڇجاءِ. منهنجا مٽ مائٽ هتي آهن، تو کان هرڪو پڇندو ته غلام حسين ڪٿي رهندو آ، پر تون اصل نه ٻڌائجان.‘

”انهيءَ وقت سچ لهي چڪو هيو! اسين ٻئي ڄڻا آهستي آهستي هلندا پي وياسي. هنجو ڳوٺ بند جي وٽ ۾ هيو، هن وقت ڳوٺ جي نالي جو يادگيرو ڪونهي، پر دولتپور تعلقي ۾ هيو. اسين اُتي پهتاسي ته سيئي ڏاڍي قرب منجهان مليا. اسين هتي چار ڏينهن رهياسي، جڏهن اُتي رهيل هئاسي، ته هن همراه موڪلي، ڪنهن ٻئي واري ڳوٺ مان ٻه ماڻهو گهرايا ـــ جيڪي هنجا ساٿي هئا. ۽ هڪ ماڻهوءَ کي آٿ تي ڪنهن پاسي موڪليائين ته فلاڻي هنڌ منهنجا هٿيار پيا آهن، اهي ڪڻي آ. شام ڌاري اهو ماڻهو هٿيار کڻي آيو.هن ماکي چيو: تو کي جيڪا رائفل وڻي سا کڻ. مان چونڊي هڪ رائفل کنئين، هڪ پاڻ کنياڻين، ۽ باقي ٻه بندقون انهن ٻن همراهن کي ڏنائين. ماکي ٻڌاياڻين ته: ’سچ لهڻ کان اڳ ڌاڙو هڻڻ هليو.‘ مان انهيءَ کان اڳ ڪڏهن ڌاڙو

ڪونہ هنيو هيو، نہ ماڪي ڏاڙا هڻڻ ڪو وڌندو ڏي هيو. اسي هاري ماڻهو، پنهون ڪندا هئاسي. پر هن جوان ڏڪئي وقت ۾ اسانجو ساٿ ڏنو هيو، مان ڪيس چئي چڪو هـوس تہ سر گهربو تہ آهو بہ ڏبو، تنهنڪري انڪار ڪرڻ جـو هاڻ سوال ڏي پئدا نٿي ٿيو. مان ڪيس چيو: 'ضرور هلبو.' ۽ ماڪي اِها بہ سڌ نٿي تہ ڏسان تہ هيءُ ڪيئن تو ڏاڙا هڻي. هنجو وڏو نالو هيو، هن سان گڏ جي هلڻ بہ فخر جي ڳالهہ هئي .

"ٽپهريءَ جـي مهل هئي ، جـو اسان ڏاڙي هڻڻ خاطر غلام حسين جي ڳوٺان نڪتاسي. هيو تہ ٽپهريءَ جو وقت پر سيءُ هيو، جنوريءَ جو مهنو هيو هو.

"اسانوت بہ گهوڙا هئا، هڪ تي مان هوس، هڪ تہ ي غلام حسين واڍو. بـاقـي بہ همراہ پيادل پي هلها. اسانکي جنهن ڳوٺ ۾ ڏاڙو هڻڻو هو، آنهيءَ جو نالو 'سوري' هيو. دولت پور ڪان ٽي ميل پري، اوپر ڏي هيو، آتي هڪ واڻيئي ڪي ڏاڙو هڻڻو هيو.

"جنهن وقت اسين سوري پهتاسي تہ سڄ لهڻوارو هيو. اسين دُڪان تي پهتاسي، انهيءَ دُڪان ۾ هڪ بـہ ماڻهو پيا بہ هيا. اسان بند وقون آپيون ڪيون سي ۽ چيو سي تـہ: ماٺ ڪري ويهي رهو، چـُريا پـٽريا تہ گولي هڻي چڏ يندا سي. واڻيئي ڏاڍا ايلاز ڪيا، پر اسان چڏيوسي ڪونہ، دڪان ۾ جيڪا ملڪيت هئي، آها سڀئي ميڙي ڪنئين سي. هنجو گهر بہ دُڪان سان گڏ هيو. اسـان گهوڙن سـوڌو انـدر

ڪاهي پياسي. عورتن دانهون ڪيون، ڏوڙ ڏڪا ٿي ويا.
جاڏي ڪاڏي ڌاڙي جو هل پئجي ويو — ڌاڙو ڙي ڌاڙو.
غلام حسين بندوق ڪڍي ٻاهر در تي ٿي بيٺو. اسين ڪمرن
۾ گهڙي پياسي، ڪپڙن مان مال ڪڍيوسي، پيٽيون ٻاهر
اڱڻ ۾ ڪڍي آياسي، ۽ بندوقن جي ڪنداڪن سان انهن جا
تالا ٽوڙي، سون، زيور، پئسو جيڪو ڪجهه هيو، اهو سڀ
ميڙي ورتوسي. پر عورتن کي جيڪي شيئون پيل هيون،
اهي ڪا به نه لهرائي سي.

"موٽندي وقت اسان واڻين جا به گهوڙا به ساڻ ڪيا.
گهٽين ۽ رستن تي ماڻهو ڪٺا ٿي ويا هئا، اسان هوائي فئر
ڪيا، هڪلون ڪندا گهوڙا ڊوڙائيندا — خبردار ڪوئي
به اسانجي ويجهو نه اچي، نه ته آفت مارينداسي. ساهه جي
ڊپ کان ڪوئي به ويجهو نه آيو. سڀئي پڇي ويا. اسين قلندر
جا نعرا هڻندا شهر کان ٻاهر نڪري آياسي. شهر کان ميل
کن ٻاهر نڪري، هڪڙي هنڌ ويهي اسان مال ورهايوسي-
سون، پئسا، ڪپڙا، به گهوڙا، مطلب ته سڀني مان ٻين
همراهن کي حصو ڏنوسي. ۽ پوءِ چيو سي ته واٽر ڪورس،
وني، پاڻيءَ مان هلي، پري نڪرجو، ته جيئن پيرن جا نشان
نه ملن. اڳيان نڪري جاڏي وڻي تاڏي هليا وڃجو.

"هو ويا ته اسان به گهوڙن تي چڙهياسي. انهيءَ وقت رات
جا ڏهه ٻارنهن ٿيا هئا. چانڊوڪي ڪونه هئي، باقي سيءُ
زور هو. اسان به واٽر ۾ گهڙياسي، ميل ڪن واٽر ۾ هلي،
پوءِ ڪچو ورتوسي. ڪچي ۾ پير ڪونه ٿيندا آهن، پڪي

زمين هوندي آ نه آها، تنهنڪري آني پير ٿئي ڪونه. چار پنج ڪوهه ڪچي ۾ هلياسي، پوءِ گهوڙن کي پيلي ۾ پڌ ڪري، سامان کڻي غلام حسين جي ڳوٺ آياسي.

”اسين تي چار ڏينهن آتي وري به رهياسي. غلام حسين جو وڏي عرصي کانپوءِ ڳوٺ آيو هيو، سو سنڌس ڪيترن ماڻهن ۾ دوستن اسانجون دعوتون ڪيون.

”تي چار ڏينهن کانپوءِ ڏاڙي لاءِ نڪتاسي. جيڪي ڳوٺ ويجها ويجها هئا، انهن ۾ غلام حسين ڏاڙو هنيو ٿي. هڪ ته سورنهن ڪن سالن کانپوءِ غلام حسين آيو هيو، انهيءَ ڪري گهڻن هن کي سڃاتو ڪونه ٿي. ٻيو غلام حسين رڳو واٽين کي ڏاڙا هڻندو هيو، واٽيا ماڻهو ڊڄڻا آهي پوءِ ان ته پوندا ئي ڪونه هئا.

”اسين آتي ڏيڍ مهينو کن رهياسي. انهيءَ عرصي ۾ مختلف هنڌن تي ڏاڙا هنياسي، هڪ ڏاڙو قاضي احمد جي پاسي، احمد خان جهونجهاڻ ڳوٺ ۾ هنيوسي. اِهو ڳوٺ بند جي پرسان آ. آتي به واٽيئي جو ڏاڙو ڪيوسي. ٻه اسين هئاسي، پنج ماڻهو غلام حسين اوسي پاسي کان گهرايا. اِهي چور هئا، ننڍيون ننڍيون چوريون ڪندا هئا. انهن کي گهرائڻ جو مقصد فقط اِهو هيو ته ڳٽي (ڳٽپ) ۾ وڏيڪ هجون، ماڻهن تي اثر پوي ته ست ڏاڙيل آيا آهن. هٿيار اسانوٽ چار هئا، ٻه اسانوٽ هئا، ٻه انهن آندا هئا، باقين جي هٿن ۾ ڏنڊا

هئا. اهو ڳوٺ گهڻو پري ڪونه هيو، تنهنڪري گهوڙن تي ڪونه وياسي، پيادا وياسي.

”آهو ڏاڙو سچ پيٽي هنيوسي، سياري جا ڏينهن هئا. اهو به واڻيو هيو. اسين سندس گهر ۾ گهڙي پيا هئاسي، جيڪا به مال ملڪيت هٿ چڙهي، آها کنين سي. ڏاڙو هٽي پيلي ۾ موٽي آياسي. وات تي ملڪيت ورهائيسي. گذريل دفعي هر هڪ جي حصي ۾ ڇهه ڇهه هزار رپيا آيا هئا، سون تنهن کانسواءِ ڪپڙو جنهنکي جيترو وڻيو، اوترو هن کنيو ٿي.

”هن دفعي هر کنهنکي پنج پنج هزار رپيا حصي ۾ آيا، سون ۽ ڪپڙا الڳ. هر ڪنهنکي هڪ جيترو حصو ملندو هيو، کنهن هڪ کي ٿيڏي پائي به گهٽ نه ڏبي هئي. حالانڪ غلام حسين اڳواڻ هيو، پر آهو به ايترو ڪٺندو هيو، جيترو ٻين جي حصي ۾ ايندو هيو، ڪو بيڪار ماڻهو هوندو هيو جنهنکي اسان چڙو ٽپڙ ڪٺائڻ واسطي وٺي ويندا هئاسي، انهيءَ کي به اوترو ئي حصو ملندو هيو، جيترو ٻين کي ڏبو هيو.

”انهيءَ کانپوءِ ڪجهه ڏيهاڙا غلام حسين جي ڳوٺ رهياسي، ۽ ڪجهه ڏيهاڙا غلام حسين جي دوستن وٽ، ٻين ڳوٺن ۾. غلام حسين جا اڪثر دوست مال چارينڌڙ هئا، آهي غلام حسين تي اصل عاشق هئا. ڏاڍي عزت ڪندا هئا، غلام حسين کي ڇڏ پندا ئي ڪونه هئا.

”اسين ڏاڙو هڻڻ کانپوءِ ڪجهه ڏيهاڙا آرام ڪندا هئاسي، ته جيئن جيڪا جاچ جونچ ٿيڻي هجي، ساتي وڃي، جيستائين

جانچ جونچ ٿيندي هئي، اسين ڪڇي ۾ يا ٻيلي ۾ رهندا هئاسين. پوليس ڪڇي ۾ يا ٻيلي ۾ جانچ لاءِ ايندي ڪونه هئي، جيڪڏهن خبر به هوندي هئي ته ڪڇي يا ٻيلي ۾ آهن، ته به ايندي هئي، ڇاڪاڻ ته ڪين خبر هئي ته ڪڇو ۽ ٻيلو ڏاڙيلن جو علائقو هوندو آهي.

"جهونجهاڻ واري ڏاڙي جي ڏهين، پندرنهن ڏينهن ڪانپوءِ اسانکي خبر پيئي ته هڪڙي واڻيئي وٽ به تمام سٺا گهوڙا آهن. غلام حسين ماکي چيو: 'واڻئي جو گهوڙن سان ڪهڙو ڪم. هل ته ڪاهي اچون.'

"انهيءَ واڻيئي جو نالو نارو هيو، سندس ڳوٺ جهونجهاڻ کان ٻه ميل پري ڏکڻ ڏي هيو. اسين سندس ڳوٺ وياسين، وچي گهوڙا ڏناسين، گهوڙا واقعي دلبر هئا. اسان وچي گهوڙا کوليا. واڻيئي کي ٻه گهوڙا ڏاڍا پيارا هئا، هن گهڻيون ئي منٿيون ڪيون ته: مونکان دولت وٺو پر گهوڙا نه ڪاهي وڃو. پر اسان مال ملڪيت کي هٿ به نه لاتوسين، ڇڙا گهوڙا کولياسين. هئاسين به اسين ٻئي. ٽيون ماڻهو اسان سان ڪونه هيو. گهوڙا ساڻ ڪري اسان غلام حسين جي ڳوٺ موٽي آياسين.

"اسين غلام حسين جي ڳوٺ ۾ ڏهه پندرنهن ڏينهن پيا ٽڪياسين، دوستن جون دعوتون کائيسين، گهمي ڦري، ٽڪ پٺي پوءِ ڳوٺ وارن کان موڪلايوسين.

"سيارو ختم ٿي چڪو هيو. بهار جي موسم هئي. هڪ ٻن پهرن جو اسان انهن گهوڙن تي چڙهياسين، سوهڻ کان دريا

ڀار ڪري داد وٺ ڪان ٿيندا — منزلون ڪندا، ماني پاڻي کائيندا، چرپر ۾ هلندا، اهڙيءَ ريت پي هلياسي، جو ڪنهن کي شڪ نه پوي ته ڪي اهي ڌوهاري آهن. ڪڏهن ماني هوٽلن تي کائيندا هئاسي، ڪڏهن ڪنهن جي اوطاق ۾ رهي پوندا هئاسي، ۽ هر هنڌ مختلف نالا ٻڌائيندا هئاسي.

”اسين گهوڙن تي وڃي رهيا هئاسي. نصيرآباد جو شهر اچڻ وارو هيو، سج لهي چڪو هيو، پر اڃان اونداهه ڪونه ٿي هئي، سامهون ڏٺوسي ته پوليس جا چار سپاهي ۽ هڪ جمعدار آيا پي. اسان کي ٻنا ليسن جي هٿيار هئا، پهرين ته پريشان ٿياسي، پر حوصلو ڪيوسي. اسان هنن جي ڀرسان کان لنگهاسي ته هڪڙي سپاهي اسان کي روڪيو. هن اسان کان پڇيو: ’توهان وٽ ليسن آهن.‘ اسان هنن کي هڪل ڏئي گار ڏني ۽ ٺوڪ طور چيوسي: ’تنهنجي پڳهار آ ڇهه آنا، ۽ تون اسان کان ليسن ٿو پڇين. اسين توکي چور ٿا لڳون.‘ اسان کي فس ڪلاس پٽڪا هجن، ۽ ڪپڙا به ٺاهوڪا گهوڙا به عاليشان. اسان جي ڌمڪي ڪارگر ويئي، جمعدار دانهن ڪندي چيو: ’ادا، وڏيرا، خانصاحب. مهرباني ڪري معاف ڪريو، هن کان غلطي ٿي. سائين اوهين وڃو.‘

”اسين اڳتي وڌياسيءَ وڃي نصيرآباد ۾ هوٽل تي ماني کاڌيسي. پوءِ قنبر علي کان ٿيندا، شهدادڪوٽ مٿي وڃي ڳوٺ پهتاسي. گهر وارن ماکان پڇيو ته ايترا ڏينهن ڪاٿي هئين؟ مان ٻڌايو ته دوستن وٽ ويو هوس. آهي ڇڏين نه پيا. تنهنڪري ايترا ڏيهاڙا لڳي ويا.“

ڪوسن سان جهيڙو

”غلام حسين وري علي محمد مهر ٽي ويو هيو. هو پنهنجي ڳوٺ هليو ويو. ڇهه مهينا اسين ڪيڏانهن به ڪونه وياسين، البت پئي ٽئين ڏينهن ملندا هئاسين. ڪڏهن هو منهنجي ڳوٺ ايندو هيو، ڪڏهن مان سندس ڳوٺ ويندو هوم.

”هڪ ڏينهن غلام حسين مونوٽ آيو ته مان ڪانئس پڇيو: اِهو ڪوسن سان ڪيئن جهيڙو ٿيو هيو. هن ٻڌايو: قاضي احمد جي ڀرسان ڪوسا رهندا هئا. انهن ڪوسن ۾ ٻه ڇڙا هئا ــــ مرزو ڪوسو ۽ شيرل ڪوسو. غلام حسين جا اهي دوست هئا. اهي ٽئي اڪثر گڏ ڌاڙا هڻندا هئا. پر ڪڏهن ڪڏهن ڌار به ڌاڙا هڻڻ ويندا هئا. هڪ دفعي اهي ڪوسا ڌاڙو هڻڻ ويا، غلام حسين گڏ ڪونه هون. اتفاق سان اهي ڪوسا جهلجي پيا. انهن کي ٻارنهن مهينن جي سزا ملي. پٺيان سندن پوڙهو پيءُ پائي خان هيو ۽ ٻيا ننڍڙا ٻار هئا.

”غلام حسين سندن لڏو وٺي وڃي پاڻ وٽ رهايو. پورو سال ڪپڙا لٽا، کاڌ خوراڪ، مطلب ته سيڪجهه غلام حسين پاڻ تي کنيو. سڄو سال جيستائين ڪوسا ڇٽي اچن، سندن لڏي کي ڪنهن به قسم جي ڪابه تڪليف نه ٿيڻ ڏنائين. جڏهن ڪوسا آزاد ٿي آيا، ۽ پنهنجو لڏو واپس وٺي وڃڻ لڳا ته غلام حسين سڀني مائين کي مٿي تي روا ڏ ڪايا، ۽ انهن مائن جا ڪيرَ ڏُهاءِ غلام حسين پيتا، ۽ مرزي ۽ شيرل کي چيائين: ’ادا، هي منهنجيون ڀيڻون آهن، نه ڌيون آهن.

پارنهن مهينا اهي مون وٽ رهيون آهن. اوهين پروچ آهيو، مٿان توهانکي ڪو مهٽو ڏي، تنهنڪري مون انهن جو ڪير پيتو آ، جيئن سيني کي تسلي ٿئي.‘ انهن چيو: ’ادا تنهنجا اسان تي احسان آهن. اسين تنهنجي متعلق غلط سو چي ڏيي ڪو نه ٿا سگهون.‘ ۽ پوءِ هو پنهنجو لڏو وٺي ويا.

”انهيءَ ڳالهه کي گذرئي سال يا ٻه سال ٿيا هوندا، غلام حسين جي مٿان هڪڙو ڪيس ٿي پيو. غلام حسين جهلجي پيو، ٻه مهينا ڪيس هليو ۽ غلام حسين کي سال سزا اچي وئي. هيءُ پڪو قيدي ٿي وڃي حيدرآباد سينٽرل (جيل) ۾ رهيو.

”غلام حسين سان مرزي وارن جا تعلقات گهرا هئا، هڪ ٻئي جي گهرن ۾ ايندا ويندا هئا. غلام حسين جا ڪوسن تي ايڏا احسان هئا، پر مرزو ۽ شيرل اچي بي حيا ٿيا، سو غلام حسين جي پيٺ کي سندس گهر مان زوري ڪڍي ويا. آها مائي غلام حسين جي سؤٽ احمد سان پرڻيل هئي. ڏاڍي ملوڪ مائي هئي، مان به آها مائي ڏٺي هئي.

”ڪوسا هئا زبردست ماڻهو، ڪوبه سند ن اڳيان نه جهلي سگهيو، هنن مائيءَ کي پندرنهن ويهه ڏيهاڙا پاڻ وٽ رکيو، ۽ هن سان زوري زنا ڪيائون.

”غلام حسين ذات جو لاڪو هو. ۽ انهيءَ پاسي لاڪا قوم گهٽي آ، هنن زور رکيو. آتي جي سيدن ۽ ڪن راڄ جي ماڻهن به ڪوسن کي چيو ته: ’مائي موٽايو نه ته توهان سان

وڙهنداسين. نيٺ ڪوسن مائي موٽائي. غلام حسين کي جيل ۾ سچي حقيقت معلوم ٿي، پر هو مجبور هيو لاچار هيو، ڪجهه نٿي ڪري سگهيو. ٻارنهن مهينن ڪانپوءِ جڏهن سزا پوري ٿي ته غلام حسين ڳوٺ موٽي آيو. گهر وارن وري کيس سچي حقيقت ٻڌائي.

”غلام حسين ارادو ڪيو ته اڳ ۾ پنهنجو لڏو اتان ڪڍي خيرپور چڙهي اچان، پوءِ اچي ڪوسن سان وڙهان. هنن پاسي ڪوسن کي خبر هئي ته غلام حسين ضرور وڙهندو، ڇڏيندو اصل ڪونه. انهيءَ ڪري جيستائين غلام حسين حملو ڪري، اڳ ئي هن تي حملو ڪري ماري ڇڏجي نه ته هو اسانکي ماريندو. اهو سوچي هنن ست اٺ همراه پاڻ سان ورتا ۽ اوچتو غلام حسين جي ڳوٺ تي حملو ڪري آيا. غلام حسين پنهنجي گهر ۾ هيو، ڪوسا نعرا هڻندا سندس گهر ۾ ڪاهي پيا. غلام حسين دروازي جي آڙ وٺي بيٺو ۽ ڪوسن تي فئر ڪيائين. ڪوسن به فئر ڪيا انهن جي فئرن سان غلام حسين جو پيءُ آتي ئي مارجي ويو، غلام حسين جو هڪڙو سؤٽ به مارجي ويو. غلام حسين آڙ وٺيو بيٺو هيو، ۽ جوش ۾ چڙهيو ٿي پيو، سندس فائرنگ ۾ تمام تيزي اچي ويئي، ۽ ڪوسا ڪمزور پئجي ويا. ڪوسا سمجهي ويا ته آهي غلام حسين سان پهچي ڪونه سگهندا، حالانڪ آهي جهجها هئا، ۽ غلام حسين اڪيلو هيو. نيٺ ڪوسا وجهه وٺي، پوئتان نڪري ويا. غلام حسين هنن جي ڪڍ لڳو. ٿورو اڳتي جڏهن ويو ته ڪوسن جو هڪڙو فئر

غلام حسين جي ٽنگ ۾ لڳو، جنهن ۾ هيءُ ٿورو زخمي ٿي پيو. هو پوئتي هٽيو، ۽ سوچيو: جيڪڏهن مان مارجي ويس ته پوءِ ٻلاند ڪير وٺندو.‘ هو موٽي آيو. ڪوسا ڀڄي ويا. غلام حسين پنهنجو لڏو ڪٺي اچي خيرپور رياست ۾ رهيو.

”جڏهن غلام حسين جي ٽنگ ٺيڪ ٿي ته هن ڪجهه همراه ساٿ ڪيا، انهن مان هڪ همراه جو نالو ڏٺي بخش هيو، ذات جو ٻگهيو هيو، ٻئي جو نالو ٻلو لاشاري هيو. غلام حسين ساٿي ساڻ ڪري دولت پور جي حد ۾ آيو، ڪوسن کي اڳ ۾ ئي ڏيپ هيو ته غلام حسين ضرور بدلو وٺندو، تنهنڪري هو هڪ هنڌ نٿي ٽڪيا. ڪڏهن هڪ هنڌ ته ڪڏهن ٻئي هنڌ. غلام حسين سنڌ ڪيڏ هيو، نيٺ ڪوسن جي پڇا ڪندو. غلام حسين جاگير واري ٻيلي ۾ گهڙيو، جيڪو دولت پور ڏانهن آ. پنڌ رنهن ڏينهن ٿي ويا غلام حسين کي جاگير واري ٻيلي ۾ ڪوسن کي ڳوليندي، پر هن جو پتو ئي نه پوي، ٻلا هو ڪنهن هنڌ ٽِڪن ته پتو به پوي. نيٺ هڪ ڏينهن غلام حسين کي ٻيلي ۾ ڏنار ڇوڪرا ملي ويا، جن مال پئي چاريو. غلام حسين هنن کان پڇيو: ’بابا، ههڙي آري پاري ماڻهو آهن. ساڻن رڍون اٿن. هن ٻيلي ۾ ڏسائين ٿا، منهنجا دوست آهن، ماکي هنن سان ملڻو آ، توهان ماکي هنن جو ڏس ڏيئي سگهندا.‘ ڏنار ڇوڪرن چيو: ’هائو، ههڙي آري پاري ماڻهو اسان ڏنا آهن. انهن جي ڳڏهن کي وڏا ڇڙا ٻڌل آهن. رڍون به برابر ڳڏ اٿن.

ڇتاڻون پرسان ڏي لڏو لتل اٿن.' هن شهرل ۾ مرزي جا پار به ڏنا. غلام حسين سمجهي ويو ته اهي ڪوسا ئي آهن. گڏهن ڪي انهيءَ ڪري ڇڙا ڇڏيا اٿن ته جيئن رات جو مان ڇڙن جو آواز ٻڌي سمجهان ته هي مال جو ڀاڱو آهي، ميڻهون آهن.

"انهيءَ وقت ٽپهريءَ جو سج هيو. غلام حسين آتي ئي ويهي رهيو. دل ۾ سو چيائين ته: ڪوسن وٽ ڀڄڻ ڀڄندي سج لهي ويندو. ڪوسا به جوان آهن. ڏينهڙو ٿئي ته وڙهجي، پر سندس ساٿي ناراض ٿيڻ لڳا، بالآخر چيو: 'ڪوسن جا پاڙي اسانجا ڏٺل آهن. تون اسانکي وٺي آيو آهين، هاڻ تون ڇو پيو ڊ ڄين، هل ته هينئر ئي هلي هنن سان وڙهون.' غلام حسين ڪين چيو ته: 'دل ته منهنجي به ٿئي ٿي ته هينئر ئي وڃي ساڻن وڙهان، پر ڀڄندي ڀڄندي اونداهه ٿي ويندي. مان نٿو چاهيان ته اونداهه ۾، هنن مان ڪو ڀڄي وڃي، تنهنڪري صبح جو جڏهن سوجهرو ٿيلو، تڏهن وڙهبو، يا ته هو اسانکي مارين، يا اسين ڪين ماريون. هنن مان ڪو بچي نه، جي اوهين منهنجو ساٿ ڏيو ته چڱو، جي ساٿ نه ڏيڻو اٿوَ ته اوهان ڀلي هليا وڃو، مان صبح جو وڙهندس. اوهانجي مرضي.' سندس ساٿين دلين تي هٿ هنيا ۽ چيائون: 'اسانجا سر به توتان قربان آهن. اسين توسان آيا آهيون، تون جيئن چوندين تيئن ڪنداسين.'

"رات سڄي هنن ويهي گذاري، پوءِ جڏهن ڪڪڙن ٻانگ ڏني. ٿوري روشنائي نظر آئي، تڏهن غلام حسين ساٿين

کي چيو: 'توهين هتي ويهو، ٻاهر کي مان پاڻ سان وٺيو ٿو وڃان. اسين وڃي ڏسي ٿا اچون ته ڪهڙي پاسي لڏو آهه، ڙس ماڻهو ڪهڙي پاسي آهن. نديا ٻار ڪهڙي پاسي آهن. متان نندڙن ٻارن جو نقصان ٿي پوي. اسين پوري جانچ وٺي پوء موٽيو ٿا اچون. پوء هلي حملو ڪنداسي.'

"پوء اهي ٻئي ڇپندا، ٻيلي ۾ آهستي آهستي وڌڻ لڳا. نيٺ هنن ڏٺو، لڏو برابر لٿل هيو. ري ون به نظرون آيون، گڏهه به بيٺا هئا، جنکي چڙا پڌل هئا. ماڻهو به نظر آيا، جيڪي انهيءَ وقت ننڍ مان اٿيا هئا، کنگهڪر پيا ڪن. جنهن پاسي غلام حسين هيو، انهيءَ پاسي مرزو هيو. آهو انهيءَ مهل ننڊ مان اٿيو ۽ آبساهي ڪري جڏهن ڪنڌ پکائين، مٿي ٿيو ته غلام حسين جي نظر مٿس پئي، غلام حسين هڪل ڪري چيو: 'خبردار جوان ٿجان، تنهنجو دشمن اچي مٿان بيٺو آ.' مرزي به يڪدم بندوق کنئين، پر تنهن کان اڳ غلام حسين فئر ڪيا، سندس ٻئي فئر وڃي مرزي کي سامهون لڳا، پر هو به جوان هو. ڏک سهي، فئر ڪيائين. پر غلام حسين ٿورو جهڪي ويو، ۽ فئر غلام حسين جي مٿي تان لنگهي ويا. هن وري يڪدم بندوق پري ڇوڙي. ايتري ۾ هنجو ياءُ شيرل به هڪل ڏيئي غلام حسين ڏانهن ڊڪو، اتي سوجهرو ٿي ويو هو. غلام حسين جي ساٿيءَ به هن تي فئر ڪيو، انهيءَ وچم شيرل غلام حسين تي به فئر ڪيا، پر غلام حسين وري به جهڪي فئر گسايا. جڏهن شيرل غلام حسين جي سامهون آيو ته غلام

حسين فئر ڪيو، گوليون سڌو هنجي سيني ۾ لڳيون. هو هيٺ وِڌهي رهيو. پر هڪل ڏنائين: 'گتو آن.' اهو ٻڌي غلام حسين وري ٻيو فئر ڪيو، اِي سي ڪارتوس هئا، اهي به وڃي هنکي لڳا. هو ڪري پيو. غلام حسين وري رائفل پري آڇي ڪئي. ايتري ۾ شيرل جي ماڻهو پڇندي آئي ۽ اچي پٽ جي مٿان ڪري، غلام حسين هٿ روڪي ورتو ته متان ڪُراڙي مري نه پوي، ڪجهه دير غلام حسين انتظار ڪيو، پوءِ وڃي انهن جي مٿان بيٺو، ڏنائين ته ٻئي ختم ٿي چڪا هئا.

" غلام حسين جا ٻيا ساٿي به فائرنگ جي آواز تي پهچي ويا. غلام حسين ڏٺو، ٻيون زالون هيون، ٻار هئا، ۽ شيرل وارن جو پوڙهو پي ياڻي خان هو.

" غلام حسين جا جيڪي ساٿي هئا، سي اچي بي ايمان ٿيا. هنن غلام حسين کي چيو: 'کوسن توسان برائي ڪئي آ، اسين هنن جون ٻانهون ڪڍنداسي.' غلام حسين جي اکين ۾ پاڻي اچي ويو. هن چيو: 'برابر کوسن مون سان برائي ڪئي آ. پر هنن ماءُ کي مان پيٺ کوڻيو آ. ماءُ سڌ يو آ. مان هنن جو کير پيتو آ. زالون کنهنکي نه ڇونديون آهن ته فلاڻي جون زالون ڪٺو يا هنن سان برو ڪريو. کوسن ۾ غيرت کونه هئي، پر مون ۾ ته غيرت آ. جيڪي منهنجيون ڀينرون ۽ مائرون آهن، مان هنن جي بيعزتي ڪيئن ڪريان. اوهين منهنجا ساٿي آهيو، دوست آهيو. اوهان مونسان همدردي ڪئي آ. مان اوهانکي ڪجهه

چئي نٿو سگهان. اوهان اڳ ۾ ماڪي ماري ڇڏيو، مان توهان سان مقابلو نه ڪندم. پوءِ پلي پاڻهون ڪٿي وڃو.“
”غلام حسين جا ساٿي خاموش ٿي ويا. چيائون: ’ادا، اسين پاڻهون نه ڪٿڏاسين. اهي تنهنجون پيٽرون آهن ته اسانجون به پيٽرون آهن.‘
”غلام حسين شيرل وارن جي ٻي پاڙي خان وٽ آيو، چيائين: ’ماڪي خبر آ، تو پاڻ جهيڙو وڌايو آ. تو پنهنجي پٽن جي غلط ڪمن جي پٺڀرائي پئي ڪئي آ. مان تو کي ماريان ڪونه ٿو. هاڻ تون پٺيندو رهه، جوان تنهنجا مري ويا. مان حق تي هوس، تنهنجا پٽ ناحق تي هئا.‘

”پوءِ غلام حسين خيرپور موٽي آيو ۽ پنهنجو لڏو اتئون ڪان ڪٿي رجهان وٽ تاج پور ۾ اچي رهيو.“

عجيب چوڪري

”هڪ ڏينهن غلام حسين مون وٽ آيو. ڳالهين ڳالهين ۾ چيائين: ’ميرزا، هاڻ وري هلڻ گهرجي، جيڪا رقم هئي، سا پوري ٿيڻ واري آ.‘

”غلام حسين جو ڪٽنب ڪافي وڏو هيو. ڪيس ٽي زالون ۽ ٽي پٽ هئا.

”مون کيس چيو: ’جيڪا تنهنجي مرضي. جڏهن به چئين مان هلڻ لاءِ تيار آهيان، چڙو گهر وارن کي ٻڌائڻو آ.‘

”هڪ ڏينهن اسين صبح جو ساجهر ساڳي ملڪ ڏانهن وڃڻ لاءِ نڪتاسين. مون گهر وارن کي ٻڌايو ته: دوستن وٽ گهمڻ لاءِ وڃي رهيا آهيون، ڪجهه مهينا لڳي ويندا.

”هن دفعي اسين ٽي هئاسين. ٽيون غلام حسين جو سوٽ عبدالرحمان هيو. اسين پهرين غلام حسين جي ڳوٺ وياسين. ستّ اٺّ ڏيهاڙا اُتي رهياسين. غلام حسين چار ٻين همراهن کي گهرايو. اسان ٽنهين وٽ رائفلون هيون. جيڪي ٽي همراهه آيا هئا، انهن مان ٻن وٽ بندوقون هيون. گهوڙا ستن وٽ ئي هئا.

”اسانکي پتو پيو هيو ته دولت پور تعلقي جي ڳوٺ منگڙي جي واڻين وٽ ڌن گهڻو آ. اسانکي اها به خبر پئي هئي ته ڳوٺ وڏو آ، ۽ واڻين جي گهرن کي وڏو پڪو سرو ڪوٽ ٻڌل آ.

”اسان الله جو نالو وٺي منگهي جو رخ ڪيو. سج اڃان ڪافي ٻيٺو هو، گرميون ختم ٿي چڪيون هيون، پر سيارو اڃا شروع ڪونه ٿيو هيو. هوا ٿڌي هئي. اسان منگهي کان ڪجهه آوري جهنگ ۾ ترسي پياسي، ته پلي سج ڪجهه لڙي. جهنگل کان ٻاهر ٻڪريون چري رهيون هيون. اوچتو ٻڪرين ۾ ڏاهه پيو، ڪجهه ٻڪريون جهنگل ۾ ڀڄي آيون. ٻڪرين جي پٺيان انهن جو ڌنار به جهنگل ۾ گهڙي آيو، ۽ اوچتو اچي اسانجي اڳيان بيٺو. اسانکي ڏسي هـو ڏکي ويو. اسـان جهٽ ڏيئي هنکي قابو ڪري ورتو. سوچيوسي ته: هنکي ڇڏبو ته وڃي ڳوٺ ۾ ڄاڻ ڪندو، تنهنڪري کيس چيوسي: ’پٺ ويهي رهه.‘ نوجوان ڇوڪرو هيو، ماٺڙي ڪري ويهي رهيو. اسان انتظار ۾ ڪيوسي، ته سج هيٺ ٿئي ته منگهي تي چڙهائي ڪريون. ڇوڪرو اسان سان ائين رلي ملي ويو، ڄڻ اسانجي ٽوليءَ جو آهي، هـن چيو: ’ماکي سمجهه ۾ اچي ٿو ته اوهين ڏاڙيل آهيو، ڪنهن ڏاڙي تي وڃو ٿا. جيڪڏهن اوهانکي ڏاڙي جو شوق آ، ته هڪڙو ڏاڍو مٺو ڏاڙو آ، مان انهيءَ ۾ اوهانجي مـدد ڪري سگهان ٿو.‘

”اسان کيس اهو انت ڪونه ڏنو هيو، ته اسين ڪو واقعي ڏاڙو هڻڻ وڃون ٿا. اسـان کيس چيو: ’اسان تـه اڳتي پي وياسي، پر واقعي اهڙو ڏاڙو آ، ته اسانکي ٻڌاءِ.‘ ڇوڪري، منگهي جي ساڳين واٽين جـي باري ۾ ٻڌايو. اسان صفا اڻ ڄاڻائي ڏيکاري. ۽ پوءِ چيوسي تـه: ’تون اسان سان

عجيب ڇوڪري

” هڪ ڏينهن غلام حسين مان وٽ آيو. ڳالهين ڳالهين ۾ ۾ چيائين: 'ميرا، هاڻ وري هلڻ گهرجي، جيڪا رقم هئي، سا پوري ٿيڻ واري آ.'

” غلام حسين جو ڪٽنب ڪافي وڏو هيو. ڪيس ٽي زالون ۽ ٽي پٽ هئا.

” مان ڪيس چيو: 'جيڪا تنهنجي مرضي. جڏهن به چئين مان هاڻ لاءِ تيار آهيان، ڇڙو گهر وارن کي ٻڌائڻو آ.'

” هڪ ڏينهن اسين صبح جو ساجهر ساڳي ملڪ ڏانهن وڃڻ لاءِ نڪتاسي، مان گهر وارن کي ٻڌايو ته: دوستن وٽ گهمڻ لاءِ وڃي رهيا آهيون، ڪجهه مهينا لڳي ويندا.

” هن دفعي اسين ٽي هئاسي. ٽيون غلام حسين جو سوٽ عبدالرحمان هيو. اسين پهرين غلام حسين جي ڳوٺ وياسي، ستّ اٺّ ڏيهاڙا اُتي رهياسي. غلام حسين چار ٻين همراهن کي گڏهرايو. اسان ٽنهين وٽ رائفلون هئيو سي. جيڪي ٽي همراهه آيا هئا، انهن مان ٻه ٻن وٽ بندوقون هئيون، گهوڙا سڀني وٽ ٿي هئا.

” اسانکي پتو پيو هيو ته دولت پور تعلقي جي ڳوٺ منگڙي جي واڻين وٽ ڌن گهڻو آ. اسانکي اِها به خبر پئي هئي ته ڳوٺ وڏو آ، ۽ واڻين جي گهرن کي وڏو پڪو سرو ڪوٽ ٻڌل آ.

”اسان الله جو نالو وٺي منگهڙي جو رخ ڪيو. سج اڀيان ڪافي ٿيو هو، گرميون ختم ٿي چڪيون هيون، پر سيارو اڃا شروع ڪونه ٿيو هيو. هوا ٿڌي هئي. اسان منگهڙي ڪان ڪجهه اوري جهنگ ۾ ترسي پياسي، ته ڀلي سج ڪجهه لڙي. جهنگل ڪان ٻاهر ٻڪريون چري رهيون هيون. اوچتو ٻڪرين ۾ ڏاهه پيو، ڪجهه ٻڪريون جهنگل ۾ ڀڄي آيون. ٻڪرين جي پٺيان انهن جو ڌنار به جهنگل ۾ گهڙي آيو، ۽ اوچتو اچي اسانجي اکيان بيٺو. اسانکي ڏسي هـو ڏڪي ويو. اسـان جهٽ ڏيئي هنکي قابو ڪري ورتو. سوچيوسي ته: هنکي ڇڏبو ته وڃي ڳوٺ ۾ چاڻ ڪندو، تنهنڪري کيس چيوسي: ’پٽ ويهي رهه.‘ نوجوان ڇوڪرو هيو، ماٺڙي ڪري ويهي رهيو. اسان انتظار پئي ڪيوسي، ته سج هيٺ ٿئي ته منگهي تي چڙهائي ڪريون. ڇوڪرو اسان سان ائين رلي ملي ويو، ڄڻ اسانجي ٽوليءَ جو آهي، هـن چيو: ’ماکي سمجهه ۾ اچي ٿو ته اوهين ڏاڙيل آهيو، ڪنهن ڌاڙي تي وڃو ٿا. جيڪڏهن اوهانکي ڌاڙي جو شوق آ، ته هڪڙو ڏاڍو سٺو ڌاڙو آ، مان انهيءَ ۾ اوهانجي مـدد ڪري سگهان ٿو.‘

”اسان کيس اهو انت ڪونه ڏنو هيو، ته اسين ڪو واقعي ڌاڙو هڻڻ وڃون ٿا. اسـان کيس چيو: ’اسان تـه اڳتي پئي وياسي، پر واقعي اهڙو ڌاڙو آ، ته اسانکي ٻڌاءِ.‘ ڇوڪري، منگهڙي جي ساڳين واٽين جـي باري ۾ ٻڌايو. اسان صفا اڻ چاٽائي ڏيکاري. ۽ پـوءِ چيوسي تـه: ’تون اسان سان

رلجي هل. هن ڪجهه دير سوچيو، ۽ پوءِ هلڻ لاءِ تيار ٿي ويو. هن ٻڌايو ته جيڪي هٿيار هئا ته ڪوٽ وارا ڪيس سڃاڻي وٺن ها.

”آهو ڇوڪرو اسانکي منگهي ۾، سڌو واڻين جي ڪوٽ آڏو وٺي آيو. ڪوٽ کي وڏو ۽ مضبوط در هيو. در ڪليل هيو، ۽ پهرين در ۾ واڻيا ويٺا هئا. اسان در وٽ پهچي چئني طرفن فائر ڪيا. ۽ هڪلون ڪيونسي ته: جو جتي آ، آتي چُپ چاپ رهي. اگر ڪو به ڪڇندو ته مارجي ويندو، اسانجي هڪلن ۽ هوائي فائرن تي هو ڏڄي ويا، ۽ جو جت هيو، آتي ڄمي ويو. ٿورو پريان پنج اٺ ويٺا هئا ۽ پرسان واڻين جون بندوقون پيل هيون. پر انهن ۾ ايتري جرئت ڪونه هئي جو هٿيار کڻي سگهن. اسان يڪدم انهن جي هٿيارن تي قبضو ڪري ورتو.

”اسان سڄي ڪوٽ تي قبضو ڪري ورتو سي. پر آهو ڪوٽ هو وڏو، سڄي ڪوٽ جي خلق اچي ڪٺي ٿي. زبردست جهيڙو ٿي پيو، هنن اسان تي بندوقون ڇوڙيون، اسان به فئر ڪيا. اسان سان ڇهه اندر هئا، ۽ هڪ در تي بيٺو هيو، جهيڙو وڌيو ته اسان مان به پيا به در تي ويا ۽ اسان به زبردست فائرنگ ڪئي، نيٺ وڏي ويڙهه. ڪانپوءِ اسان انهن کي پڇائي ڪيو ۽ گهٽي خالي ٿي ويئي، اهي سڀئي مسلمان هئا، ۽ ڪوٽ جي واڻين کي بچائڻ لاءِ آيا هئا.

”اسان جڏهن مال ملڪيت ڪٺي ڪرڻ لڳاسي ته: اسانجي پٺ ۾ هڪ مهتي اچي بيهي رهي. نوجوان ڇوڪري هئي،

پر شهزادي هئي شهزادي. اهڙي سونهن مان نه اڳ ڪڏهن ڏٺي نه وري ڇهه مهينا مان ڏٺم. پهرين ته هوءِ اسانکان ڊڄي پيئي، پر اسان کيس چيو: 'مائي، پٽ، ڀيڻ ـــ تون ڊڄ نه، اسين توکي هٿ نه لائينداسين. اسين ملڪيت جا گهور (گهوڙندڙ) آهيون. تون فڪر نه ڪر.' ڇوڪري ڪجهه دير ته چپ ڪيو بيٺي رهي، پوءِ اسانکي پاڻ سان وٺي هلي، ۽ هر آها ڪوٺي، هر آها جاءِ ڏيکاري جتي ملڪيت هئي.

"هن وٽ سون، پئسا ۽ ڪپڙو بي انداز هيو. اسان سٺ ڏي گهوڙا سامان سان ڀريا، ڪپڙي جون هڙون ٻڌي، ڇلهيون ڪنداهئاسين ۽ پوءِ چلهيون ڪٽي گهوڙن جي مٿان رکندا هئاسين.

"اسان اڃا وچ ۾ جي پيا ڪريون ته ڳوٺ وارا وري ڦري آيا ۽ اسان تي حملو ڪري ڏنائون. انهيءَ وقت در تي اسانجو فقط هڪڙو ماڻهو هيو. ڳوٺ وارن سڄو زور در تي لڳايو ۽ همٿ ڪري در بند ڪري ڀاهرائون تالو ڏيئي ڇڏيائون. در ڏاڍو مضبوط هيو، ڀڄڻ جو ته سوال ئي ڪو نه هيو. ڪوٽ سان لڳ ڪا جاءِ به نه هئي، جنهن تي مٿي ٽپي ڀڄي سگهون.

"اسانکي اهو فڪر ورائي ويو ته هاڻ نڪرنداسين ڪيئن. اسين در جي پرَ ۾ اچي بيٺاسين. اسانجي سمجهه ۾ نه ٿيو اچي ته هاڻ ڇا ڪريون. ايتري ۾ آها شهزادي وري اسان وٽ آئي ۽ چيائين: 'ادا، اچو مان اوهانکي ڏاڪڻ ڏيکاريان.' آها ڇوڪري تکي تکي هڪ پاسي وڃڻ لڳي. اسانکي خيال ٿيو ته متان ڪٿي اها ڇوڪري اسانکي ڦاسائي نه وجهي.

رلجي هل.' هن ڪجھ دير سوچيو، ۽ پوءِ هلڻ لاءِ تيار ٿي ويو، هُن ٻُڌُ پڌي، چاڪاڻ ته اُٿين هلي ها ته ڳوٺ وارا ڪيس سجائي وٺن ها.

” اهو ڇوڪرو اسانکي منگهي ۾، سڌو واڻين جي ڪوٽ آڏو وٺي آيو. ڪوٽ کي وڏو ۽ مضبوط در هيو. در ڪليل هيو، ۽ پٺدر ۾ واڻيا ويٺا هئا. اسان در وٽ پهچي چئني طرفن فائر ڪيا، ۽ هڪلون ڪيونسي ته: جو جتي آ، اتي چُپ چاپ رهي. اگر ڪو به ڪڇندو ته مارجي ويندو، اسانجي هڪلن ۽ هوائي فائرن تي هو ڏڄي ويا، ۽ جو جت هيو، اتي ڄمي ويو. ٿورو پريان پنج اٺ ويٺا هئا ۽ پرسان واڻين جون بندوقون پيل هيون. پر انهن ۾ ايتري جرئت ڪونه هئي جو هٿيار کڻي سگهن. اسان يڪدم انهن جي هٿيارن تي قبضو ڪري ورتو.

” اسان سڄي ڪوٽ تي قبضو ڪري ورتوسي. پر اهو ڳوٺ هو وڏو، سڄي ڳوٺ جي خلق اچي ڪٺي ٿي. زبردست جهيڙو ٿي پيو، هنن اسان تي بندوقون ڇوڙيون، اسان به فئر ڪيا. اسان ميان ڇهه اندر هئا، ۽ هڪ در تي بيٺو هيو، جهيڙو وڌيو ته اسان مان به پيا به در تي ويا ۽ اسان به زبردست فائرنگ ڪئي، نيٺ وڏي ويڙهه ڪانپوءِ اسان انهن کي پڇائي ڪڍيو ۽ گهٽي خالي ٿي ويئي، اهي سيئي مسلمان هئا، ۽ ڳوٺ جي واڻين کي بچائڻ لاءِ آيا هئا.

” اسان جڏهن مال ملڪيت ڪٺي ڪرڻ لڳاسي ته: اسانجي پٺر ۾ هڪ مهتي اچي بيهي رهي. نوجوان ڇوڪري هئي،

پر شهزادي هئي شهزادي. اهڙي سونهن مان نه اڳ ڪڏهن ڏٺي نه وري ڇمار ۾ ڏٺم. پهرين ته هوءَ اسانکان ڊڄي پيئي، پر اسان کيس چيو: ’مائي، پٽ، ڀيڻ — تون ڊڄ نه، اسين توکي هٿ نه لائينداسين. اسين ملڪيت جا گهور (گهڙنڊڙ) آهيون. تون فڪر نه ڪر.‘ ڇوڪري ڪجهه دير ته ڇُپ ڪيو بيٺي رهي، پوءِ اسانکي پاڻ سان وٺي هلي، ۽ هر آها ڪوٺي، هر آها جاءِ ڏيکاري جتي ملڪيت هئي.

”هُن وٽ سون، پئسا ۽ ڪپڙو بي انداز هيو. اسان سڀ ڏي گهوڙا سامان سان ڀريا، ڪپڙي جون هڙون ٻڌي، ڇلهيون ڪنداهئاسين ۽ پوءِ چلهيون ڪٺي گهوڙن جي مٿان رکندا هئاسين.

”اسان اڃا وچ جي پيا ڪريون ته ڳوٺ وارا وري ڦري آيا ۽ اسان تي حملو ڪري ڏنائون. انهيءَ وقت در تي اسانجو فقط هڪڙو ماڻهو هيو. ڳوٺ وارن سڄو زور در تي لڳايو ۽ همت ڪري در ڀڃڻ ڪري ڀاهرائون تالو ڏيئي ڇڏيائون. در ڏاڍو مضبوط هيو، ڀڃڻ جو ته سوال ئي ڪونه هيو. ڪوٺ سان لڳ ڪا جاءِ به نه هئي، جنهن تي مٿي ٽپي ڀڄي سگهون.

”اسانکي اهو فڪر ورائي ويو ته هاڻ نڪرنداسين ڪيئن. اسين در جي ڀرَ ۾ اچي ويٺاسين. اسانجي سمجهه ۾ نه پيو اچي ته هاڻ ڇا ڪريون. ايتري ۾ آها شهزادي وري اسانوٽ آئي ۽ چيائين: ’ادا، اچو مان اوهانکي ڏاڪڻ ڏيکاريان.‘ آها ڇوڪري تکي تکي هڪ پاسي وڃڻ لڳي. اسانکي خيال ٿيو ته متان ڪٿي اها ڇوڪري اسانکي ڦاسائي نه وجهي.

اسان پنهنجا ٻه همراهه هنجي ڪڍ ڪياسي. ٿوري دير ۾ اسان ڏٺو ، اسان وارا همراه بانس جي لڪڙن جي هڪ وڏي ڏاڪڻ کڻيو پيا اچن. سندس پٺيان آها شهزادي آئي پئي.
”اسان آها ڏاڪڻ در کي ٽيڪ ڏيئي بيهاري. پوءِ غلام حسين ۽ مان ڏاڪڻ جي رستي مٿي چڙهياسي. اسان آهستي سان ڪنڌڪڍي هيٺ نهار ڪئي. اسان ڏٺو ته ڪوٽ جي ٻاهران ايتري خلق جمع ٿي ويئي هئي، جنهن جو شمار ڪو نه هيو.
”اسان هڪلون ڪري ونئي فائر ڪياسي. رڙ ڪري چيوسي: ’خبردار ، اسين واڻين جو ڌاڙو ٿا ڪريون . اوهين مسلمان ناحق مري ويندا. اوهين هندن کان ڇو ٿا پنهنجي جان ڏيو.‘ هڪڙي نوجوان هڪل ڪري چيو: ’اهي واڻيا ڪو نه آهن. اسان جا ڀائر آهن . هنن جون زالون اسانجون مائر ۽ ڀينر آهن . اسانجو ابو امان هڪ آهي . توهين چور آهيو.‘
اسان وري فئر ڪيا، پر انهن مان ڪوبه ڀڳو ڪو نه . پوءِ اسان انهن جي پيرن ۾ فئر ڪيا. هر ويرو ماڻهو مارڻا به ته ڪو نه هئا. پوءِ چار ماڻهو، جن ۾ اهو نوجوان به شامل هو، اچي در جي هيٺان بيهي رهيا. باقي خلقت پٺتي ويئي.
”اسانکي انهن چئن ماڻهن جي سڌ ڪو نه پئي ته ڪي اهي در جي هيٺان لڪيا بيٺا آهن ، اسان سمجهيو ته سيئي پٺتي ويا آهن. اسان ڏاڪڻ اندران کڻي، ٻاهر ڀن پاسي رکي . ۽ غلام حسين آن تان لهڻ لڳو. اوچتو آهي چار ئي اچي ڏاڪڻ جي سامهون بيهي رهيا. هاڻ اسين ڇا ڪريون . غلام حسين ڪجهه ڏاڪا لهي چڪو هيو . انهن اسانکي هڪلون ڏنيون

۾ ڪاريون ڏيڻ لڳا: جٿوءِ جا.... هاڻ لهو ته توهانجي خبر وٺون.' مان انهن جي پيرن وٽ فئر ڪيا، ۽ چيم: 'بابا، اوهين مسلمان آهيو، اسان جو جهيڙو اوهان سان ڪونهي، اوهين پڇي وڃو.' پر هن نوجوان هڪل ڏيئي چيو: 'گيدي، چور، اسانکي ٿو پڇڻ جي صلاح ڏين. ماءُ جا.... اسين توهانجو اڄ انت آڻينداسين.' مون کي هن نوجوان جو قدر هيو ۽ مان ڪنهن مسلمان کي مارڻ نٿي گهريو. پر جڏهن هن بندوق آڇي ڪري، غلام حسين جو نشانو ورتو ته مان يڪدم فئر ڪيو. گولي سڌي وڃي انهيءَ نوجوان جي مٿي ۾ لڳي. هن تيز ڪاڌي، پر حوصلو جهلي، در ڏانهن پيڪو، پيا ٿي همراه ٻه هنجي پٺيان، پٽ جي آڙ ۾ ٿي ويا. هن نوجوان رڙ ڪري چيو: 'ڪٿو آهين جوءِ جا....' ماڪي ٻه ڪاوڙ اچي ويئي، مون رڙ ڪندي چيو: 'ماءُ جا.... گولي ماڻهن جي.... ۾ لڳي اٿئي ڇا. اڇهو ٿو لاشو ڪري.' وري رڙ ڪري چيم: 'چاچو توهانجو مري ويو، هاڻ توهين پڇو، نه ته سيني جا لاشا اتي ڪرندا.' ايتري ۾ انهيءَ نوجوان جو لاش تيز ڪائي اچي سامهون ڪريو. ٿوري دير ڪانپوءِ هنن اسانکي چيو: 'اسين اوهان تي حملو نٿا ڪريون. اسانکي مهلت ڏيو ته اسين پنهنجو هيءُ ماڻهو کڻي وڃو.' "اسان کين مهلت ڏني. هو پنهنجي ماڻهوءَ جو لاش کڻي ويا. اسين انهيءَ ڏاڪڻ تان لهي هيٺ آياسي. اسين پاڻ سان رمبا کڻندا هئاسي، ته ٿنان ڪٽي پٽين کي کاٽ هڻو پوي. اسان آهي رمبا وجهي، تالا پڳاسي. هنن تي چار تالا لڳائي

چڙهيا هئا. مس مس ڪري تالا ٽٽا پوءِ اسان دروازو کولي اندر وياسين. سامهون آها شهزادي ڇوڪري ويٺي هئي. اسان تي نظر پئي ته مرڪي ڏنائين.

”اسانجي ڳوٺ وارن سان وڙهڻ جڳو وقت هلي هئي، ۽ هاڻ جنگ اونداهه ڦهلجي ويئي هئي. انهيءَ ويڙهه مان فائدو کڻي واڻين گهڻي ملڪيت گهوڙن تان لاهي لڪائي ڇڏي هئي. اسان سوچيو، هاڻ وقت گهٽو ٿي ويو آ. متان ڪو پوليس کي خبر ڪرڻ ويو هجي. هاڻ اسانجو نصيب، جيڪو آ، سوئي نيڪ آ. هوءَ شهزادي وڏي اسانوٽ آئي، ۽ چيائين ’هلو ته مان ڏسيان ته ڪٿي ڪٿي ملڪيت لڪائي اٿن‘. پر اسان چيو: ’نه مائي. هاڻي بس. اسان لاءِ اهوئي ڪافي آ.‘ هن ڇوڪريءَ جو منهن لهي ويو. ماڪي ته اٿين پي لڳو ته اسانجي وچڻ جو کيس ڏک پيو ٿئي.

”اسين گهوڙن تي چڙهي، ٻاهر نڪتاسين. ٻاهر وري خلقت جمع ٿي ويئي. اٿين پي لڳو ته، ڏاڙي جو ٻڌي آسپاس جي ڳوٺن جا ماڻهو به اچي ويا هئا. ڪيترا دفعي وري ويڙهه ٿي. پر اسان وارا همراه ڏاڍا بهادر هئا. اهڙا فتح ڪيائون، ۽ اهڙيون هڪلون ڏنائون جو هنن کي پٺتو پيو.

”اسانکي انهيءَ ڏاڙي ۾ ٿي ڪلاڪ لڳي ويا. نه ته عام طور تي ڏاڙي ۾ اڌ ڪلاڪ يا ڪلاڪ لڳندو هيو.

”اج به جڏهن هن شهزادي ڇوڪريءَ جي بابت سوچيندو آهيان ته ڳالهه سمجهه ۾ نه ايندي آ، ته هن اسانجي ايتري مدد ڇو ڪئي. آهي سند... مائٽ نه هئا، زوري هتي رهيل

هئي. يا ڪنهن ٻئي کي پسند ڪندي ۽ سندس مائٽن انهيءَ سان شادي نٿي ڪرڻ ڏني. يا ڪا ٻي ڳالهه هئي. ايڏو وقت ڪونه هيو جو هن ڪان انهيءَ جو ڪارڻ پڇي سگهان ها. بهرحال ڳالهه اڄ به سمجهه ۾ نٿي اچي.

”اسين ڳوٺ ڪان ٻه ميل پري، جهنگ ۾ اچي ويٺاسين، ته جيئن مال ملڪيت وراهجي. سيني، سيڪجهه ڪيڏي ٻاهر رکيو. اسان سٽن وٽ مال گهٽ نڪتو، سير ڪن سون هيو. اسين جهيڙي ۾ رڌل هئاسين، ۽ جيڪو مال گڏ ڪيو هيو، سي واڻيا وري ڪٽي ويا هئا. پر آهو ڏنار جيڪو اسان سان رلجي آيو هيو، هو پورو وقت مال ملڪيت گڏ ڪندو رهيو. هن وٽ جهجهو مال هيو. اٽڪل سادا چار سير ڪن سون هوس — ڏهيرون هئس، هار، چوڙيون، ايرنگ گهڻو ڪجهه هوس.

”اسان فيصلو ڪيو ته اسانجو مال واڻيا ڪٽي ويا، پر هنجو بچي ويو، اهو هنجو نصيب هيو، تنهنڪري اها سموري ملڪيت انهيءَ کي [illegible]يءَ ڪان ڪابه شيءِ نه ونجي. اسان سندس گڏ ڪي[illegible]و مال ڪيس ڏيڻي ڇڏيوسين ته: اهو حق تنهنجو آ. [illegible]ن ڪيس سمجهايو ته: ’بابا، تون آن ڏنار، ملڪيت ظاهر ڪيئي ته پڪڙجي پوندين. هڪڙو ڪم ڪر. هيءَ سمورو مال ڪنهن ٺانو ۾ وجهي، پوري ڇڏ جانءِ. اصل ظاهر نه ڪجان. جيڪڏهن ظاهر ڪيئي ته اسان ڇهين مهيني يا سال ڪانپوءِ موٽي ايندا سين، ۽ توسان وڙهنداسين. جڏهن ڳالهه صفا ڏري پوي، تڏهن اهو ٺانو

ڪڍ جانءِ.'

"اسان جڏهن ڇهين يا اٺين مهني موٽياسي، ته انهيءَ ڏنار ڇوڪري کي گهرايوسي. هن ٻڌايو ته: 'اوهانجي چوڻ تي مان آهو مال پوري چڏيو هيو. اهو مال اڇا ڪڍيو ڪ و اٿم. نه ٿي پيءُ يا ڀاءُ کي ڪا سُڌ ڏني اٿم.'

"اسان کيس شاباس ڏني، ۽ سندس پيءُ کي گهرايوسي. هو ذات جو زرداري هيو. سندس پيءُ کي اسان ٻڌايو ته: 'تنهنجي پٽ اسان سان جوڙ ڪيو هيو، تنهنڪري همدرديءَ ۾ اسان کيس ملڪيت ڏني هئي. اِها ملڪيت گهٽي آ، تمام گهٽي آ. انهيءَ کي يڪدم ظاهر ڪندا ته ڦاسي پوندا. اوهان وٽ جيڪي ٻڪريون، اٺ ۽ ڏاند آهن، انهن سڀني کي وڪڻي زمين تڪر وٺو. ۽ پوءِ هن ملڪيت کي آهستي آهستي وڪڻي زمين وڌائيندا وڃو.'

"هن اسانجي ڳالهه تي عمل ڪيو. مال ڏال وڪڻي، وڃي زمين ورتائون ۽ پوءِ آها ملڪيت ملائي زمين وڌايائون ۽ آهستي آهستي ڏاڍا سکيا ٿي ويا. اسين جڏهن به وٽن ويندا هئاسي، ته ڏاڍي عزت ڏيندا هئا. جنهن به شيءِ جي ضرورت پئي، انهيءَ وقت حاضر ڪري ڏيندا هئا.

"منگهي واري ڏاڙي کانپوءِ اسين اٺ ڏينهن ٻيلي ۾ رهياسي پوءِ اسانکي خبر پئي ته قاضي احمد جي پرسان هڪڙو ڳوٺ آ، هينئر ڳوٺ جو نالو ياد نٿو پوي. اتي جي واڻين وٽ به ملڪيت جهجهي آ. اسان جا جاچوس (جاسوس)، هوندا هئا،

جيڪي اچي اسانکي خبرگيرو ڪندا هئا ته ڪنهن ڪنهن وٽ ملڪيت آ. اها خبر به اسانجي جاچوس ڀڏائي هئي.

”اسين تي هئاسي، ٻه همراه اسان پيا ڪنيا. گهوڙن تي چڙهي انهيءَ ڳوٺ ۾ وياسي. ڏينهن اچا ٿڌا هئا، سج لهي چڪو هيو. ائين اڪثر اسين سياري ۾ ڌاڙا هڻندا هئاسي، پر آها اونهاري جي موسم هئي. اسين اڪثر سوجهري ۾ ڌاڙا هڻندا هئاسي ته خبر پوي ته سامهون ڪيترا ماڻهو آهن. ۽ پر يان اينديڙ به نظر اچي سگهن.

”جنهن واڻيئي جو اسان ڌاڙو هنيوسي، جيتري قدر مانکي يادگيرو پوي ٿو، انهيءَ جو نالو ساڌو هيو. وڏو سکيو آسودو واڻيو هيو. وڏو زميندار هيو. پنهنجا دڪان به هئس.

”اسين سندس گهر ۾ گهڙي پياسي. مان ۽ غلام حسين در جي پاسي تي بيٺاسي، باقي ٽن همراهن کي موڪليوسي ته وڃي ڪوٺين مان مال ملڪيت ڪڍي اچن. انهن کي جو ڪجهه هٿ آيو ٿي، سو آڻي ٻاهر پي رکيائون. اسانجي همراهن کي سختيءَ سان منع ڪيل هئي ته ڪنهن به زائفان کي هٿ نه لائجو. جڏهن سمورو سامان اڱڻ ۾ پهچي ويو ته اسان ٻن همراهن کي آڌي بيهاريو. ۽ مان جانچ لاءِ ڪوٺين ۾ اندر لنگهي ويس. ٻن ٽن ڪوٺين ۾ ڏٺم ته آتان سمورو سامان اسان وارا همراه ڪڍي آيا هئا. هڪڙي ڪمري ۾ ويس ته ڏٺم، هڪڙي مائي، منهن تي هٿ ڏيو ويٺي روئي. مان هن مائي جي ويجهو ويس ۽ کانئس پڇيم: ’مائي تون ڇو، ٿي روئين؟‘ مائي ڇرڪ ڀريو ۽ ڊڄي پٺتي هٽي ويئي، مان

اکيان ڪونہ وڌيس. آتان ٿي ٻيٺي چيم: امان نہ رو، ماڪان ڊڄ نہ. اسين زالفان تي هٿ نہ کڻندا آهيون.‘ مائي ۾ ڪجهہ حوصلو پيدا ٿيو. هن آهستڙي چيو: ’ادا، هي منهنجو پيڪو آ. منهنجي شادي نواب شاهہ جي اوري ٻچيريءَ ۾ ٿي آ. مان مائٽن سان ملڻ آئي آهيان. اوهان منهنجي پيتي ٻہ کڻي ويا آهيو. انهيءَ ۾ منهنجا ڳهہ ڳٺا آهن. هاڻ جڏهن مان ساهري ويندس تہ آهي ماڪي مهڻا ڏيندا تہ: پيڪين ويئي تہ پنهنجو سڀ ڪجهہ ڦرائي آئي. سڄي ڄمار مان سان تعديون ڪندا.‘

”ماڪي ڏاڍو خيال ٿي پيو. واقعي ساهرا تہ کيس طعنن ۾ ٿي ڇني ڇڏيندا. وائين ۾ ڏيتي ليتي جي لعنت گهٽي آ. وري جوهيءَ پيڪن ۾ سڀ ڪجهہ ڦرائي وڃي، تہ هنجي حياتي جنجال ٿي ويندي. تنهنڪري مان چيومانس: ’مائي بابا! تون رو نہ. مان سان گڏ هل، هلي پنهنجي پيتي سڃاڻ. مان توکي آها موٽائي ڏيندم.‘ پر هوءَ اڳتي اچڻ جي بدران ڪجهہ قدم پوئتي هٽي ويئي. ماکي هن تي ڏاڍو قياس آيو. هوءَ ويچاري مهتي. هنکي ڊپ لڳو تہ نہ ڄاڻ مان سائس ڇا ڪريان. سو پاهر اچڻ جي نہ پئي ڪري. مان چيومانس ’ڀيڻ، تون ڊپ نہ ڪر. تنهنجو ڪوبہ نالو نہ وٺندو. تون خالي پنهنجي پيتي ڏس. ماکي ڪهڙي خبر تہ تنهنجي پيتي ڪهڙي آ. تون خالي پنهنجي پيتي هلي سڃاڻ.‘ پر مائي هلڻ لاءِ تيار نہ هئي. اسان وٽ وقت گهٽ هيو، وڌيڪ دير مان آتي بيهي نٿي سگهيس. تنهنڪري مان مائيءَ جي ٻانهن

۾ هٿ وڌو ۽ چڪيندو ٻاهر وٺي آيس.

"مان هنکي چڪيندو کوٺيءَ کان ٻاهر نڪتس ته پر يان غلام حسين جي نظر مان تي پئي. هو ڳاڙهو ٿي ويو. مان تي رائفل آڻي ڪري، رڙ ڪري چيائين: 'هي چا ٿو ڪرين، ڪڍ زائفان مان هٿ.' هن سمجهيو هو ته مان زائفان جي عزت ٿو لٽيان. مان چيو: 'رائفل هيٺ ڪر. پليو آن. مان جوان آن، ڪو پاڙيو نه آن. تو غلط شڪ ڪيو آ. هنکي وٺي آيو آن ته پنهنجي پيتي سجائي' پوءِ مون پيرائٽي ڳالهه ڪري ٻڌائي مانس.

"مائي پنهنجي پيتي سجاتي. اسان ڪيس پيتي ڏني ۽ چيوسي ته: 'پيتي کولي ڏس ته سڀ شيون پوريون آهن، يا ڪا گهٽ آ.' مائي چاٻي هٿي ڪلف کوليو، ۽ ڏنائين سڀ زيور ۽ ڪپڙا پيل هئا. مائي چيو: 'ادا، منهنجو سڀ ڪجهه آ.'

"جڏهن اسان موتياسي ته جهوڙو ٿي پيو. ڳوٺ وارن اسان تي حملو ڪري ڏنو. هنن اسان تي فئر ڪيا، اسان به انهن تي فئر ڪيا، ۽ فئرن جي وچ مان پاڻ بچائي نڪري آياسي. اسان جيڪي فئر ڪيا، انهن مان هڪ گولي نم جي وڻ مان پار ٿي ويئي.

"ٻئي ڏينهن اسانکي ڪن ماڻهن اچي ٻڌايو ته ڏاڙي جي جانچ وٺڻ لاءِ ايس پي پاڻ آيو هيو. هن جو نيم جو اهو وڻ ڏٺو ته حيران ٿي ويو. چيائين: 'خبر نه هي هٿيار ڪهڙي قسم جو آ. جنهنجي گولي وڻ کي چيري ويئي آ. هنن جي پوئٽون ڪونه هلنداسي. اهي شايد جبل جا ماڻهو هئا. انهن جو پيڇو

نہ ڪيو. موٽي هليو.
"اسين ڏهہ ٻارنهن ڏينهن ڪنداهہ ۾ رهياسين، ملڪيت اسان اڳ ۾ ئي ورهائي ڇڏي هئي. پنهنجي ملڪيت کڻي، گهوڙن تي چڙهي موٽي آياسين. اسان سان جيڪي ٻيا همراهہ مليا هئا، انهن کي ڪڏهن انت نہ ڏنو سي تہ ڪاٿي رهندا آهيون. غلام حسين کي آهي سڃاڻيندا هئا ـ پر ماکي ڪونہ سڃاڻيندا هئا. مان اتي گونس بخش (غوث بخش) سڏائيندو هوس.
"پوءِ اسين ٽئي همراهہ اڳي وانگر سفر ڪندا، منزلون هڻندا، پنهنجي ملڪ رُجهان اچي پهتاسين. غلام حسين وري علي محمد مهر تي ويو. ۽ مان گونس بخش مان ڦري ميرو ٿيس.
"بس پوءِ اهڙيءَ ريت رُجهان ۾ سال ڇهہ مهينا رهي، وري شونق شڪار تي نڪرندا هئاسين. مان غلام حسين سان پندرنهن سورنهن سال ساڻ رهيس. ايتري عرصي ۾ اٽڪل ويهہ پنجويهہ دفعا ويو هوس. گهٽي ڀاڱي نواب شاهہ ضلعي ۾ ڌاڙا هنياسين، ڇاڪاڻ تہ غلام حسين کي آتان جي پوري خبر هوندي هئي. ٻين ضلعن ۾ تڏهن وينداهئاسين جڏهن جاچو سي سٺي ٿيل هوندي هئي. سکر ۽ سانگهڙ ضلعن ۾ بہ ڌاڙا هنياسين. ڪيترا دفعا ڌاڙي وقت وڏا جهيڙا ٿي پيا، ڪڏهن ماڻهو بہ مارجي ويا.

"مختلف هنڌن تي ڌاڙا هڻندا هئاسين. پر جتي رهيل هئاسين، يعني رجهان ۾، يا آس پاس ڪڏهن بہ ڌاڙا نہ هنياسين."

ڪوڙو الزام

”غلام حسين ٽاجپور ۾ رهندو هيو. اُتي هنجي قائم خان سان دوستي هئي. قائم خان، جعفر خان جماليءَ جو سڳو مامو هيو. غلام حسين قائم خان جي گهر ايندو ويندو هيو. قدرت خدا جي، قائم خان جي گهر واري کي خدا ٻچڙو ڪيو، هن غلام حسين ۾ اکيون وڌيون. مائي غلام حسين تي اصل ڇتي ٿي پئي. ۽ چاهي پئي ته غلام حسين به ڪيس پيار ڪري. مائيءَ گهڻا ئي اشارا ڪيا، پر ڏٺائين ته غلام حسين (اُتي علي محمد) ته سونت ئي نٿو ڏئي. نيٺ منهن پڪو ڪري، دل جي ڳالهه غلام حسين سان ڪيائين. غلام حسين ڪاوڙ ۾ ٽپي باهه ٿي ويو. ’چيائين مان جوان آهيان. تو مونکي بيعزت سمجهيو آ ڇا، جو مان دوست جي غيرت ۾ اکيون وجهندس.‘ پوءِ غلام حسين قائم خان جي گهر وڃڻ ئي ڇڏي ڏنو.

”هڪ ڏينهن مان غلام حسين وٽ تاجپور ويل هوس. جمعي جو ڏينهن هيو، اسين نماز پڙهي، مسيت مان نڪتاسين ته سامهون کان قائم خان آيو پي. مون سان هٿ ملائي، غلام حسين کي ڀاڪر پاتائين ۽ چيائين ته:

’ادا، هل منهنجي گهر هل.‘ غلام حسين نٽايو ته، هلڻ لاءِ گهليائين. جڏهن غلام حسين ڏٺو ته هي مڙئي ڪونه ٿو ته چيائين: ’ادا پڪ دوستي تنهنجي ۽ منهنجي آ. تنهنجي گهر وارن سان نه، تنهنجي گهر نه هلندس.‘ قائم حيران ٿي پڇيو: ’پر منهنجي گهر ڪهڙو

ڏوهه ڪيو آ، جو تون نه ملندين.' غلام حسين ڪجهه دير
ته مات رهيو پوءِ شرم منجهان ڪنڌ جهڪائي چيائين، 'ادا
دل ۾ نه ڪجان. تنهنجا يار مون سان ٺوڳ ڪندا آهن.
مان اهڙو جوان نه آهيان جو انهن جون مسخريون سهان.'
غلام حسين اڻ سڌيءَ طرح ڳالهه ڪئي. قائم خان به ڳالهه
سمجهي ويو ۽ هاڻ لاءِ وڌيڪ زور نه ڀريائين.

"انهيءَ ڳالهه کي پندرهن ڏينهن ويهه ڏهاڙا گذري ويا هئا،
غلام حسين ماڪي سموري ڳالهه ٻڌائي هئي ته انهيءَ ڳالهه
ڪري مان قائم خان جي گهر ڪونه ويندو آهيان جو سندس
گهر واريءَ جي نيت خراب آ. مان به کيس صلاح ڏني ته:
تون قائم خان جي گهر نه وڃجانءِ.

"هڪ ڏينهن اوچتو قائم خان جو پٽ غلام حسين کي گهران
سڏڻ آيو. چيائين: 'باباکي ضروري ڪم آ، توکي سڏيو اٿس.'
غلام حسين جي دل تان اوڏيءَ مهل ڳالهه لهي ويئي، ۽
هيءُ قائم خان جي گهر هليو ويو. جڏهن هو قائم خان جي
گهر پهتو ته ڏٺائين ته قائم خان جي زال ۽ گهر واري ويٺيون
هيون. قائم خان جي زال اچي غلام حسين جي ٻانهن ۾ هٿ
وڌو ۽ چيائين: 'ادا، هل هلي اندر ويهه'. غلام حسين پڇيو:
'قائم خان ڪاٿي آ.' چيائون: 'ڪم سان ويو آ، توري
دير ۾ اچي ٿو.' جڏهن هيءُ ڪمري ۾ ويو ته ٻئي مايون
کيس چنبڙي ويئون. قائم خان جي زال چيو: 'ادا علي محمد،
منهنجي پاڇائي توکي پائيين ٿي، تون به کيس قرب ڏي.'
غلام حسين ٽپي ٻاهر ٿي ويو. ٻنهي کي ڪاوڙ ۾ ڏڪ هئي

ڪڍيائين، ۽ يڪدم گهران ٻاهر نڪري آيو.

”غلام حسين کي ايڏي ڪاوڙ هئي جو پنهنجي گهر ٻــ ڪونه ويو، ڪنوهڙن جي شهر هليو ويو.

”هوڏانهن مائين کي اچي ڏپ لــڳــو ته متان علي محمد (غلام حسين) قائم کي نه ٻڌاءِ، سو قائم خان جي زال ڇا ڪيو جو، پنهنجا ڪپڙا ڦاڙي ويهي رهــي، جڏهن قائم آيو ته روئي دانهن ڏنائين ته: تنهنجو دوست علي محمد آيو هيو، هن مون ۾ هٿ وڌا ۽ منهنجا ڪپڙا به ڦاڙي ڇڏيائين. قائم جي پيٽ ۾ سَرُ وڌرايو، قائم کي انهيءَ ڳالهه تي ڏاڍي ڪاوڙ آئي، سو انهيءَ وقت گهوڙي تي چڙهي رُجهان مير جعفر خان جماليءَ وٽ دانهن کڻي آيو ۽ اچي ٻڌايائين ته: علي محمد مهر منهنجي گهر گهڙي، منهنجي زال سان اهڙي حالت ڪئي آ.

”جعفر خان جماليءَ کي ڏاڍي ڪاوڙ آئــي. پيو ڪنهن سان اهڙي حالت ٿئي، ته به ڪاوڙجي ها، هيءُ ته سندس سڳو مامو هيو. جعفر خان جمالي يڪدم پنڌرنهن سورنهن ماڻهن سڏرايا ۽ انهن کي حڪم ڏنائين ته: ’يڪدم وڃو ۽ علي محمد مهر جتي به هجي هنجي سسي لاهي کڻي اچــو. ماڪي ٻي ڳالهه اصل نه ٻڌائجو.

”انهن ماڻهن ۾ قلندر بخش رند نالي همراهه به هيو، جيڪو منهنجو دوســت هيو. هنــکي منهنجي ۽ غــلام حسين (علي محمد) جي دوستيءَ جي خبر هئي، هو يڪدم گهوڙي تي چڙهي منهنجي ڳوٺ آيو ۽ ماکي اچي ٻڌايائين ته: ’تنهنجو

دوست علي محمد مهر پرديسي جوان آ، هن هيءَ حرڪت ڪئي آ، ڳالهه ڪيتري سچ آ، ڪيتري ڪوڙ. پر مير جعفر خان ڪاوڙيل آ. هن حڪم ڏنو آ ته: علي محمد جي سِري وڍي اچو. هاڻ تون يڪدم وڃي ڪيس اطلاع ڪر ته جيڏانهن اچي، پچي وڃي، نه ته مارجي ويندو.'

" مير جعفر خان جماليءَ جا ماڻهو غلام حسين جي ڳوٺ تاج پور پهتا، پر غلام حسين ته هتي هيو ڪونه. سندس پاڻ کي چٺي ويا ته علي محمد کي مير جعفر خان جمالي سڏايو آ. ڪيئن به ڪري پڌرا ڪر. مونکي پتو پئجي ويو آ، ته غلام حسين ڪنڌهرن جي ڳوٺ ويو آ. مون هوڏانهن ماڻهو موڪلي ڪيس چئو راڻي موڪليو ته: پنهنجي ڳوٺ مٿان اچين. پرسان سومرن جو ڳوٺ آ، تون اتي پهچ، مان هتي اچان ٿو، توسان هڪ حقيقت ڪرڻي آ.

" ماڻهوءَ کي ڪنڌهرن موڪلي، مان سومرن جي ڳوٺ ويس، ڪجهه دير کانپوءِ غلام حسين به اتي پهچي ويو. مون ڪيس سڄي حقيقت ٻڌائي، ڳالهه ٻڌي هو حيران ٿي ويو. ۽ پوءِ غلام حسين ماکي پيرائتي ڳالهه ڪري ٻڌائي. مان چيو ماڻس: 'تون سچو آن. مان تنهنجو سچو دوست آن. ماکي تنهنجو سر عزيز آ. في الحال تون پاسيرو ٿي وڃ، مان توکي پٺي هنڌ وٺي ٿو هلان، في الحال تون هتي هلي رهه. تنهنجو تاج پور وڃڻ مناسب ڪونهي، ماڻهو اتي پهچي ويا آهن، انهن وٽ هٿيار آهن.' مان ڪيس جيڪماباد وٺي آيس، اُتان پوءِ آباد جي شهر پهتاسي. اتي محمد خان

جت نالي منهنجو دوست هيو، مان اچي هنگي آئي رهايو. مان محمد خان کي چيو: 'اڳين کر سمجهه ته هيءُ منهنجو مرشد آ. تون جيڪڏهن منهنجو سچو دوست آن ته هنجو پوريءَ طرح خيال رکج. ماکي پوئتون کو کم آ، مان آهو لا هي وريو تو اچان.'

"پئي ڏينهن مان ڪوٽ آيس ته گهر ۾ اصل ماتم هجي. گهر وارن ماکي چيو: 'تو ظلم ڪيو، تو تي جعفر خان جمالي سخت ڪاوڙيو ويٺو آ، هنجو چوڻ آ ته تو علي احمد مهر جي ڀڄائڻ ۾ مدد ڪئي آ. توکي ماربو ڇاڪاڻ جو تو ڪاري جي مدد ڪئي آ.'

"مان سڌو مير جعفر خان جماليءَ وٽ ويس. انهيءَ کان اڳ جو مير ماکي چوي، مان چيومانس: 'ڏو اتم ته تون مان تي ناراض آن. مان ڪهڙو ڏوهه ڪيو آ؟' مير چيو: 'علي محمد مهر ڪارو آ. تو ڪاري جي مدد ڪئي آ، هن سان همدردي ڪئي ٿئي. اچا ڀڄين تو ته چا ڪيو آ. تو ڏوهه جو کم ڪيو آ. توکي به اهڙي ئي سزا ڏبي، جهڙي ڪاري کي ڏبي آ.' مان چيم: 'تنهنجو حڪم اکين تي. پر مان کوبه ڏوهه نه ڪيو آ. ماکي کا به خبر ڪانه هئي ته علي محمد کو ڏوهه ڪيو آ يا نه. پر جي تون حڪم ڪرين ته مان سندس سري کپي آڻي تنهنجي آڏو رکان.' انهيءَ ڳالهه تي مير خوش ٿيو، ۽ هنجي مون تان ڪاوڙ ڍري ٿي.

"مير جعفر خان جمالي ماکي چيو: 'هي پنج سؤ رپيا اٿئي،

هي ڪڻ، اهي خرچ پکي لاءِ ٿئي، يا ته مان وٽ علي محمد
کي حاضر ڪر يا سندس لاش منهنجي آڏو آڻ. تون پنهنجو
فڪر نه ڪر. مان ويٺو آن.'

"مان پنج سؤ رپيا ڪنيا ۽ جيڪماباد ڪان ٿيندو سڌو آباد
پهتس. مان پنج سؤ آڻي غلام حسين جي آڏو رکيا.
غلام حسين حيران ٿي ماکان پڇيو: 'هي ڇا آ.' مان
چيو مانس: 'تنهنجي سر جي قيمت.' حيران ٿي پڇيائين:
'سو وري ڪيئن!' چيم: 'مير جعفر خان جماليءَ چيو آ
ته علي محمد مهر کي يا ته جيئرو پڪڙي اچ، يا سندس
سري لاهي اچ.' غلام حسين چيو: 'ادا، تون منهنجو دوست
آن. منهنجو همدرد آن، مان پنهنجو پاڻ تنهنجي حوالي
ڪيان ٿو، توکي اختيار آ، جيئن وڻيئي تيئن ڪر.' مان
چيو مانس: 'مان ٻاڙيو نه آهيان. مان مڙس آن، مان تنهنجو
دوست آن. مان پنهنجي سِرِي ته وڃائي سگهان ٿو، پر پنهنجي
جيڏري توکي هٿ لائڻ به ڪنهن کي نه ڏيندس.'

"مان انهيءَ وقت جيڪماباد ويس، ۽ وڃي آتان ڪار ٻاڙي
ڪيم. ۽ آباد اچي غلام حسين کي ساڻ ڪيم، ۽ اسين
سکر پهتاسين. ماکي ڊپ هيو ته متان غلام حسين کي ڪو
ڏسي نه وٺي. سکر مان اسان ريل ۾ چڙهياسي، ۽ اچي
محراب پور لٿاسي، آتان ٻي ريل ۾ ويهي، دولت پور اچي
لٿاسي. آتان غلام حسين جي ڳوٺ وياسي. اتي مان هن سان
پندرنهن ويهه ڏينهن رهيس. پوءِ ماکي غلام حسين چيو:
'تون پوئتي موٽي وڃ، جانچ جو نيچ وٽ ته پوئتي ڇا

ٿيو.'

”مان رُجهان ڏانهن موٽيس، وات تي سوچيندو آيس ته مير جعفر خان جماليءَ کي ڪهڙو جواب ڏيندم. جڏهن مان گهر پهتس ته پيءُ ۽ ڀاڙن ٻڌايو ته جمالي تنهنجي ڏاڍي پڇا ڪئي آ. گڏڙيءَ گهڙيءَ پڇيو اٿس ته: آخر ويو ڪاڏي، اڃا تائين واپس ڇو ڪونه وريو آ، جيئن ئي اچي مون ڏانهن موڪليو.

”مان مير جعفرخان جماليءَ وٽ ويس. اڳ ئي سوچي ڇڏيو هوم ته ڇا ڳالهائڻو اٿم. مير ماڪي ڏٺو ته پڇائين: 'ميرا ڪاٿي هئين ايترا ڏينهن، علي محمد کي ڇو حاضر نه ڪيئي؟' چيومانس: 'سائين، آباد ۾ وچي جهليومانس، پر اتي وڙهڻ جو موقعو ڪونه مليو. پنهان پيومانس، ڪڏهن ڪاٿي ته ڪڏهن ڪاٿي. نيٺ منهنجو خرچ ڪٽي پيو، ۽ ماکي موٽڻو پيو.' مير منهنجي ڳالهه تي پنهنجي ننڍي پٽ شاهنواز کي چيو: 'پٽ، ميراڻي کي پنج هزار رپئي جا ڏي. هي پئسا ڪٽي وڃي، هيءُ انشا الله اسانجو ڪم ڪري ايندو.' مير ماڪي پنهنجي گهر ٻه وڃڻ نه ڏنو، ڪار ۾ چاڙهي، جهٽ پٽ موڪليائين. اتان مان گاڏي ۾ ويٺس ۽ دولت پور پهتس. دولت پور جي پرسان ئي واڍن جي ڳوٺ آ، غلام حسين اتي رهول هيو. هنکي منهنجو انتظار هيو، مون کيس چيو: 'ادا، مير جعفر خان جو ڏاڍو زور آ، هو چوي ٿو هر حالت ۾ تنهنجو سر گهرجي. هاڻي جيڪڏهن مان سائس همدردي ٿو ڪريان ته تنهنجو سر ٿو وڃي. ۽ ٻئي پاسي تون بي ڏوهي

آهين. ۽ ٻيءَ حالت ۾ جعفر خان ماڪي تپائي ڏنو آ، مان ته ڪوڙ ڳالهائي ڳالهائي ٿڪجي پيو آن، هاڻ تون صلاح ڏي ته ڇا ڪجي."

"غلام حسين جوش ۾ اچي ويو. هو پڙهيل ڳڙهيل هو. ماڪي مير جعفر خان جماليءَ لاءِ خط لکي ڏنائين. خط ۾ لکيائين:

"تون مير جعفر خان جمالي آن، مان غلام حسين واڍو آن. ڪن مجبورين جي ڪري، مان غلام حسين واڍي مان نالو مٽائي، تنهنجي ڪکن ۾ اچي مٽي چانوَ ڪري، ڪجهه وقت لاءِ ويٺو هوس. مان تو وٽ ڏوهه ڪرڻ لاءِ نه آيو هوس، ڏوهه ڪرڻ لاءِ ٻيو سڄو جهان پيو آ. مان جيڪي پنج ڇهه سال تو وٽ گذاريا آهن، امن امان ۾ گذاريا اٿم. اهو الزام جيڪو مان تي هنيو ويو آ، سو سراسر ڪوڙو آ. مان غلام حسين واڍو آن، جوان آن، ڪو ٻاڙيو ڪونه آن، جو وٽان تو ڪان لڪندو. جيڪڏهن تون مان سان جهيڙو ڪرڻ گهرين ٿو، ته مان جهيڙي لاءِ تيار آن. جيڪڏهن انصاف ڪرڻ چاهين ته مان انصاف جو فيصلو قبول ڪرڻ لاءِ تيار آن. جيڪڏهن مان ڏوهاري ثابت ٿيان، ته علي بخش منهنجو ٻاءُ تو وٽ ويٺو آ. انهيءَ جون ٻه نياڻيون ويٺيون آهن. ڏوهاري ٿيڻ جي صورت ۾ ٻئي سڱ تو کي آيا. يا ڏوهاري ثابت ٿيان ته جيڪا دولت چئين سا مان ڏيڻ لاءِ تيار آن. پر جي تون انصاف نٿو ڪرين، ۽ جهيڙو ڪرڻ گهرين ٿو، ته مان جهيڙي لاءِ به تيار آن. منهنجا ٻار تو

وٽ آهن، پلي تنهنجي مرضي پوي تہ هنن کي هٿ لائي ڏس. پر مان توکي يقين ٿو ڏياريان. مان ڏوهاري ڪونہ آهيان. تون جيڪو بہ انصاف ڪرين، تنهن لاءِ مان ٻڌل آهيان. باقي ميرو منهنجو دوست آ، ڀاءُ آ، پر جيڪڏهن هاڻ تو انهيءَ ڪم لاءِ هنکي مان ڏانهن اماڻيو تہ مان هنکي بہ ماري گم ڪري ڇڏيندس، توکي جيڪو وڻي سو ڪجان. هيءُ خط تو ڏانهن اماڻيان ٿو. هاڻ انصاف جو فيصلو توتي آ، ميري کي سچي حقيقت جي خبر آ، تون هنکان پڇا ڪر.'

"مان سندس خط ڪٺي رجهان وٺس، ۽ وڃي مير جعفر خان جماليءَ کي ڏنم، جماليءَ پنهنجي پٽ شاهنواز کي چيو تہ قيصر خان کي سڏي اچ. قيصر خان مير جو ڀاءُ هيو، هو آيو تہ مير جعفر خان غلام حسين وارو خط کيس پڙهڻ لاءِ ڏنو. قيصر خان خط پڙهي حيران ٿي ويو ۽ ماکان پڇيائين: 'هيءُ غلام حسين واڍو آ؟' مون وراڻيو: 'ها، هيءُ غلام حسين واڍو آ.' مير جعفر خان ماکان حقيقت پڇي، مان سائس سموري حقيقت ڪئي تہ غلام حسين جو ڏوهہ ڪونهي، خود قائم خان جي گهرواريءَ جي نيت بڇڙي هئي. غلام حسين تہ اڳواٽ ئي قائم خان کي چيو هو تہ مان تنهنجي گهر نہ ويندس، تنهنجا ٻار مون سان چرچا ڪن ٿا. اهي ڳالهہ هن مان جي سامهون ڪئي هئي، جيڪڏهن غلام حسين جي نيت خراب هجي ها تہ هو قائم خان کي چو چوي ها. تون قائم خان کي سڏائي پڇينس. پوءِ بہ جيڪڏهن غلام حسين ڏوهاري آ، تہ مان وعدو ٿو ڪريان،

مان سندس سيري وڍي تنهنجي پيرن ۾ آڻي وجهندس.‘

”مير جعفر خان جمالي انهيءَ وقت تاجپور ماڻهو موڪلي قائم خان کي سڏايو. قائم خان آيو. انهيءَ وقت ماکان علاوه قائم خان، قيصر خان، شاهنواز خان ۽ مير جعفر خان موجود هئا. مير جعفر خان قائم خان کان پڇيو: ’بابا، علي محمد ۽ ميرو جمعي جي ڏينهن مسيت مان نماز پڙهي ٻاهر نڪتا هئا، ته اوهان مسيت جي ٻاهران، قائم خان جي ٻانهن ۾ هٿ وجهي، کيس چيو هو ته: تون منهنجي گهر ڇو نٿو اچين، اڳ ۾ ته روز ايندا هئين، هاڻ ڇا ٿيو؟‘ قائم خان ٿوري دير ماٺ رهيو، پوءِ چيائين: ’ها!‘ مير وري پڇيو: ’پوءِ علي محمد توکي ڇا چيو؟‘ قائم خان وري به ٿوري دير ماٺ ۾ رهيو، پوءِ چيائين: ’علي محمد چيو هو: دوستي تو ساڻ آ، تنهنجي گهر سان ڪانهي. مان تنهنجي گهر نه هلندس، تنهنجي گهر وارا مان سان پوکپ ڪندا آهن.‘ مير جعفر خان چيس: ’جيڪڏهن علي محمد جي نيت بڇري هجي ها ته هو توکي اڳواٽ ڇو ٻڌائي ها.‘ قائم خان چيو: ’اهو واقعو ڏهن پندرنهن ڏينهن کانپوءِ ٿيو هو. مان زمين تي ويو هوس، گهر ۾ آيس، اچا گهوڙي تان لٿو ئي ڪونه هوس جو زال اها حقيقت ٻڌائي، مان جوش ۾ اچي اوهانکي اِها ڳالهه ٻڌائي.‘ ميرجعفرخان، قيصر ۽ شاهنواز پاڻ ۾ آهستي آهستي ڪجهه ڳالهايو، پوءِ انهن چيو: ’تنهنجي زال ڪوڙي آ، جيڪڏهن علي محمد جي نيت ۾ برائي هجي ها ته هو توکي هرگز نه ٻڌائي ها، اِيءُ محمد ڏوهاري ڪونهي، ڪارو ڪونهي.‘

”پوءِ ماڪي مير جعفر خان جماليءَ چيو: ’ميرا توکي آفرين آ. تو چڱو ڪيو جو اسان سان حقيقت ڪئي، علي محمد بلڪل بي ڏوهي آ. جيڪڏهن هو اسانوٽ اچي رهي تـه اسانجي اکين تي. پوک ڪرڻ گهري تـه منهنجيون پنيون حاضر آهن. اسانجو هاڻ هن سان ڪوبه جهيڙو ڪونهي.‘

”مون مير کي ٻڌايو تـه مان توکان پئسا ورتا، پر ماڪي حقيقت جي خبر هئي، پلا مان پنهنجي بي ڏوهي دوست کي ڪيئن ماريان ها، مان تـه پاڻ هنکي بچايو پي تـه متان تنهنجي هٿ نـه چڙهي وڃي.‘ مير ماڪي چيو: ’توکي آفرين هجي، تو چڱو ڪيو. هڪ بهادر جوان کي بچايو آ. مان توکي پڳ تو ٻڌايان.‘ پوءِ هن ماڪي پڳ ٻڌائي، ۽ پنج سؤ رپيا ماڪي پيا ڏنائين ۽ چيائين تـه: ’تون وڃي غلام حسين کي سڄو احوال ڏي.‘

”مان تاجپور ويس ۽ غلام حسين جي پاءُ سان سموري ڳالهه ڪئي. هو مان سان رلجي مير جعفر خان وٽ آيو. هن مير کي چيو: ’سائين، هاڻ تاجپور ۾ رهي نـه سگهبو، اسانکي بي جاءِ ڏيو تـه هوڏانهن وڃي رهون.‘ مير جعفر خان کيس چيو تـه: منهنجي سموري زمين پئي آ، جاڏي وڻيوَ وڃي رهو، منهنجي طرفان اوهانکي اجازت آ.‘

”پوءِ مان دولت پور ويس ۽ غلام حسين سان سڄي حقيقت وڃي ڪيم، چيومانس: ’ادا، هاڻي سڀ خير آ، توکي هلڻو هجي تـه هل. جيڪڏهن هلڻ نـه چاهين تـه مرضيءَ جو مالڪ آن. باقي جهيڙو ختم ٿي ويو آ، جمالي توکي اچڻ لاءِ چيو

آ، تنهنجو پاءُ به جعفر خان جماليءَ وٽ هليو هيو.' غلام حسين چيو: 'منهنجو توتي اعتبار آ. تو جهڙي دوست تان سر قربان، تو مان سان جيڪو وڙ ڪيو آ، سو مان ڪڏهن نه وساريندس.'

"پوءِ اسين ستو رُجهان وياسي. وچي مير جعفر خان جماليءَ سان مياسي، شاهنواز خان ۽ قيصر خان به اُتي هئا، اُهي غلام حسين سان ڀاڪر پائي مليا، چيائون: 'تون اسانجو ڀاءُ آهين، جيئن هتي رهين ته مرضيءَ جو مالڪ آن. پنهنجي هند رهڻ چاهين ته به بلاشڪ رهه. تون بي ڏوهي آن.' غلام حسين ميرجعفر خان کي چيو: 'سائين هاڻي مان هتي نه رهندس، پنهنجي جنهن هنڌ چئين مان هتي وڃي رهندس. تنهنجو هارپو ڪندس.'

"پوءِ غلام حسين اُتان لڏو ڪڍي وڃي هيڊ باغ رهيو."

علحدگي

”سائين، هاڻي مان توکي اهو واقعو ٻڌايان ٿو، جنهن جي ڪري مان ۽ غلام حسين ڌار ٿي وياسي، اسان جي دوستي ٽٽي ويئي، ختم ٿي ويئي.

”سيوهڻ جي لڳ ڪٿوهرن جو ڳوٺ آ. ڪرمپور جي پرسان، اميد علي ڪٿوهر جو ڳوٺ سڏبو آ. اتي بچل رهندو هيو، اتي انهيءَ سان هڪ مائي ڪريل هئي، بچل سندس ذات وارو ڪونه هيو، مائي رات جو هن سان ملڻ ايندي هئي، هڪ رات جيئن مائي بچل سان ملڻ آئي، بچل مائيءَ کي ڀڄائي ويو. مائي انهيءَ ارادي سان نه آئي هئي، پر بچل مڙد ماڻهو هو، زوري ڀڄائي ويو. اڄ هيتي، سيان هتي. ٻئي پاسي ڪٿوهرن جو زور لڳو پيو هيو ته مائي موٽائجي. تنهنڪري هيءُ مائيءَ کي ڪٺي اچي هيڊ باغ پهتو. ۽ سچي حقيقت غلام حسين سان ڪيائين. غلام حسين جي ڪٿوهرن سان دوستي هئي، هن ڳالهه ٻڌي بچل کي چيو: ’تو اهو چڱو ڪم نه ڪيو. ڪٿوهرن کي مان سڃاڻان، آهي جوان ائٿي. اهو ته برو ڪم ڪيو آ.‘ بچل غلام حسين وٽ ٻانهن ڇڏي، پاڻ ڪنهن ٻئي پاسي هليو ويو.

”انهيءَ واقعي جي ٽن چئن مهينن ڪانپوءِ، غلام حسين، مان ۽ عبدالرحمان ٽئي، ضلعي داد و وياسين. بچل ٽلٽيءَ ۾ ڪوله هيو. اسان ڪنداهه ۾ هليا وياسين. اتي غلام حسين جو دوست هيو عبدالحڪيم اوٺو، انهيءَ وٽ. اجا ٿي ڏينهن

رهياسي ته ڪٺوهرن کي اسانجي خبر پئجي ويئي. ڪٺوهر پنهنجا ڏهه پندرنهن مڙد، ڏهه پندرنهن زالون ۽ ٻه ٽي قرآن کڻي اسان ڏانهن آيا. انهيءَ ماڻهوءَ جو ڀاءُ محمد علي به انهن ۾ هيو. انهيءَ وقت اسان سٺ ماڻهو هئاسين. اهي ماڻهو منهنجا اڳ ڏٺل ڪونه هئا، پر غلام حسين چڱيءَ طرح سڃاڻندو هيو. مان رائفل کڻي پريان ويهي رهيس. هو مان وٽ آيا ته مان چيو: 'ميان سان نه ڳالهايو. غلام حسين وٽ وڃو.' آهي غلام حسين وٽ ويا، ۽ نياڻين سوڙو وجهي سندس پيرن تي ڪري پيا. انهن غلام حسين کي چيو: 'ٻچل اسان سان ناجائز ڪئي آ. تون اسان تي مهرباني ڪر، اسانجي ٻانهن واپس ڪرائي ڏي ڪيئن به ڪر، اسانجي عزت رک.'
"غلام حسين انهن سان ٻانهن واپس ڪرڻ جو وعدو ڪيو. پوءِ ماڻهوءَ جا ڀاڻر محمد علي ۽ منو، ۽ چاچا مونوٽ آيا ۽ چيائون: 'اهو ميڙ اٿئي. تون اسان تي مهرباني ڪر.' مان چيو: 'اوهان غلام حسين سان ڳالهايو آ. هن توهان سان وعدو ڪيو آ، ماڪي چوڻ جو ڪهڙو فائدو.' پر هو منهنجي پيرن تي ڪري پيا. ۽ ماڪي قسم وڌائون ته: 'تون اسان سان همدردي ڪر. تون نه چاڻ ڪير آن، اسين توکي ڪونه سڃاڻون، پر توکي به عرض ڪريون ٿا.' مان کين چيو: 'دل جاءِ رکو، مان ڪوشش ڪندس.' مان غلام حسين وٽ ويس ۽ کيس چيم: 'ادا، جي وعدو ڪرين ته سچو ڪجانءِ. نه ته ڪولي ٻڌاءِ. مان وعدو ڪيو آ، مان پوئتي نه ويندم، اهو منهنجو انجام آ.' غلام حسين

چيو: 'ادا، اِهي منهنجا دوست آهن، ٻانهن ضرور موٽائبي.'
مان ڪٿوهرن کي يقين ڏياريو ته: 'ٻانهن ضرور موٽائي ڏيندس. توهان فڪر نه ڪريو.'
"پوءِ هو موٽي ويا. اسين ويهي پنجويهه ڏينهن رهياسين ۽ پوءِ ٻه ٽي ڏاڙا هنياسين، دادو ۽ نواب شاهه جي پاسي. پوءِ اسان ٽي گهوڙا هٿ ڪري موٽي آياسين. مان پنهنجي ڳوٺ موٽي آيس. غلام حسين ۽ عبدالرحمان پنهنجي ڳوٺ هيڊ باغ هليا ويا."

"ڏهن ڏينهن کانپوءِ غلام حسين جو ماڻهو ماڪي سڏڻ آيو. مان هيڊ باغ ويس. غلام حسين ٻڌايو ته: 'مان ٻچل تي زور رکيو آ ته ٻانهن موٽائي ڏي، پر ٻچل چوڻ ڪونه ٿو مڃي، هاڻ جيڪا تنهنجي صلاح.' مان ٻچل کي سڏايو ۽ کيس چيم: 'تو ٻانهن ڪٿي چڱي ڳالهه نه ڪئي آ. ۽ هو اٿئي به ٻروچ گهگهيرا، جوان اٿئي. اسان هنن سان وعدو ڪيو آ ته ٻانهن موٽائي ڏينداسين. هاڻ جيڪڏهن تون ٻانهن نه ڏيندين ته اسين تو سان وڙهنداسين. هيءُ اسانجو ماڪ آ، هتي تون اسانکي ڪجهه به نٿو ڪري سگهين. تون انهيءَ ڳالهه تي سوچي وٺ.' مون غلام حسين کي به چيو ته: 'تون منهنجو دوست آن، پر جيڪڏهن ٻانهن تو ڪٿوهرن کي نه موٽائي ته منهنجو تو سان به جهيڙو آ.'
"غلام حسين ماکي چيو: 'ٻانهن مون وٽ آ، مان ٻچل کي ٻانهن ڪونه ڏيندس.' ٻچل جيڪو پنهنجي پاءُ الهڏني

مان گڏ ٻانهن وٺڻ آيو هيو. هنڪي ٻانهن نه ملي، هن ڪاوڙجي چيو: 'مان توهانکي ڏسي وٺندس.' اسان چيو: 'توکي اختيار آ، جيڪو وڻئي سو ڪجانءِ.' ۽ پوءِ هو ٻئي هليا ويا.

"اسان ٻانهن زبردستي جهلي ورتي هئي. پندرنهن ويهه ڏينهن گذريا ته غلام حسين ۽ عبدالرحمان موٽي آيا ۽ چيائون ته: 'ڳالهه ٻڌ، ٻانهن في الحال اوڏانهن نٿا وٺي هلون. رستي تي جيڪڏهن ٻانهن دانهن ڪوڪ ڪئي ته، اسان ڦاسي پونداسين، اسان پاڻ وارنتي آهيون، ٻڌجي پونداسين. هاڻي هيئن ٿا ڪريون جو ڪٿوهرن جي ڳوٺ ٿا هلون. اُتان هنجو پاءُ يا چاچو وٺي ايندا سين ته جيئن اهي ٻانهن وٺي وڃن، پوءِ ڇڏينس يا ڪاري ڪري ماريس. هاڻ اسانجي صلاح اِها اٿئي، وڌيڪ جيڪا تنهنجي مرضي.' مان ڪجهه سوچيو، پوءِ چيم: 'بلاشڪ اها سهڻي صلاح آ.'

"انهيءَ مائيءَ کي جو خبر پيئي ته کيس واپس ٿا ڪن ته هوءَ اچي ڊني، کيس خبر هئي ته جيڪڏهن مائٽن وٽ ٿي ته اهي کيس ڪاري ڪراي ماري ڇڏيندا. هڪ رات غلام حسين گهر ۾ گهڙيو ته مائي اڳ ۾ ئي سندس گس جهليو بيٺي هئي. غلام حسين کي ڏسندي ئي کيس چنبڙي پيئي، چيائين: 'ماکي مائٽن جي حوالي نه ڪر. تون پنهنجي

هٿن سان پلي ماري ڇڏ، مان تنهنجي آن، تنهنجي هٿان مرڻ چاهيان ٿي. پٽي کهنکي نہ ڏي، ٻچل کي بہ نہ، مان هن سان پاڻ کونہ نڪتي هيس، هو ماکي زوري وٺي نڪتو هيو.' غلام حسين جي دل ۾ شيطاني اچي ويئي، هن مائيءَ کي موٽائڻ جو خيال مٿائي ڇڏيو. پر ماکي انهيءَ ڳالهہ جي دير سان خبر پئي. انهيءَ ڳالهہ کي اٽڪل ڇهہ مهينا کن گذريا هوندا تہ غلام حسين هڪ ڏينهن ڳوٺ آيو، ۽ ماکي اچي چيائين: 'ميرا تيار ٿي وٺ سياڻي هلنداسين، پٽي ڏينهن غلام حسين، مان ۽ عبدالرحمان نڪتاسين. نواب شاهہ ضلعي ۾ دولت پور کان اولهہ طرف جاگير پيلي ۾ آياسين. اتي اسان سان هڪ ٻيو ساٿي بہ اچي شريڪ ٿيو. هنجو نالو حليم هيو، ذات جو مير بحر هيو، اصل شڪارپور جو ويٺل هيو، منهنجو دوست هيو. اسين سڀئي هڪ ڏاڙو هڻي آياسون. انهيءَ ڏاڙي ۾ اسانکي ملڪيت ڏاڍي ملي. ايتري جو چار همراه هنامين، تہ بہ کڻي نہ پيا سگهون.

" آتي غلام حسين جي دل بي ايمان ٿي، هن سوچيو: واپسيءَ تي ميرو چوندو تہ کٿوهرن ۾ هلو چو تہ هن کٿوهرن سان وعدو ڪيو آ تہ ٻانهن موٽائيندس. هو ڳالهہ جو بہ پڪو آ، ۽ ماکي بہ چيو اٿس تہ جيڪڏهن تو ٻانهن نہ موٽائي تہ توسان جهيڙو ڪبو. اهو سوچي هن آتي رات جو عبدالرحمان سان اها ڳالهہ ڪئي، مان پري ستل هوس، البت حليم انهن جي ويجهو ستل هيو، غلام حسين عبدالرحمان کي چيو: 'منهنجو خيال آ، هاڻ هنکي ماريون

دير نہ ڪرڻ گهرجي. ماري، گم ڪري ڇڏينداسي،
ڪنهنکي پتو ئي پوندو.' عبدالرحمان چيو: 'هينئر جو هنکي
ماريندا سي تہ سامان ڪيئن ڪڍي سگهبو، اڳ ئي نہ پيا ڪڍي
سگهون.' حليم جو اهو ٻڌو تہ هن سوچيو: ميرو تہ هنن جو
دوست آ، تڏهن گڏ آيا آهن، اهي ٻئي ماکي مارڻ جي پيا
ڪن.

"حليم تپ ڏيئي اُٿيو، ۽ رائفل آڻي ڪري چيائين: 'مان
اوهانجيون ڳالهہ ٻڌيون آهن. انهيءَ کان اڳ جو اوهان
ماکي ماري پورو ڪيو، مان اوهانکي نہ ختم ڪري ڇڏيان.'
عبدالرحمان کيس چيو: 'تون ڀليو آن، ڳالهہ اها ڪانهي.
هيڏانهن اچ تہ توکي اصل ڳالهہ ٻڌايون.' ڀهرين تہ حليم
وٽن ڪونہ ٿي ويو. پر پوءِ هنن جي يقين ڏيارڻ تي ويو،
هنن سڄي ڳالهہ ڪري ٻڌائي. ۽ اهو بہ چيو تہ: 'ميري جو
سمورو مال ۽ رائفل توکي ڏينداسي.' حليم ڪجهہ دير
سوچيو، پوءِ چيائين: 'مان اوهان سان برابر شامل آهيان. پرتورو
اڳ پوءِ بہ سوچيو: هنجا پوٽنان ڀائر بہ آهن، پٽ بہ آهن.
اوهان هليا هئا تہ هنن کي خبر هئي تہ ميرو توهان سان گڏ
ويو آ. جيڪڏهن هتي ماربو تہ هنجا پويان وڙهندا. مان اوهان
سان قسم ٿو کڻان تہ مان اوهان سان گڏ آهيان. پر کيس
هينئر نہ ماربو، هينئر ڀلي ڳوٺ وڃو. پوءِ مان کيس ماڻهو
موڪلي گهرائيندس. مان پاڻهي هنکي ماري گم ڪندس.'
غلام حسين ۽ عبدالرحمان ڪجهہ دير سوچيو، پوءِ حليم
جي ڳالهہ مڃيائون.

”اسانکي هڪڙو ڏاڙهو پيو به هٿٿو هيو، پر غلام حسين ۽ عبدالرحمان جي نيت ۾ جا کوٽ اچي ويئي هئي، تنهنڪري هو ماڪان به چڙڪڻ لڳا، حالانڪ ماکي ڳالهه جو پتو ئي نه هجي. پر هنن ڏاڙهي هٿڻ جو خيال مٿائي ڇڏيو. ماکي چيائون ته: ’پاڻ وٽ ملڪيت ڪافي آ، هيئنر ڏاڙهو ڪونه ٿا هڻون، ٻئي دفعي ايندا سين.‘ تنهنڪري اسين موٽي آياسي. ڪٿوهرن وٽ به نه هليا، چيائون هيئنر ساڻ سامان گهڻو آ، ٻئي دفعي هلنداسي.

”موٽي اچڻ جي ٻارنهن تيرهن ڏينهن ڪانپوء حليم ماڻهو موڪلي ماکي سڏايو. مان سندس ڳوٺ پهتس. منهنجو حليم سان تمام گهڻو رستو هيو، ۽ مان سندس ٻارن ٻچن ۾ ايندو ويندو هوم، مان سندس زال کي ڀيڻ ڪيو هيو. مٿين سموري ڳالهه حليم پنهنجي زال سان ڪئي هئي، ۽ کيس چيو هئائين ته تون ميري، سان سچي ڳالهه ڪر، ممڪن آ، منهنجي ڳالهه تي کيس اعتبار نه اچي. مان جنهن وقت حليم جي گهر ويس ته، حليم جي زال، جيڪا منهنجي ڀيڻ ٿيل هئي، سا ماسان ڀاڪر پائي ملي ته اچي روئڻ ۾ پيئي، مائي ايترو ته رُني جو ڪاٿو نه آ، مان سندس مٿي تي هٿ ڦيريو ۽ پڇيو مانس: ’ادي ڳالهه ڪهڙي آ، مان سان ته ڪر. حليم وڙهيو آ ڇا، جيڪڏهن اهڙي ڳالهه آ ته ماکي ٻڌاء مان کيس سڌو ٿو ڪريان، هو پاڻکي سمجهي ڇا ٿو.‘ هن چيو: ’نه ادا، حليم مان، سان ڇو وڙهندو.‘ پوء مان

مائيءَ کي مس مس پرپائي مات ڪرايو. پڇيو مانس: ’آخر
ڇو ٿي روئين؟‘ پر هن ڳالهه نه ٻڌائي، چيائين: ’بس هڪ
ڳالهه جو ڏک اٿم‘ پوءِ منهنجي پيءُ ماني تيار ڪري آئي.
مانيءَ تي حليم، سندس پٽ شاهنواز، ۽ مان ۽ منهنجي پيءُ
ويٺي. مان پيءُ کي چيو: ’تون منهنجي پيءُ آن، تو کي
ڳالهه ٻڌائڻي پوندي. جيڪڏهن تو ڳالهه نه ٻڌائي ته مان
ماني نه کائيندس، مان تي ماني حرام آ.‘ ماکي جوش اچي
ويو، ماکي شڪ هو ته حليم هن سان وڙهيو آ.
”نيٺ مائي ماکي غلام حسين وارن جي سموري ڳالهه
ٻڌائي، ٻڌي مان حيران ٿي ويس. غلام حسين — اهو ماڻهو
جنهن مان سان ايڏو وڏو وڙڪيو، خون جي ڪيس مان
ماکي ڇڏايو. اج پاڻ منهنجو خون ڪرڻ لاءِ تيار ٿيو آ،
هڪڙي خسيس مائي لاءِ. مان انهيءَ سوچ ۾ هوس ته حليم
چيو: ’ميرا، سچي ڳالهه هاڻ تو ٻڌي، منهنجو ته تون
دوست آن، منهنجو جگر آن. مان توکي ڪيئن ماريندم.
البت تنهنجي جان بچائڻ خاطر غلام حسين سان ڪوڙو
وعدو ڪرڻو پيو.‘
”ماکي مٿي کان پيرن تائين جوش اچي ويو ته، هڪ
تڪڙي جي رن ڪاڻ غلام حسين ماکي ٿو مارائي. خبر
هئيم ته حليم مان سان ڪوڙ نه ڳالهائيندو پر دل نه پيئي
مڃيم.
”نيٺ ٻئي ڏينهن حليم وارن کان موڪلائي هيٺ ٻاغ
پهتس. غلام حسين جي گهر پرسان پهتس ته غلام حسين

جي زال پٺاڻيءَ جي نظر مان تي پيئي، هيءَ به منهنجي پيڻ
ٿيل هئي، ماکي جو ڏنائين ته حيران ٿي ويئي. ڊوڙي اچي
ماکي ڀاڪر پائي ملي. ۽ پوءِ ماکي ٻڌايائين ته، غلام حسين
کيس ٻڌايو ته، ميرو فلاڻي هنڌ مقابلو ڪندي مارجي پيو.
سندس گهوڙي ۽ رائفل مان کڻي آيو آهيان. پوءِ مائي پٺاڻيءَ
منهنجي هڪ رائفل هڪ پيٽيءَ تان لاهي ماکي ڏيکاري
۽ آها گهوڙي به ڏيکاري. هاڻ ته ماکي پڪ ٿي ويئي ته
حليم سچو هيو. غلام حسين ماکي مارائڻ تي گهريو.
”غلام حسين انهيءَ وقت ڳوٺ ڪونه هيو. مائي پٺاڻي
منهنجي لاءِ ماني تيار ڪرڻ لڳي، مان کيس چيو ته، مان
دوستن وٽان ٿي موٽي ٿو اچان. منهنجي ويندي ئي غلام حسين
اچي ويو، زال کي ڪڪڙ رڌيندي جو ڏٺائين ته پڇيائين،
زالس ٻڌايو ته: ’ادا ميرو آيو هيو. هنجي لاءِ ماني تيار ڪري
رهي آهيان، مان کيس سندس رائفل ۽ گهوڙي به ڏيکاري
آ. خدا جو شڪر آ ته هو جيئرو آ، دوستن وٽ ويو آ،
ٿوري دير ۾ موٽي ايندو.‘ پر مان موٽي ڪونه آيس. سڌو
پنهنجي ڳوٺ هليو ويس. غلام حسين سمجهي ويو ته ميري
کي سڄي ڳالهه جو پتو پئجي ويو آ، هو پنهنجا ماڻهو وٺي
منهنجي ڪڍ پيو، پر مان سندن ور نه چڙهيس.
”ٻن ڏينهن کانپوءِ غلام حسين جو ڀاءُ علي بخش ٻه ٻيا
ماڻهو ساڻ ڪري منهنجي ڳوٺ پهتو، مان ساڻن مليو، چيائين:
’اسانکان غلطي ٿي، اسين صلح ڪريون ٿا. پر جيڪڏهن
توکان غلطي ٿي هجي، ته به صلح ڪريون ٿا. هيءُ تنهنجو

ملڪ آهي. هتي اسين تنهنجي آسري ويٺا آهيون. جيڪڏهن تون اسانجو دشمن ٿي ويندين ته اسانجو بچڻ مشڪل آ. تون اسانکي معاف ڪر. مان چيومانس: 'هتي ڪونه ٿا ڳالهايون. ڳڙهي خيرو کان پريون گولائي تي منهنجا دوست آهن. انهن جي چڱي مڙس جو نالو گل حسن آ. اُتي سڀاڻي ٻه پهرين ۽ اچجو، اُتي ڳالهائبو. جيڪڏهن ڏوهه مان ڏانهن ٿيو ته مان ڀريندس، جيڪڏهن ڏوهه اوهانجو ثابت ٿيو ته اوهان ڀرجو.

"هو اچڻ جو وعدو ڪري ويا، ٽئي ڏينهن مان ٻه ست اٺ ماڻهو وٺي، هٿيارڪٺي ٺهپري ۽ جو وڃي گل حسن وٽ پهتس. مان گل حسن ۽ سندس ڀائرن کي سڄي ڳالهه ڪري ٻڌائي، گل حسن چيو: 'هنن کي اچڻ ڏي هنن سان ڳالهائينداسين. جي هو ڏوهي ٿيا ته اسان هنن کي ماريندا سين. اسين تو سان گڏ آهيون، تون اسانجو دوست آن، اسانجو سر تو تان قربان. جيڪڏهن اُهي تنهنجا ذاتي دشمن آهن، ته اسانجا به سمجهه. باقي ناحق ڪنهنکي نه ماربو.' مان چيو ته: 'مان ڏوهاري ٿيس ته جيڪو ڏنڊ مان تي رکبو مان ڀري ڏيندس.' پوءِ مان هنن سان پڪو پروگرام ٺاهيو. ڏهين ڌاري غلام حسين ۽ عبدالرحمان گهوڙي تي آيا. مان نڪري هنن کان هٿيار ورتم ۽ اُنهن اندر رکيم. گهر ڏٺين انهن جا گهوڙا ٻڌا. پوءِ هو اندر آيا ۽ اچي سلام ورائي ڪڙه وٺي ويهي رهيا. مان هنن کي چيو: 'ڳالهايو، جيڪي ڳالهائڻو اٿوَ.' غلام حسين جي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا. هن

چيو: ’ادل تون منهنجو دوست آن، سچو ساٿي آن. تو منهنجو سات ڏنو آ. مان هڪ ٽڪي جي رَنَ ڪاڻ غدار بڻجي پيس. حقيقت اِها آهي ته مان پنهنجي پٽ ۾ توکي ماري ڇڏڪو آهيان. خدا شاهد آ، اڳ مان ڪنهن سان به غداري نه ڪئي آ، مان به ست جڳ جيئرو نه رهندس. منهنجيون اکيون تنهنجي اڳيان شرمسار آهن. مان تنهنجو ڏوهاري آن، هاڻ پنهنجو پاڻکي تنهنجي حوالي ڪريان ٿو. جيڪڏهن تنهنجو دوست حليم وچ ۾ نه اچي ها ته تون ڪڏهن ڪو مري چڪو هجين ها. هاڻ منهنجو ڪنڌ حاضر آ.‘ غلام حسين منهنجي آڏو ڪنڌ جهڪائي ڇڏيو.

”منهنجي اکين ۾ پاڻي اچي ويو. دل ۾ سو چيم: هنکي ماريان، جنهنجي زال کي پيٽ ڪيو اٿم، جن سان گڏ ڪٽن تي ماني کاڌي اٿم، انهيءَ کي ماريان. ميرا توکي خدا بچايو آ، سدائين جيئرو تون به نه رهندين. توکي هنجي مارڻ مان حاصل ڇا ٿيندو. غلام حسين جو دنيا ۾ نالو آ، مون دوست جي هٿان مارجي ويو ته ماڻهو چوندا پڪ ملڪيت تي جوان ماري وڌائين. اهو سوچي مان سندس رائفل ڪٽي کيس ڏني ۽ چيم: ’ادا، مان توکي سر دان ڏيو. اڄ کان پنهنجي دوستي ڪانهي، نه گڏ اٿنداسي نه ويهنداسي. هر ڪو پنهنجي مرضيءَ سان گهمي ڦري. باقي پاڻهن توکي موٽائي پوندي.‘

”غلام حسين پاڻهن موٽائڻ قبول ڪئي. ۽ پوءِ اسانکان

موڪلائي هيڏ باغ هليو ويو. اسين به پنهنجي ڳوٺ موٽي آيا سين.

”پٺي ڏينهن ڇا ٿيو جو غلام حسين ڌاڙيل ٻارن ٻچن سميت قرآن کڻي منهنجي گهر تي آيو. سنڌ ۾ زال پٺاڻي، جيڪا منهنجي پيءُ ٽيل هئي، سا به گڏ هئي. غلام حسين چيو ته: ’مان قرآن پاڪ به کڻي آيو آن، نياڻيون به وٺي آيو آن. تون خدا جي واسطي پنهنجي دل مان اها ڳالهه ڪڍ. تون مان سان دوستي نه ڇڏ، اسانکان پري نه ٿي. منهنجي خطا معاف ڪر.‘ پٺاڻي به روئي ڏنو. مان غلام حسين کي ڀاڪر پاتو، چيم: ’منهنجي دل هاڻ صاف آ. تون منهنجو ڀاءُ آهين.‘

”پر پوءِ اسين وري ڀيرين جيئن گڏ ڌاڙا هڻڻ نه ويا سين. پوءِ مان پين همراهن سان گڏ ڌاڙا هڻڻ ويندو هوس.“

موت

”منهنجي ڏاڙا هڻڻ جي ڳالهه هاڻ مشهور ٿي چڪي هئي. پوليس وٽ ڪو پڪو ثبوت نه ڪونه هيو، پر پتو ضرور هون. تنهنڪري دودا پور جي صوبيدار شاهنواز ماڪي پاڻ وٽ گهرايو. ماڪي چيائين: ’تون ڏ وهاري آن، ڏوهه ڪندو آن. مان توکي سنڌ فرنٽير ۾ چالان ٿو ڪريان.‘ هن ماڪي چالان ڪري، جيڪاباد جي ڊي-ايم وٽ موڪليو، جنهن ماڪي اسپيشل (ڊسٽرڪٽ جيل) سکر اماڻيو.

” انهي ء جيل ۾ ماڪي مهينو يا ٻه مهينا ٿيا هوندا، منهنجو ڪيس هليو پئي، آئي مان ٻڌو ته غلام حسين جو لڏو جهلجي پيو آ. ٿيو هيئن جو: غلام حسين وٽ، هيڊ باغ ۾ سنڌ س هڪ مائٽ الهڏنو ۽ سنڌس زال رهيل هئا. ڪجهه وقت آهي هيڊ باغ ۾ رهي، موٽيو پئي ويا ته شهداد ڪوٽ ۾، پوليس هنن کي شڪ جي حالت ۾ پڪڙي ورتو. پوليس جو هنن تي سختي ڪئي ته هنن سچي ڪري ورتو ته آهي واڍا آهن ۽ غلام حسين واڍي جا مائٽ آهن. هنن پوليس کي غلام حسين جي لڏي جو ڏس پتو به ڏئي ڇڏيو.

” پوءِ سکر ۽ لاڙڪاڻي جي پوليس وڏي اٽالي سان هيڊ باغ تي ڇاپو هنيو. غلام حسين ۽ عبدالرحمان آئي ڪو نه هئا. باقي سڄو لڏو پڪڙجي پيو. پر لڏي تي پوليس آساني سان قبضو نه ڪري سگهي، پوليس سان چڱي ويڙهه ٿي، ماڻهي ٽالي هڪ جت لڏي کي بچائڻ خاطر پوليس تي فائرنگ

ڪئي. پر پاڻ پوليس فائرنگ ۾ مارجي ويو. لڏي کي پڪڙي سکر جي لاڪپ ۾ ويهاريو ويو.
”غلام حسين کي لڏي جي پڪڙجڻ جي خبر پئي ته پاڻ ۽ عبدالرحمان سيوهڻ جي پاسي وڃي ڪنداهه ۾ رهيا.
”مان سان اها سڄي ڳالهه علي احمد سرهندي جيلر ڪئي هئي. مان جيلر کي چيو ته مهرباني ڪري اها پڇا ڪري ڏي ته هنن ۾ پڌائي نالي ڪا مائي آهي. جيلر منهنجي سامهون سڌي لاڪپ تي فون ڪئي. ۽ ماڪپي ٻڌاياڻين ته: پڌائي آهي. هاڻ ماڪپي پڪ ٿي ته واقعي غلام حسين جو لڏو جهلجي پيو آهي. ڏهن پندرنهن ڏينهن کانپوءِ جعفر خان جمالي پنهنجي زور (اثر رسوخ) تي لڏي کي ڇڏرائي اچي رُجهان ۾ رهايو. اتي اهو لڏو ٻه چار مهينا رهيو پيو هيو. ۽ غلام حسين سيوهڻ جي پاسي روپوش هيو.
”ڪجهه وقت کانپوءِ منهنجو ٻه ضامن ٿيو ۽ مان آزاد ٿي ڳوٺ پهتس.
”ماڪپي ڳوٺ پهتي ٻه ٽي ڏينهن ٿيا هئا جو اوچتو ٻڌم ته غلام حسين مارجي ويو. ماڪپي يقين ئي نه اچي. پر هڪڙي دوست اچي اخبار ڏيکاري. انهيءَ ۾ غلام حسين، سندس ڀاءُ علي بخش ۽ سندس سوٽ عبدالرحمان جي لاشن جون تصويرون هيون. ماڪپي ڏاڍو ڏک ٿيو. نيٺ ته دوست هيو. ۽ جوان هيو، سندس موت جو ماڪپي ڏاڍو ڏک ٿيو.
”غلام حسين ايڏو آسانيءَ سان نه مري ها، پر ٿيو ائين جو: دولت پور واري پتڻ ٽي ميربحر پاڻ ۾ آٿيل هئا. آٽي

دولت پور کان سيوهڻ وچ ڌاري پيڙيءَ جا جيڪي پئسا ٿيندا هئا، انهن جا چار حصا ڪري ميربحر پاڻ ۾ ورهائي وٺندا هئا. انهن ٽي ميربحرن جو هڪڙو مائٽ هو گلاب، اک کان ڪاڻو هيو. ٻين ميربحرن جي هن سان ڪاڻ پوندي هئي، تنهنڪري هنکي ڪجهه به نه ڏيندا هئا. گلاب اچي غلام حسين کي واسطا وڌا ته: مان غريب آهيان، تون هنن کي سمجهائي ته ماکي حصو ڏين.

”غلام حسين ميربحرن وٽ ويو، انهن کي چيائين: ’هيءُ غريب آ، توهانجو ڀاءُ آ، توهان منهنجا دوست آهيو، هيءُ به منهنجو دوست آ، هنکي به حصو ڏيو.‘ پر هنن غلام حسين کي جواب ڏنو ته: ’اسين گلاب کي حصو نه ڏيندا سي.‘ غلام حسين انهن کي چيو: ’ائين نه ڪريو. ڀلا جيڪڏهن هنکي چار آنا نٿا ڏيو ته ٻه آنا ڏيو. هيءُ به اوهانجو پنهنجو آ، غريب آ.‘ پر هنن غلام حسين جي نه مڃي، ۽ ٺپ جواب ڏيئي ڇڏيائون تہ: ’اسين ڪيس ڪجهه به نه ڏينداسي.‘ هنن جي جواب ڏيڻ جو اهيو به سبب هو، جو هنن کي اها تسلي هئي ته: غلام حسين اسانجو دوست آ، سدائين اسانوٽ رهندو آ، گلاب جهڙي بيڪار ماڻهوءَ ڪاڻ اسان سان وڙهندو ڪونه. پر سندس انهيءَ ٺپ جواب تي غلام حسين کي ڪاوڙ چڙهي ويئي، هنن چيو: ’ڳالهه ٻڌو، توهان منهنجا دوست آهيو، پر مان حق جي ڳالهه ڪئي آ، جيڪڏهن اوهان هنکي چار آنا حصو نه ڏنو ته ٽئين ڏينهن اچي مان توهانکي ماريندم، مان توهانکي ٻڌايو پيو وڃان.‘

” غلام حسين جو هڪڙو دوست هو. نالو هوس غلام ذات جو اوٺو هو، هيءُ غلام حسين جو سچو دوست هو. انهيءَ غلام جو پٽ هو عاقل، اهو وري انهن ميرڻن جي هڪ مائيءَ سان ڪريل هو. جنهن کي غلام حسين ڏمڪي ڏيئي ويو هو. اهو عاقل جڏهن رات جو هنن وٽ ويو ته، ان ڪاوڙجي چيو: ’وڃ مان وٽ نه اچ، تنهنجي پيءُ جو دوست غلام حسين وڏو هڪڙي خسيس ماڻهوءَ جي ڪري اسانکي دڙڪو ڏئي ويو آهي ته: جيڪڏهن اسان گلاب کي حصو نه ڏنو ته اسانکي ماريندو، هاڻ جيڪڏهن تو غلام حسين سان جهيڙو نه ڪيو، هنکي نه ماريو ته مان سان اچ ڪان وٺي تنهنجو ڪو نانو ڪونهي.‘ عاقل کي عشق ڪهو بيٺو هو، سو رن جي آڏو صفا محتاج ٿي پيو. پاڙي ٿي بيو. سو هنن رن کي چيو: ’تون ماڪان ناراض نه ٿي، مان پاڻ ته غلام حسين کي ماري نٿو سگهان. پر مان توکي مارائي ٿو ڏيان.‘

”عاقل، غلام حسين جي اصل گهر جو ماڻهو هو، غلام حسين ڪيس پٽ وانگر پاليندو هو. هو غلام حسين وٽ ويو، ۽ ڪيس مانيءَ جي دعوت ڏيئي وٺي آيو ۽ اچي هڪ اڙل وٽ ويهاريائين، غلام حسين سان گڏ سندس ڀاءُ علي بخش، سؤٽ عبدالرحمان ۽ هڪ ٻيو ماڻهو ميٺو هو. جڏهن غلام حسين وارا اتي اچي ويٺا ته، عاقل غلام حسين کي چيو: ’اوهين هتي ويهو، مان ماني تيار ڪرائي اچان ٿو.‘ غلام حسين کي نه عاقل ۾ ڪو شڪ ٿي ڪونه هو، سو بيفڪرو ٿي

ويهي رهيو هيءُ هنن کي آتي ويهاري، پاڻ ويو پوليس وٽ. پوليس کي هدايائين تہ: ’مان غلام حسين کي فلاڻي هنڌ ويهاري آيو آهيان. اوهان خانگي ڊريس ۾ مٿان ڦري، ڪرمپور کان بيڙيءَ ۾ اچو، پوءِ آئان پرسان ڪا لنگهو جي تـوهانکي وجهہ لڳي، تہ آئان وڙهوس. جي آئان وجهہ نہ لڳي تہ اڳيان دڙ آ، پريان ڪـون، جهنگل مان ڦـري، پٺيان وجـي وڙهوس. مان هنکي آتي قابو ڪري ويهاريو آ، مـاڻ هنن لاءِ ماني ڏهراڻان ٿو، هو مانيءَ جي انتظار ۾ آهن، اوهين انهيءَ حساب سان آتي پهچو.‘

”اهو پـروگرام انهن سان ٺاهي پاڻ موٽي ويو. پوليس جا ڪيترائي سپاهي يڪدم خـانگي ڊريس ڪري، بيڙيءَ ۾ چـڙهي، انهيءَ پاسي روانا ٿيا. آهـا بيڙي واهـڙ ۾ اچي غلام حسين وارن جي پرسان لنگهي. انهيءَ وقت هڪ حجم غلام حسين جـي سنوارت ڪري رهيو هيو. عبدالرحمان ۽ علي بخش غـلا م حسين جـي پرسـان ويٺا هئا، ٿورو ڪجهہ اڳ پرو جهنگل ڏانهن چوڪيءَ تي ويٺو هيو، جڏهن بيڙي سامهون کـان لنگهي تـہ غلام حسين بيڙيءَ جي ميربحرن کان پڇيو: ’ادا، هي ماڻهو ڪاڏي ٿو وٺيو وڃين؟‘ پوليس ميربحر کي اڳ ۾ سيکاري ڇڏيو هيو، هو پوليس جي ڊپ کان سچ ڪيئن ٿي ڳالهائي سگهيو. تنهن چيو: ’سائين هي مزور آهن، اندر ڏاک ڪپيندا، ڪنداهہ ۾ وجي ڇڏينداس.‘ بيڙي سامهون کان ڦري، پريان ور ڪري، هنجي پٺيان اچي جهنگل ۾ بيٺي، ۽ پوليس جا سپاهي، جيڪي خانگي ڊريس

۾ هئا، آهي پيڙيءَ مان هٿيار لاهڻ لڳا. مٿو جيڪو جهنگل ڏانهن منهن ڪيو چوڪيءَ تي ويٺل هيو. هن پيڙيءَ مان هٿيار ڪڍندي ڏٺا ته سمجهي ويو ته اها پوليس آ، پر ايڏي پوليس کي جو ڏٺائين ته پاڙي تي پيو، ته دانهن ڪيائين ته غلام حسين وارن کي ٻڌائين، مات ميٽ ۾ پڇي ويو.

”پوليس غلام حسين وارن جي پويان ڪان تي، سامهون جهنگل مان غلام حسين وارن تي فائرنگ ڪئي. عبدالرحمان ۽ علي بخش ته بروقت ڏي ٽڏي تي مارجي پيا. غلام حسين کي اوڏيءَ مهل ڪو ڌڪ ڪونه لڳو. هو ٽپ ڏيئي آڏ ۾ تي ويو، جهٽ ڏيئي علي بخش ۽ عبدالرحمان جون رائفلون به کڻي ورتائين.“ غلام حسين اهڙي هنڌ هيو، جو چاهي ها ته آسانيءَ سان پڇي تي سگهيو. پر هنکي ايڏو جوش هيو، جوان ته هيو. هن آتي آتي فائر ڪيا. هڪ رائفل خالي پئي ته به ٻي تي کنيائين. ٽئي رائفلون خالي تي ويس ته يڪدم هڪ کي ڀريائين. فٽر تي فٽر پي ڪيائين. بدقسمت سنڌس سات چڏيو بيٺي هئي. سنڌس هڪ رائفل ڦاٿي پيئي. ڪجهه ڪلاڪن کانپوءِ ٻي رائفل به ڦاٿي پيس. پر هن همٿ نه هاري. اجا هڪ رائفل هن وٽ هئي. صبح جو ڏهين وڳي اهو جهيڙو شروع ٿيو هيو، هاڻ شام جا اچي چار وڳا هئا.“ غلام حسين پوليس کي وٽ ڏي نه پيو ڏي. ۽ اوچتو غلام حسين جي ٽئين رائفل به ڦاٿي پئي. پر پوليس کي اها طاقت نه پئي ٿئي جو اڳيان وڌي. هڪ پوليس واري چيا ڪيو جو آها اڙل ٿيي، واهڙ جي ڀرپائون، ڪرمهورجي پاسي

ڪان ڦري، پٺ ڏاهون ويو. غلام حسين جو ڏيان سامهون واري پاسي هو. پٺ جي ڪيس خبر ڪانه هئي. هٿن پوليس واري پٺ کان فئر ڪيا. اهي فئر وچي غلام حسين جي پٺيان لڳا، هو ڌ ڪجي پيو. پهرين ته ڪري پيو، پر وري اٿيو ۽ گوڏو ڪوڙي ويهي رهيو. انهيءَ ڳالهه ڪي به ڪلاڪ ٿي ويا. پوليس کي همٿ نه پئي ٿئي جو اڳتي وڌي. نيٺ پوليس کن پنهنجي ماڻهن کي زوري مو ڪليو ته وڃي ڏسي اچو. انهن اچي ٻڌايو ته: 'بابا هو، ته ڪڏهن ڪان ختم ٿي ٿي ويو آ، مارجي ويو آ، اوهين ڊپ ۾ وڃو ڪونه ٿا.' پوءِ پوليس ويئي آ، اڙل ٿيي لاش سيوهڻ کڻي ويئي.

” اهڙيءَ طرح غلام حسين جهڙو جوان، دوکي ۽ فريب سان مارجي ويو.

” ۽ پٺي پاسي آهو غدارعاقل، جنهن دوکي سان غلام حسين کي مارايو، انهيءَ کي اچي ڊپ لڳو ته متان غلام حسين جا دوست ماڪان نه بدلو وٺن، انهيءَ جو سورنهن سترنهن ڏينهن ڪانپو هاٿ (هارٽ) فيل ٿي پيو. دل تڻي پيس مري ويو.“

پوليس جي پاچ

”غلام حسين جي جيٺري ڏي اسين الڳ ٿي ويا هئاسي. هاڻ مان الڳ ڏاڍا هٺ وينڊ و هوم. پاڪستان بڻجي ڪجھ مهينا ٿيا هئا. ماڪي هڪ دوست اچي ٻڌايو ته ’سيوهڻ کان ڏکڻ ڏي لڪيءَ (ضلعو دادو) جو شهر آ، جتي پاڻيءَ جا چشما آهن، اتي واڻيا رهن ٿا. سڄي لڪيءَ جي شهر تي انهن واڻين جو قبضو آ. اوهين غازي جوان گهمندا ٿا ’وتو، شهر تي واڻيا ڪنٽرول ڪيو ويٺا آهن. اوهون هنن کي هتان ڀڄايو يا ماريو. هي هندو، هنن جو ڪهڙو حق آ جو اچا اسانجي ملڪ ۾ ويٺا آهن.‘ مان ڪيس چيو: ’توُن نيڪ ٿو چوين. اسين هنن کي هتان ڪڍ نداسين.‘

”اسان نواب شاهه جي جاگير پهلي ۾ آياسي، مان سان گڏ ڇهه همراه هئا، رائفلون ۽ بندوقون به ساڻ هئيون. پوءِ درياهه تي آياسي. ٻيڙو ٿوڙو چئبو آ انهيءَ جاءِ کي. انهيءَ ٻيڙي توڙي ڪئون ٻنپهرن جو، ٻيڙيءَ ۾ چڙهي، ٽپهريءَ جو اسين پرين پر، لڪيءَ جي پاسي پهتاسي. اتي لهي، جبل جو ڪنارو وٺي، سڌو اولهين پاڳي ڏانهن وچي، اسان هنن جو ’گهٽ‘ جهليو.

”واڻين جا اتي گهر هئا، مڙهيون هئيون. مڙهين ۾ بت هئا. اتي واڻين جو وڏو بندوبست هيو. اسان اوچتو نعرا هڻي حملو ڪيوسي، ۽ هڪل ڪري چيوسي: ’جيڪي مسلمان هتي آهن، اهي ڀڄي وڃن، اسين هنن کي ڪجھ

نہ چوندا سي. اسانکي واڻين کي لُٽڻو آ. واڻين جو هاڻ هتي
ڇا آهي، جو هتي اچا وينا آهن.‘ مسلمان سيٺي هٿي پري ٿيا.
اسين مـڙهين ۾ گهڙي ٻيا سي. آهـي هندو ٻيا هئا. جلد ي
اسان هنن تي مڪمل ڪنٽرول ڪري ورتو.

”مـڙهين ۾ ڪيترين تصويرون ۾ ٻـُت هئا. اسانجي نظر
هڪ عورت تـي پئي، جيڪا بلڪل اگهاڙي هئي. اسـان
هڪ پٽيي کان پڇيو تـہ: ’هيءَ ڪنهنجي تصوير آ.‘ هن
هٿ ٻڌي چيو تہ: ’هيءَ تصوير ڏاڏي حوا جي آ.‘ اسانجي
هڪڙي همراه وٽ لٺ هئي، هـُن آهـا لـٺ انهيءَ پٽيي
جـي متي ۾ زور سـان هڻي ڪڍي. ۽ ڪاوڙ ۾ چيائين:
’بي غيرتو، اوهان ڏاڏي حوا کي ننگو ڪري ويهاريو آ.‘
اسان هنن واڻين کي خوب مار ڏني ۽ ڏاڏي حوا جـي آها
تصوير پٽي ڇـڏي سي، هنن جون عورتون ڊوڙي آيون،
اسان عورتن تي هٿ نہ کنيو. کين چيو: ’مايون ڳالهہ ٻڌو.
هـاڻ اوهـانجو ڪو حق ڪو نهي هتي رهڻ جو. هاڻ هيءَ
پاڪستان آ. تـوهـان وڃو پنهنجي هندستان. جيڪڏهين
اوهين نہ ويا تہ اسين اوهانکي مارينداسي.‘ انهيءَ وقت اسانکي
مسلماني جـوش کنيو بيٺو هجي. اسين چاهيون پيا تہ واڻيا
وڃن. ۽ اسانجا مسلمان ڀائر هتي اچي رهن. پر هاڻ هـدڻن
کي پيا ياد ڪريون.

”هتي مـڙهين ۾ جيڪي بـُت هئا. اسان پٽين کي چيو تہ
اهـي پنهنجي هٿن سان پٽيو. هو نہ پيا پٽين. اسان بندوقون
آپيون ڪيون ۽ هڪاون ڏنيوسي تہ: پٽيو سيٺي پٽ. نيٺ

هنن پنهنجي هٿن سان سيني بت ڀڳا. اسان کين چيو: ’اهي اوهان خدا ٺاهي رکيا هئا. هنن کي اوهان پوڄيندا هئا. هنن کان دعائون گهرندا هئا. پر هنن ۾ ايتري طاقت ڪانهي جو پاڻ کي اوهان کان بچائي سگهن. اهي ڪوڙا خدا آهن، خدا اهو آ، جنهن سڀني دنيا خلقي آ. جنهن اسان کي ۽ اوهان کي خلقيو آ.

”بت ڀڃڻ کانپوءِ اسان هنن جي ٽپڙن تي قبضو ڪيو ۽ هنن کي حڪم ڏنوسي ته: ’جيڪڏهن توهان سياڻ هتي رهيا ته، سڀاڻ اسين اچي سڀني کي ماريندا سي هڪڙو به زنده نه ڇڏيندا سي. هاڻي جو هاڻي اوهين جاڏي جو ڏاڏي هليا وڃو.‘ اسان هتي پورا ٻه ڪلاڪ تقرير ڪئي ۽ هنن جي هر شيءِ اتان ڪڍي نڪتاسي. اسان کي اٽي چار ڪلاڪ لڳا.

”هڪڙو پنهيو آتان لڪي جبلن تي هليو ويو هو. ۽ لڪندو ڇپندو وڃي لکي پوليس استيشن تي پهتو. هن پوليس ۾ رپورٽ ڪئي ته ڏاڙيل ڏاڙو پيا هڻن، توهان ڪا همت ڪريو هنن هر شيءِ لٽي ورتي آ. ٽي سگهي ٿو ته ماڻهو به ماري ڇڏيا هجن.‘ هنجي رپورٽ تي پوليس سنبري هلي.

”اسين آتان موٽياسون پي ته سامهون کان ايندڙ ماڻهن اسان کي ٻڌايو ته: سامهون کان پوليس پئي اچي. پوليس جو ٻڌي اسان ڀڳاسي ڪو نه. مقابلو ڪرڻ لاءِ تيار ٿي بيٺاسي. پوليس سامهون کان آئي ته اسان دوبدو مقابلو ڪيوسي. اسين ست ماڻهو هئاسي. سخت مقابلو ٿيو. پوليس اسان تي فئر ڪيا. اسان اڏ وٺي بيٺا هئاسي. پوءِ اسان به پوليس تي فئر ڪيا.

پوليس اسان سان مقابلو ڪري نه سگهي. يڪدم سامهون ڪان هٽي ويئي اسان ڪنارو ڏيئي، جبل ڏي اتر طرف ڪان پڳي ٿوڙي آياسي. لڪيءَ وٽ جنهن پوليس اسان سان مقابلو ڪيو هيو، هن دادو ۽ سيوهڻ جي پوليس کي اسانجو اطلاع ڏيئي ڇڏيو هيو. دادو ۽ سيوهڻ جي پوليس پڳي ٿوڙي جي اسٽيشن وٽ اسانجو اڳ وٺي بيهي رهي.

”اسانکي اها خبر ڪا نه هجي. اسين انهيءَ پاسي وڃي رهيا هئاسي. هڪڙو ماڻهو اوڏانهن ڪٿون پي آيو. اتي سچ اچي لٿو هيو. اسان وٽ گهوڙا ڪونه هئا، پيادا پي و ياسي. هن اسانکي ٻڌايو ته: ’پوليس اڳي بيٺي اٿوَ، جنهن جو اٿو مٿو ڪونهي.‘ اسان ڪانئس پڇيو ته: ’ڪاڻي و يئي آ‘؟ هن ٻڌايو ’ٽيشڻ جي پاسي ۾ ويٺي آ.‘

”اسان آهو طرف ورتو، جنهن پاسي پوليس اڳ وٺيو بيٺي هئي. اسان پوليس جي پرسان پهچي نعرا هنيا ۽ هڪلون ڏنيون. ’هٽي وڃو اسانجي گس مان، خبردار جو ڪو سامهون آيو آ. اسين ميدان ڪيو پيا اچون. اسانجي سامهون جيڪو ايندو، اسان هنکي ڀڳڙن وانگر ڀڇي ڇڏينداسي.‘ ۽ پوءِ اسان زبردست فائرنگ ڪئي. پوليس به اسان تي فئر ڪيا پر پوليس اسان سان مقابلو نه ڪري سگهي. هننکي جان جو ڊپ هيو. اسين ته سر جو سانگو لاهي ويندا هئاسي. پر هو فقط پگهار جي ڪري پنهنجو سر ڏين. سو آهي پنهنجي سر جو بچاءُ ڪري پوئتي پڇي ويا.

”اسانجو رستو صاف ٿي ويو. اسان اڳتي وڃي درياهه جي

پاسي لڙي ويندا هئاسي. پوءِ درياهه پار ڪري، ٻئي پاسي، ڪناري تي ٺهرايل سنگ ميلن تي ويٺاسي. اهو پٿر اٽڪل ٻه ٽي هزار ايڪڙن ۾ آ. اُتي تمام وڏا ۽ گهاٽا وڻ آهن. ڪٿي ڪٿي ته ڏينهن جو به سج جي روشني پٽ تي نه پوندي آ. اُتي پاڻ به آهن. اسين اُتي وڃي رهندا هئاسي. پاڻ چوندا آهن پاڳين کي جن وٽ پنهنجون مينهون ڍڳيون هونديون آهن. ماڻهن ڍڳيءَ جي جنهن وقت اسان کي ضرورت هوندي هئي آهي تيار ڪري ڏيندا هئا. ڪيترن پاڳين سان منهنجي دوستي هئي. اسين ڪناري تي ڏينهن رهياسي، پوءِ دولت پور ڪان روڊ ٽپيوسي ته هڪ ماڻهو اسان کي ٻڌايو ته هتي پوليس جو ڏس پيو آ. پوليس جي ٽرڪ قاضي احمد ڏانهن ويئي آ، پوءِ اتان موٽندي. اسان روڊ جي پاسي ۾ ويهي رهياسي ته پئي پوليس اچي ته هن سان مقابلو ڪيون.

”اسان کي ويٺي ڪجهه وقت ٿيو ته اسان ڏٺوسي ته سامهون کان هڪ لاري اچي پئي. اسان او چتو فيصلو ڪيوسي ته، لاري کي ڦريون ٿا، پئي ته پوليس کي پتو پوي ۽ مقابلي لاءِ اچي. نه ته ٿي سگهي ٿو ته نه به اچي. اسانجو هڪڙو همراه ڪجهه اڳ پرو وڃي بيٺو ۽ لاريءَ کي هٿ ڏنائين لاري جڏهن بيٺي ته اسين به ٻوڙ پائي لاريءَ ۾ چڙهڻ لاءِ ڀڳاسي. ڊرائيور اسان کي ڏسي ورتو ۽ هن لاري تيزيءَ سان هلائي ڇڏي. اسين لاريءَ ۾ چڙهي نه سگهياسي، پر اسان وارو همراه لاري ۾ چڙهي ويو ۽ هن رائفل آڏي ڪري ڊرائيور کي چيو ته: لاري روڪ. پر ڊرائيور لاري نه روڪي. تنهن ڪري هن

ڊرائيور کي ٻانهن ۾ گولي هڻي ڪڍي. لاري ڊرائيور جي قابوءَ کان ٻاهر نڪري ويئي، ۽ کاميءَ ۾ وڃي گهڙاٽ ڪري بيهي رهي. اسان ڊوڙي وڃي اتي پهتاسي ۽ سڀني مسافرن جي تلاشي ورتي، جنهن وٽ جيڪو ڪجهه هيو اهو سڀ ڪجهه ڪيرائي ورتوسي. البت عورتن کي هٿ ڪونه لاتوسي. ٻه ڪانپوءَ ماڻهو ٽڙي پکڙي ويا. ۽ ڪلاڪ کن ڪانپوءِ ڪي ماڻهو پوليس وٽ پهچي ويا ۽ اطلاع ڪيائون ته لاريءَ کي ڏاڙو لڳو آ.

”ڪلاڪ کن ڪانپوءِ پوليس پهچي ويئي، اسان پوليس سان پورو پورو مقابلو ڪيوسي. نيٺ پوليس ٽرڪ سوڌي قاضي احمد ڏانهن موٽي ويئي.

”اسين ٻيلي ۾ موٽي آياسي. اسين هڪ ٻه ڏينهن ٻيلي ۾ رهيل هئاسي. اسانکي خبر پئي ته پوليس اسانجا پير کڻي پئي. پر پوليس رکو بندتي هيڏي هوڏي ڦيرا پائيندي رهي، هيٺ ٻيلي ۾ نه لٿي. پوءِ اسين آتي ٽي ڏينهن رهي، چوٿين ڏينهن موٽي آياسي.“

احمد خان ڏيپر جو ڏاڙو

”پاڪستان هندستان اچان مس ٺهيا هئا، تڏهين جي ڳالهه آ. جناب ذوالفقار علي ڀٽي صاحب جو والد سر شاهنواز ڀٽو ڪراچيءَ ۾ رهندو هيو. خبر نه ڪهڙيءَ ڳالهه ڪري ڪيس حفاظت جي ضرورت پئي. هن نئون ديرو ڏار ڪئي ته ميري ڪي چئو ته مانوٽ اچي پهر و ڏي. انهن ڏينهن ۾ اسين اچي اميرآباد ۾ رهيا هئاسي. ڀٽي صاحب جو ڪمدار مان وٽ آيو. مان انڪار ڪيو ته: نوڪري مان ڪان ڪانه ٽيندي. نوڪري آهي ٽوڪري. خبر نه موڪل ڏين يا نه. اسين آزاد ماڻهو، سو مان ڪان ڪانه ٿي نوڪري پڄي. پر بابا ۽ ڀين مائٽن زور ڀريو ته: 'تون ضرور وڃ. ڀٽي صاحب سڏايو آ. اسين اصل ماڻهو به ته ڀٽي صاحب جا آهيون.'

”سيٺي جي زور ڀرڻ تي نيٺ مان سنبريس. ڪپڙا ڪنيم، چمڙي ۾ هند ڀڏم. ڀٽي صاحب جو وزير، جيڪو زمينون وغيره سنڀاليندو هيو، هن ماڪي خرچ پکي لاءِ تي سؤ رپيا ڏنا هئا. مان اچا سنبري تيار ٿيس ته هڪڙو ماڻهو ماڪي سڏڻ آيو ته: فلاڻا ماڻهو، فلاڻي هند وينا آهن، آهي توکي سڏين پيا ته تون اچي ملي وڃ؟ پهرين سوچيم ته نه وڃان. پر پوءِ سوچيم: ٺيڪ آ، انهن سان ملي ٿو اچان، ادائي ڪوهن ني ته آهن، ڏسان چا ٿا چون، انهن سان ملي ڪراچي هليو ويندم.

”مان ويس . آئي الهڏنو ۽ ست چٽا ٻيا هئا . الهڏنو منهنجو پڪو دوست هيو. ذات جو بوزدار هيو ۽ وڏو ڏاڙيل هيو. مان خيروعافيت ڪئي ۽ ڪم پڇيو، چاڪاڻ تہ مانکي ڪراچي وڃڻ جي تڪڙ هئي. الهڏني ماکي چيو: ’لاڙڪاڻي جي پاسي هڪڙو ڏاڙو هڻڻو آ. خبر پئي اٿئون تہ ڏاڍي ملڪيت آ. تون اسان سان هل.‘ مان کيس جواب ڏنو تہ: ’مان ڪم سان پيو وڃان . مان نہ هلي سگهندس، اوهين وڃي ٿي اچو.‘ پر الهڏنو ضد ڪري بيٺو، چئي: ’ائين نہ ڪر ميرا. مان تنهنجي دوستيءَ جي آسري تي هنن دوستن کي وٺي آيو آن . هاڻ اسانکي مايوس نہ ڪر. جيڪڏهن تون نہ هلندين تہ اسين بہ نہ وينداسين . توکي هلڻو پوندو . اسان سي - آءِ - ڊي ڪرڻ لاءِ هڪڙو همراه موڪليو آ، بس آهو بہ اچڻ وارو هوندو.‘

”۽ اڌيءَ مهل ٿي، آهو ماڻهو بہ اچي پهتو. هن سربستو حال ڏنو ۽ ٻڌايائين تہ آها ملڪيت گهڻي آ. مان سندس ڳالهين مان مطمئن نہ ٿي ٿيم . سوچيم: هيءُ ماڻهو ڪو چاڙو نٿو ڏسجي . ماڳهين نہ مصيبت ۾ وجهرائي . سو انهن کان معافي ورتم ۽ کانئن موڪلائي موٽيم . پر اچا ڏيڍ ڪن ميل ئي آيو هوندس تہ هڪڙو همراه گهوڙو ڊوڙائيندو آيو ۽ اچي چيائين تہ: توکي سڏايو اٿن . تون فقط هلي هنن جي ڳالهہ ٻڌ.‘ مان گهوڙي کي پٺتي ورايو ۽ اچي هنن وٽ پهتس . آئي پهتس تہ الهڏني پنهنجي تڪڙن جي ٽوپي لاهي منهنجي پيرن تي رکي ۽ چيائين: ’توکي هلڻو پوندو.‘

هاڻ ته مان لاچار ٿي پيس، پٽي صاحب وٽ وڃڻ جو ارادو ڇڏي، هنن سان هليس.

”انهن منهنجي لاءِ هڪ رائفل اڳ ۾ ئي گهرائي رکي هئي. مان پنهنجو گهوڙو هڪ هنڌ ڇڏيو. اسان هڪ موٽر گاڏي تي کري لاڙڪاڻي وياسي ۽ نصير آباد تي اسان اڪٽي وڃياسي. اسانکي احمد خان ڏيپر کي ڌاڙو هڻڻو هيو. اسان سوچيو هيو ته شام جو ڌاڙو هڻبو. پر ٿيو ائين جو اوچتو اسانجي موٽر ڦٽي پئي. ڊرائيور گهڻو ئي ڏاهيو، پر موٽر نه ٺهي. اسان ڊرائيورکي چيو ته ’تون موٽر ڪهرائي لاڙڪاڻي وڃ ۽ وڃي فلاڻي هنڌ ترس، اسين اتي پهچنداسي.‘ اسين پنڌ هلڻ لڳاسي، رات اچي ٿي، اسان، اسان واري سي- آءِ- ڊيءَ کي چيو: ’هاڻ رات اچي ٿي آ، ڌاڙو سڀاڻي هڻنداسي، اڄ رات هلي ڪٿي ٽڪاءُ.‘ هن چيو ته: ’پرسان هڪڙو ڳوٺ آ، جتي سڃاڻو رهن ٿا، اتي ٽا هلون.‘ پر هنکي رستو وڃي وسري، سو سڄي رات خوار ڪيائين. سيءُ به هجي ڏاڍو، پر اسانکي سڄي-رات هلڻو پيو. نيٺ جنهن مهل ڪڪڙن فجر جو ڏس هنيا، اوڏيءَ مهل اچي هڪ ڳوٺ کي ويجها پياسي. اسان هڪڙي همراه کي ڏسي سڏ ڪيو، ۽ انهيءَ کان پڇيوسي: ’ابا، هيءُ ڪهڙو ڳوٺ آ.‘ هن ٻڌايو ته: ’هيءُ لاشارين جو ڳوٺ آ.‘ تنهن تي اسان وري همراهکي ياد پيو ته جنهن ڳوٺ هو اسانکي وٺي وڃي رهيو هيو، جتي سندس ڄاڻ سڃاڻ هئي، اهو ڳوٺ به پرسان هيو، هن جو نالو هيو بشراڻي جو ڳوٺ.

”نيٺ وچي اسين ٻشراتيءَ جي ڳوٺ پهتاسي. اسان واري سي - آء - ڊي - جي رهائي رسائي صفا ڪانه هئي، سو ماني ٽڪر به ڪونه مليو. تنهن هوندي به اسانکي ٻنپهرن تائين آتي ترسڻو پيو، پوءِ اسين احمد خان جي ڳوٺ ڏانهن وڃڻ لاءِ نڪتاسين. پر هن همراه کي ڳوٺ هٿ اچي ئي نه، متان اچي سانجهيءَ جو ٽم ٿيو. اسان ٽڪجي هڪ واٽ جي پرسان ويهي رهياسين. مان الهڏني کي چيو: ’الهڏنا، منهنجو چوڻ مڃ، اتان ئي موٽ. جيڪو ماڻهو ماني به نه کارائي سگهيو آ، تنهن تي ڀروسو ڪرڻ اجايو آ.‘ الهڏنو ڪاوڙجي پيو، آتي، تپ ڏئي واٽ ڪورس پاس ڪيائين ۽ ماکي چيائين: ’نون اچي ٿيو آن پاڙي. نوکي ناهي هلڻو ته پلي نه هل، اسين هلون ٿا.‘ هو اڳتي هلڻ لڳو، سندس پويان پيا همراه به آتي هلڻ لڳا. مان هاڻ موٽي ته ڪونه ٿي سگهيس، چو ته اڪيلو موٽان ها ته پاڙيو سمجهيو وڃان ها، چيڙ ي ڪري، هنن جي پٺيان پٺيان هلڻ لڳس.

”نيٺ آهو ڳوٺ نظر آيو. احمد خان ڏيپر جو ڳوٺ. رات اچي ٿي هئي. اسان واري همراهه کي زميندار جو گهر نظر ئي نه اچي، سو زميندار جي بدران وڃي هڪ ٻي پڪي جاءِ وٽ ٻيهاريائين. اسين اندر گهڙ ي پياسين، آتي جي زالن ۽ ٻارن اچي اسانکي هٿ ٻڌا، ۽ چيائون: ’اسين غريب ماڻهو آهيون. اسانوٽ ڪجهه به ڪونهي. پڪي جاءِ تي نه پلجو، اِها ته وڏن جي ٺهرايل آ، اسين صفا غريب آهيون. وڏيري جي جاءِ پريان، سامهون اٿئو.‘ اسان ڏٺو، واقعي آهي غريب

پي نظر آيا. اسين هنن جي گهر مان نڪتاسين، پر انهيءَ وچ ۾ وڏيري کي خبر پئجي ويئي ته ڌاڙيل آيا آهن، هن يڪدم پنهنجا ماڻهو ڪوٽ تي چاڙهي بيهاريا ۽ انهيءَ کان اڳ جو اسين حملو ڪريون، هنن فئر شروع ڪري ڏنا. بدقسمتي سان پهرين ٺي گواي الهڏني کي لڳي. هو ته ڪجهي پيو ۽ آتي ٺي ڪري پيو. اسان وارن همراهن جو حوصلو ٽٽي پيو، احمد خان جا ماڻهو زور تي ويا. اسان وارو سي- اُهـ ڊي ائين وٺي ڀڳو، جو وري ڪڏهن شڪل نه ڏٺي سي. الهڏنو ته ڪجهي پيو. جيڪو وٺي آيو، سو پڇي ويو. اسان چڱائي انهيءَ ۾ سمجهي ته پنهنجو جانيون بچائي پڇي اچون.'

"احمد خان جي ماڻهن جي فائرنگ سبب اسين الهڏني کي ڪٽي به نه سگهياسين، پوليس پوءِ هنکي اسپتال کڻي ويئي. هو بي هوش هيو ۽ ٻي ڏينهن بيهوشيءَ ۾ ٺي اسپتال ۾ گذاري ويو.

"اسين سيئي موٽي آياسين. مان اچي امير آباد پهتس. ڪجهه ڏينهن کانپوءِ پوليس اچي ماڪي ڌاڙي جي الزام ۾ پڪڙيو، ڪيس هليو، پر ثابتي نه ملڻ ڪري مان ڇٽي ويس.

"اهاڳالهه ڪنهن وچي لاڙڪاڻي جي ڪليڪٽر سان ڪئي. هن ماکي وري گرفتار ڪيو، ۽ هن دفعي ڪيس جرڳي جي حوالي ڪيائون. جرگي ۾ به ڏوهه مان تي بيهي ٺي نه. خود احمد خان ڏيپر اهو چيو: 'مان اهو نٿو چئي سگهان ته چورن ۾ اهو به هيو يا نه' نيٺ جرڳي ماکي ڪٽي قران

ڏنو ته: ھاڻ سچي ڪر ته احمد خان کي ڏاڙي ھٿن ۾ تون ھئين يا نه؟ ھاڻ مان ٻڌجي ويس. قرآن تي ڪوڙو قسم ته نه کڻبو. نيٺ قبولدار ٿيڻو پيو.

ماکي ست سالن جي ٽيپ لڳي. اڳ ۾ ماکي سينٽرل جيل سکر وٺي ويا. پوءِ سينٽرل جيل حيدرآباد آماڻيائون ۽ پوءِ ٽاري جيل (حيدرآباد) موڪليائون.

جيل ۾ جهيڙو

”ناري جيل ۾ شهباز خان سوراهياڻي سپريڊنٽ هيو. ڊپٽي سپريڊنٽ د راني هيو. صوبيدار کي ڳاڙهو کري چوندا هئا، ڏالو جمعو هوس.

”سپريڊنٽ ماڪڙي ٻاهر کان سجاڻندو هيو، هن صوبيدار کي چئي ڇڏيو هيو ته: هيءَ ماڻهو ڏنگو آ، هنکي تنگ نه ڪجو، جي ڪندؤ ته پوءِ منهنجو واسطو نه اٿؤ.

”آهستي آهستي سزا جا ڏينهن گذري رهيا هئا. پنج مهينا ڏاڍي آرام سان گذري ويا. مان جيل ۾ ڪو ڪم نه ڪندو هوم. جيل ۾ تڏو هيو. ٿورو گهڻو پئسو ڏوڪڙ پاڻوٽ رکي سگهيو هيو. هڪ ڏينهن مان د يوٽي ڏيندڙ پوليس واري کي ڏهه رپيا ڏنا ۽ ڪا شيءِ گهرايم. مان کيس خرچي ڏيان ها، پر هن بدبخت ڇا ڪيو جو ماڪڙي ٻارهين آني جي شيءِ آڻي ڏني ۽ ٻاقي هڙيئي پئسا کائي ويو. ماڪڙي انهيءَ ڳالهه تان بخيلي وٺي ويئي. مان کيس چيو: ’بابا، مان قيدي آن، تو منهنجي هڪ رپئي جي شيءِ به نه آندي، ۽ ڏهه رپيا کائي وئين. منهنجا پئسا موٽائي ڏي.‘ هو ماڪڙي گاريون ڏيڻ لڳو: ’جاڻو مان ڪا.... نهين هين تمهاري پئسي. ڪيا ڪري گا،.... کاتي گا.‘ هو هليو ويو ته مان جمعدار کي چيو: ’هنکي جهلي ڇڏ ته منهنجي سامهون نه اچي، نه ته جهيڙو ٿي پوندو.‘

”هن ڪمبخت جمعدار نه ڄاڻ هنکي چيو يا نه. هڪ ڏينهن

ٻنپهرن جو ريسٽ جي ٽئم تي ـــ انهن ڏينهن ۾ ڪم جي وچ ۾ ريسٽ ٽئم ٻه ملندو هيو، ۽ جيل کان ٻاهر ڪم ڪبو هيو. ٻاهر جهڙو جهنگ ـ هيو. سو ريسٽ ٽئم هجي، گرمي ڏاڍي هئي، مان هڪ وڻ جي هيٺان ڇانوَ ۾ ليٽيو پيو هوم. آهو پوليس وارو جيڪو منهنجا پئسا کائي ويو هيو، هنجي رائفل سان آتي ڊيوٽي هئي. هنجي ڊيوٽي ته ٻري هئي، پر هنکي ٻه ڪُتي ڪنئين جو پنهنجي پهري واري جـاءِ ڇڏي، جتي مان ليٽيل هوم، آتـي پر سان اچي ٻو ٽن جـا ٽڪاءُ کيائين. مان ليٽي ئي ڪنڌ ورائي ڪُبس ڏٺو، ۽ ڪـاوڙ ۾ ڇيومانس: 'هتي ڇو آيو آن. ٽري وڃ هتان.' هن ماکي گار ڏيئي چيو: 'تون قيدي ٿي ڪري مان تي ٽو حڪم هلائين. چپ ڪري ويهه، نه ته هي ءُ سنگين تنهنجي .... ۾ وجهي وات مان ڪيندس. تنهنجي ته ماءُ کي...' اسين سنڌي ماڻهو، گار ڪاٿي ٿي برداشت ٿئي، هن اڳـ ٻـه ماکي گار ڏني هئي. ماکي ٻخيلي وٺي ويئي، هوش جاءِ نه رهيا، ٽپ ڏيئي وچي مٿانس بيٺس. هو حيران ٿي ويو. مان چيم: 'مري وئين پيءُ جا....، مري وئين'. جيستائين هو ڪجهه ڪري مـان جهٽ هٽي کانئس رائفل ڦـري ورتـي. ۽ ٽڪاءُ ڪرايو مانس ڦداڪ. هـو وڃي ڦهڪو ڪري ڪريو. رائفل لوڊ ٿيل ڪو نه هئي. ٻاو يهه راؤنڊ گوليون هنجي کيسي ۾ پيل هئيو ن، اهي مان ڪڍي ورتيو ن. جمعدار حاجاڏو، منهنجي ڪڍ لـڳو ته مان هنـکي ٽنگـ ۾ گولي هنئي، ۽ ڀوڙندو وڃي ڦليلي ءَ جو ڪنارو ورتم. ٿي چار

ميل پري ٽانئين ٻه ڙندو ويم. جيل جي سموري پوليس منهنجي ڪڍ هئي. ٻاهران به پوليس گهرائي ويئي هئي. هن مان تي فئر ڪيا، جواب ۾ مان به فئر ڪيا. نيٺ هنن فوج گهرائي. جيڪا ٽنڊي يوسف ڪان ڦري، منهنجو اڳ ــــ وٺيو بيٺي هئي. مان پنهنجو بچندو ٻي ويم، اتي ماڪڙي به هاري مليا. هنن ماڪڙي چيو: ’جوان، تون ته رائفل کڻيو بچندو ٿو وڃين، پر اڳيان مليٽريءَ جا ماڻهو اڳين اٿئي، جيڪي مٿي جا وار،‘

”اڳيان دڙا هئا، مان اُن تان چڙهي ڏٺو. پريان برابر مليٽري ۽ پوليس جا سپاهي بي انتها هئا. آهي گوڏا کوڙي رائفون اپيون ڪيو ويٺا هئا. پوءِ مان ڪپڙن ۾ پدري ڪري، اڏ ڪري ويهي رهيس. جيئن سپاهي ويجها ٿيا، مان انهن تي فائرنگ ڪئي. رائفل جو استعمال ماڪڙي ايندو هيو، مان ڏادي طريقي ۽ احتياط سان گوليون هلايون ٿي.

”چهه ڪلاڪ اِها ويڙهه هلي، پر هو ماڪڙي گرفتار نه ڪري سگهيا. نيٺ هنن قيدين جون ٽوليون مان ڏانهن موڪليون. چار چار تي آيا پي. جڏهن آهي منهنجي سامهون آيا ته مان هڪل ڏني ’خبردار، اڳيان نه وڌجو.‘ قيدين مان هڪڙي چيو: ’ادا، مارڻو ٿئي ته پلي مار. اسانکي حڪم ٿيو آ ته هلندا هلو. اسانجي پٺيان پوليس رائفلون کڻيو پئي اچي.‘ منهنجي سامهون قيدي هئا. منهنجا ڀائر. هنن سان ته منهنجو ڪو جهيڙو ڪونه هيو. هو ته مظلوم هئا. مان هنن تي ڪيئن گولي هلايان. جيڪڏهن گولي هلايم ٿي ته هو ٿي مئا.

۽ هنن کي مان ماري نٿي سگهيس. سو چيم ته: منهنجي ته قدرت پڄائي آ. منهنجي ته اڄي پڳي آ. پوء جي مري ويس ته ماشاالله، پر اهو لعنتاڻو ته نه کٽان جو دنيا چوي: قيدي به ماري ويو. مان بهوش ٿي پيس. مان رائفل کڻي آچلي. هنن ماکي جهلي ورتو. پوء جو پوليس وارا آيا ته ڏکن مان بيهجي ويا، لتون هنيون، ٺڏا هنياٿون، هڪ بندوق جي ڪندا ڪ منهنجي مٿي ۾ لڳي، مٿو ڦاٽي پيو، سگينون ٽنبياٿون.

” ۽ پوء جيل جو صوبيدار جمعو خان پريان ڪان هڪلون ڏيندو پڄندو آيو: ’خبردار، مت مارو، بهن ڪي....، مت مارو، پهلي جاتي نهين تهي، جب قيديون ني پڪڙا هي، تو مارتي هو.‘

” پوء مان بيهوش ٿي ويس. ماکي سول اسپتال کڻائي ويا. ماکي ڪنهن وقت هوش آيو ٿي، ڪڏهن بيهوش ٿي ويم پي. جڏهن اسپتال پهتس ته ڪافي رات ٿي ويئي هئي. منهنجي جسم تي زخم گهٽ ڪونه هئا، مٿان سڄي جسم ۾ ڪندا به چڀيا پيا هئا، جيڪي نرسن ڪڍيا، ۽ زخم ڌوئي پٽيون ٻڌيون. ماکي هوش آيو ته ڏٺم ڪو انگريز بيٺو هيو، پوء پتو پيم ته اهو فوج جو وڏو آفيسر هيو. هنکي ٿوري ٿوري آڙدو ايندي هئي، ماکان آڙدو ۾ پڇياڻين: ’تنهنجي طبيعت ڪيئن آ؟‘ مان چيم: ’هاڻ منهنجي طبيعت ٺيڪ آ.‘ هن مرکي چيو: ’قيدي آهين. نه ته، ههڙيءَ بهادريءَ تي توکي انعام ڏيان ها. جهڙي بهادريءَ سان تو مقابلو ڪيو

آ. مان دل ۾ سوچيم: شايد ٽوڪ ٽو هڻيم، پڪ اِهو ڦاسي ڏياريندو.

”هن سان گڏ سول (سرجن) به بيٺو هيو. هيءُ هن سان ڳالهائڻ لڳو پوءِ مان سان هٿ ملائي ويو. سندس وڃڻ کانپوءِ ننڍين ڊاڪٽرن ماکي ٻڌايو ته ڪرنل سول (سرجن) کي چيو آ ته: ’هن تي ڪيترو به خرچ اچي، هنکي تندرست ڪريو. هن اڪيلي سر ڇهه ڪلاڪ پوليس ۽ ايس- پي- آر سان مقابلو ڪيو آ. اسانجي ماڻهن کي جرئت نه ٿي جو هنکي گرفتار ڪري سگهن. اسان قيدي گهرائي هن کي گرفتار ڪيو آ.‘ تڏهن منهنجي دل ٿي ٻاڙي پيو ۽ مان دل ۾ چيو ته: هيءُ ته منهنجو همدرد آ. هيءُ شايد ماکهي فائدو رسائي.

”سول ۾ مان اڍائي ڪن مهينا هوم. ٻه پوليس وارا سڌائين مان تي پهرو ڏيندا هئا. انگريز آفيسر مان سان ٻه ٽي دفعا ملڻ آيو. ماکهي هن چيو: ’مان جيل مان جانچ ڪرائي آ، تون بيگناهه آهين. تون فڪر نه ڪر، مان توکي بچائڻ جي پوري ڪوشش ڪندم.‘ هن سول جي وڏي ڊاڪٽر کي به منهنجي پارت ڪئي هئي، تنهنڪري اسپتال وارا به منهنجو ڏاڍو خيال رکندا هئا.

”جيترا ڏينهن مان سول ۾ هوم منهنجو ڪيس ڪونه هليو، چاڪاڻ ته مان هاڻ جهڙو ڪونه هوم.

”جڏهن مان ٺيڪ ٿي ويم ته هڪڙي ڏينهن لاءِ ماکهي ناري جيل وٺي ويا، چاڪاڻ ته مان انهيءَ جيل مان آيو هوم.

پوءِ منهنجي هٿتي اٺري ڪري، ٻئي ڏينهن جيل بدليءَ جا ڪاغذ ٺاهي، ماڪي سينٽرل جيل حيدرآباد اماڻي ڇڏيائون.

"سينٽرل جيل حيدرآباد ۾ انهيءَ وقت هادي بخش شيخ سپرينٽينڊنٽ هو. هو تمام ظالم سپرينٽينڊنٽ هو، قيدين تي ڏاڍا ظلم ڪندو هو.

"ٺاري وارو ڪيس مون تي ٻه سال هليو هو. ٻه ڪيس هئا هڪڙو پوليس ۽ ايس- پي- آر سان جهيڙي جو ۽ ٻيو جيڪو سپاهي مئو هو، اهو. سپاهي وارو ڪيس سيڪنڊ سب جج گهلو صاحب جي ڪورٽ ۾ هلندو هو. ۽ ايس- پي- آر سان جهيڙي وارو سٽي مئجسٽريٽ جي ڪورٽ ۾. پنجين ڇهين ڏينهن هڪڙي ڪورٽ ۾ ۽ انهيءَ جي پنجين ڇهين ڏينهن ٻي ڪورٽ ۾ ڪيس هلندو هو. ڏنڊا ٻيڙي رات ڏينهن اڱل هوندي هئي. سمهندو به ڏنڊا ٻيڙيءَ سان هوس. شروع ۾ ڦاهين نمبر بند وارڊ ۾ رکيو هئائون. اٺن نون مهينن کان پوءِ ڪاري چڪر ۾ ڊبل ۾ رکيائون. (١)

"ڏيڍ سال ڪيس الڳ الڳ ڪورٽن ۾ هلندا رهيا، پوءِ ٻئي

---

(١) ڊبل- ڪن جيلن ۾ ماڙيون آهن، جنکي جيل وارا ڊبل چوندا آهن. هر جيل ۾ ٻه چڪر ٿيندا آهن. اڇو چڪر ۽ ڪارو چڪر. اڇي چڪر ۾ ننڍي سزا وارا ۽ ڪچا قيدي رکيا آهن. ڪاري چڪر ۾ وڏي سزا وارا ۽ خطرناڪ قيدي رکيا آهن.

ڪمٽ ٿي سيشن (ڪورٽ) ۾ ويا. جڏهن ٻئي مسلوز سيشن ۾ ويٺون ته، سيشن ٻئي ڪيس گڏي هلايا. جن شاهدن هيٺين ڪورٽن ۾ شاهديون ڏنيون هيون، سيشن ۾ انهن شاهدن جون شاهديون وري هليون.

”منهنجي پيءُ غلام حيدر ٻه هزار رپيا ڏيئي وڪيل ڪيو هيو. سيد هيو، ڏگهو نوجوان هيو. ماکي سنڌس نالو وسري ويو آهه. هن منهنجو ڏاڍو بچاءُ ڪيو. ڏاڍو سٺو ڪيس وڙهيو. شاهدن منهنجي خلاف جيڪو آيو، سو چئي ويا، پر منهنجي وڪيل شاهدن کي ڪوڙو ڪري ڏيکاريو. البت سپرنٽنڊنٽ ۽ ڊپٽي (سپرنٽينڊنٽ) جيڪي بيان ڏنا، اهي منهنجي فائدي ۾ ويا. منهنجي وڪيل انهن جي شاهديءَ کانپوءِ ڪورٽ کي چيو ته: هنن جي شاهديءَ مان ثابت آ ته ڏوهه سپاهيءَ جو هيو، قيديءَ جو ڪو ڏوهه ڪونه هيو.

”آخر ۾ آءو انگريز آفيسر شاهدي ڏيڻ آيو. ماکي اها خبر ڪانهي ته آهو ايترو عرصو حيدرآباد ۾ ڇو رهيل هيو، يا ڪاٿون ٻاهران آيو هيو. هن منهنجي فائدي ۾ بيان ڏنو ۽ ماکي بي ڏوهي ٺهرائين.

”مان به پنهنجي بيان ۾ ڏوهه قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو. ڇاڪاڻ ته منهنجو ضمير صاف هيو، مان ڏوهه ڪيو ئي ڪونه هيو. ڏوهه سراسر هن پوليس واري جو پنهنجو هيو. منهنجي بيان کان پوءِ سيشن (جج) ماکي چيو: ’چوٿين ڏينهن تنهنجي ڪيس جي فتوا آ.‘

”مان جيل موٽي آيس. چوٿين ڏينهن ماکي وري ڪورٽ

وني ويا، سيشن جج ماڪڙي چيو ته: ’توتي ڏوهه ثابت ٿي نه سگهيو آ، هنن ٻنهي ڪيسن مان، مان توکي آزاد ڪريان ٿو.‘

”مان جيل موٽي آيس، ڏنڊا بيڙي ته لڳل هوندي هئي، انهيءَ کان علاوه ٻانهن ۾ ريوٽ به لڳل هوندي هئي، جڏهن حاضريءَ تي ڪورٽ ويندو هوس، ته جيل جي ماڙيءَ وٽ اها ريورٽ لاهيندا هئا، ۽ ٻاهرين پوليس هٿڪڙيون هڻندي هئي. جڏهن ڪورٽ مان موٽندو هوس ته پوليس هٿڪڙيون لاهيندي هئي ۽ جيل وارا ريوٽ لڳائيندا هئا. انهيءَ ريوٽ لهرائڻ لاءِ مان پنهنجي وڪيل کي به چيو هيو، پر هن چيو: اهو جيل جو قانون آ، انهيءَ لاءِ مان ڪجهه نٿو ڪري سگهان.

”اها ريوٽ وڏي مصيبت هئي، وڏو آزار هيو. اها ريوٽ لوهه جي هڪ ٻانهينءَ وانگر هوندي آ. ٻانهين ته هڪ هٿ ۾ پائبي آ، پر هيءَ ٻنهي هٿن کي ملائي ڪرائين کان ڪجهه مٿي تائين چڙهيل هوندي آ. انهيءَ جي لڳڻ سان ٻئي ٻانهون پاڻ ۾ ڳنڍيجيو وڃن، ۽ ٻانهون سخت تڪليف سان چُوري پُوري سگهبيون آهن. هٿ ڪڙيون ته انهيءَ جي ڀيٽ ۾ ڪا شيءِ ئي ڪانهي. سال کن اها ريوٽ لڳل هئي. اهو هڪ سال ڏاڍو عذاب ۾ گذريو. حاجت وقت ڏاڍي تڪليف ٿيندي هئي، ماني به عذابن سان کائي سگهندو هوس، نماز به سڌي نموني نه پڙهي سگهندو هوس.

”ريوٽ ڪري ڪرائين تي ڦٽ ٿي پيا، جن جا نشان اڃا

بيٺا آهن. جيلر کي، سپريڊنٽ کي گهڻو ڏيئي چيم، ڀـ ر ڪوبه ريوٽ لاهڻ لاءِ تيار نه هيو. نيٺ هڪ ڏينهن جيلن جو آءِ- جي آيـو. هنجو نالو زيڊ- زيڊ احمد هيو. ڦهرين ڪولي منهنجي هئي، جڏهن هو منهنجي ڪوليءَ جي سامهون آيو ته مان چيو: 'هڪ عرض ڪرڻو آ.' هن چيو: 'چئو.' مان چيومانس: 'هي ريوٽ کولائي ماکي ڏاڍي تڪليف آ، مان نماز به نٿو پڙهي سگهان.'

”انهن ڏينهن ۾ ٽينڊو ائين هيو تہ، جيڪو بند وارڊ ۾ هوندو هيو يا خطرناڪ قيدي هوندو هيو، انهيءَ جا سمورا اعمال ۽ حرڪتون لکيل صورت ۾ ڪوليءَ جي ٻاهران پٽ تي ٽنگيل هوندا هئا. آءِ- جي منهنجا سمورا اعمال پڙهيا ۽ پوءِ چيائين: 'نه، نه. مان تنهنجي ريوٽ لهرايان، مان ائين نٿو ڪري سگهان. ماکي ايتري طاقت ڪانهي. مان اها ريوٽ کولڻ جو آرڊر نٿو ڏيئي سگهان.'

”۽ پوءِ هو اڳيان وڌي ويو. ماکي ٻاهه وٺي ويئي. منهنجي رڳـ ٽڙي ويئي. مان وڏي گاريون ڏيڻ شروع ڪيون: 'او تنهنجي جوءِ کي....، او تنهنجي ڌيءَ کي....، تنهنجي ته ماءُ کي....- گارين جو ڌوڙيو لائي ڏنم. سپريڊنٽ، ڊپٽي، جيلر، صوبيدار، پوليس وارا، سڀئي هجن. ڪن ڪنڌ ڪٽي هيٺ ڪيا، ڪي آهستي مرڪڻ لڳا. ڪي ماٺ ڪيو بيٺا هئا. منهنجي گار جي رڌي ڀي پيئي. نيٺ آءِ- جي رڙ ڪري چيو: 'هنکي چئو بڪ بند ڪري، مان اچان ٿـو، هنجي ڳالهه ٻڌان ٿو.' صوبيدار ڊوڙندو آيو، چيائين: 'ميرا،

ميرا ماٺ ڪر. صاحب اچي ٿو. هو تنهنجي ڳالهه ٻڌندو، تون خالي ماٺ ڪر.'

”مان ماٺ ڪئي. آءِ-جي سپني ڪولين جو چڪر ڏيئي، مان وٽ آيو. چيائين: 'هائي چئو، ڇا ٿو چئين.' مان ڏاڍي ڏرائي ورتي، مسڪين صورت ٺاهي چيم: 'سائين، مان اوهانکي عرض ڪيو هيو، پر اوهان منهنجو عرض نه مڃيو. ريورٽ جي ڪري ماڪڙي ڏاڍي تڪليف آ. مان نماز به ڏاڍي مشڪل سان پڙهي ٿو سگهان. پلا ٻڌايو ته مان ڪنهنکي دانهن ڏيان، اوهين ابا آهيو ته سائين به آهيو. مان ارهانجو ٻچو آهيان، پلا ڪنهنکي دانهن ڏيان. پلا اوهان ٿي انڪار ڪيو ته پوءِ پلا ڪير منهنجي ڳالهه ٻڌندو.' آءِ-جي ڪنڌ ڏو ٽيو ۽ سپريڊنٽ کي چيائين: 'ڏسو هنجي چال چلت نيڪ هجي ته هنجي ريوٽ ڪولي ڇڏيو.'

”آءِ-جي ويو هليو. آهو سومر جو ڏينهن هجي. هفتي ڪانپوءِ، ٻئي سومر تي سپريڊنٽ آيو. ماڪان اچي پڇيائين: 'ميرا ڪو ڪم ڪار، ڪا تڪليف اٿئي؟ ماڪڙي خار ته ڏاڍا لڳا، ڇاڪاڻ ته ڪيس سچي چاڻ هئي. پر چيو مانس: 'نه صاحب، ڪوبه ڪم ڪار ڪونهي، نه ٿي ڪا تڪليف اٿم.' سپريڊنٽ ٿوري دير ترسيو ۽ پوءِ هليو ويو. پورا هفتي ڪانپوءِ وري آيو، ۽ اچي پڇيائين: 'ميرا ڪو ڪم ڪار، ڪا تڪليف؟' مان ڪبس ڏنو ۽ چيم: 'صاحب ڪو ڪم ڪار ڪونهي، نه ٿي ڪا تڪليف اٿم.' سپريڊنٽ ڪجهه دير ترسي، ماڪڙي چيو: 'تو آءِ-جيءَ کي ريوٽ

لهرائڻ لاءِ چيو هيو. هاڻ چٽين ٿو — ڪو ڪم ڪونهي، ڪا تڪليف ڪانهي.' چيو مانس: 'مان آءِ - جي صاحب کي عرض ڪيو هيو. هن اوهانکي چيو، پر اوهين نٽيا لاهيو. هاڻ مان منٿ نه ڪندم.' سپرينٽ ڪلهو، چيائين: 'وڏو بدمعاش آن.' پوءِ ڊپٽيءَ (سپرنٽنڊنٽ) کي چيائين: 'هنجي ريوٽ لاهي ڇڏيو.'

"پوءِ ماکي لوهر وٽ وٺي ويا، جنهن ريوٽ جي ڪلي ڪڍي، ۽ انهيءَ عذاب مان منهنجي جند ڇٽي.

"مان ڪاري چڪر واري ڊبل جي ڪوليءَ ۾ رهيل هوم. ڪوليءَ کي سڄو ڏينهن تالو لڳل هوندو هو ۽ وراندي واري در کي به. هڪڙي منٽ لاءِ به ماکي ڪوليءَ کان ٻاهر نڪرڻ نه ڏيندا هئا. صبح جو جڏهن پنکي ايندو هيو ته به اڳ ۾ ماکي هڪ ٻانهن ۾ هٿڪڙي هڻندا هئا، ۽ هٿڪڙيءَ جو ٻيو سرو لوهي در جي سيخ ۾ هٽي، پوءِ پنکيءَ لاءِ در کوليندا هئا. مان سڄو ڏينهن ڪوليءَ ۾ بند پيو هوندو هوم، ڪوليءَ مان آسمان به مس ڏسڻ ۾ ايندو هيو. انهن ڏينهن ۾ هتي هڪ جمعدار (جيل پوليس جو) جي ڊيوٽي هوندي هئي. هنجو نالو سعدو هيو. آهو پيٺسان رهزن هيو. مان تي نظر پوندي هئي ته رت ٽمندو هوس. جڏهن به ماکي ليٽيل ڏسندو هيو ته در ٻاهران بيهي چوندو هيو: 'هماري ساٿي ڪو مار ڊالا، اب حرامزادا ڪئسي آرام سي سويا پڙا هي.' مان ڪيس ڪيترا دفعا جهليو مانس ته: گار نه ڏي پر هو نه مڙيو. هنکي پنهنجي

ساٿي پوليس واري (ناري جيل وارو پوليس وارو) جي مرڻ
تي ڏاڍا خار هئا، ٻئي پاسي ماکي به هن تي خار ٻيٺا هئا،
ڇاڪاڻ ته جنهن وقت ماکي سنٽل ڏسندو هيو، لوهي سيخن
تي ڏنڊو هڻي چوندو هيو: 'آٺ سالي، هماري ساٿي کو
مار کر خود آرام کي نيند سوتا هي.'

"انهيءَ ڏينهن ۾ ڊبل تي جنهن سپاهيءَ جي ڊيوٽي هئي،
مان هڪ ڏينهن هنکي چيو: 'سعدي جمعدار ماکي ڏاڍو
بيزار ڪيو آ، جنهن وقت اچي ٿو ماکي گاريون ٿو ڏي.
مان موت جي سزا کان يا ويهه سال جي سزا کان ڪونه ٿو
ڊڄان، پر هن ڪمبخت جي گارين کان بيزار آهيان. ناري
جيل ۾ جهڳڙو به گارين تان ٿيو هيو، مان ڪنڌ ته ڪپائي
سگهان ٿو، پر ماکان گار برداشت نه ٿيندي.'

"پوليس واري ماکي چيو: 'تون سچ ٿو چئين، هن کان سڀئي
بيزار آهن. هيءُ وڏو حرامي آ، پر مان ڇا ڪريان، مان
لاچار آهيان.' مان کيس چيو: 'ٺيڪ آ، تون منهنجي مدد
نٿو ڪرين ته نه ڪر. مان اڳ ڏي مئو پيو آن، پر ياد رک
جڏهن به ماکي وجهه لڳو مان تنهنجو به سر غرق ڪندم.'
هنکي اچي پنهنجي سر جو ڊپ لڳو، هن ماکي چيو:
'تون ڊرس، جڏهن به ماکي وجهه لڳو، مان تنهنجي
مدد ڪندم.'

"هڪ ڏينهن هن پوليس واري ماکي چيو: 'اڄ مان تالو
ڪنڊي ۾ ڪونه هڻندم. ڪڙو مٿان هوندو، ٻاهر واري
کي يڪدم خبر نه پوندي. پوءِ چئي ڇڏيندم ته نه ڄاڻ

ڪنهن ڪان پئل ٿي. چاڪاڻ ته چاٻيون جمعدار وٽ رهنديون آهن.' پنڪي آيو ۽ صفائي ڪري هليو ويو. جوابدار ڪڙي کي چڙهي فقط ڪنڍي ۾ تالو لڳائي هليو ويو. سعدو جمعدار مٿي رائونڊ ڪرڻ آيو. مان هنجو ڳالهايو ٻڌو ته مٿي چڙهيو پيو. دروازو ته اڳ ۾ بند هو، مان ليٽي پيس. دل ۾ چيم: اڄ توسان ٻه پاڻي آهن. سعدو اندر آيو، ٻين ڪوٺين وٽان لنگهي، جڏهن منهنجي ڪوٺيءَ جي سامهون آيو ته در تي پير رکي گار ڏنائين: 'مان ڪا...، قدي ڪا، ادهر قتل ڪرڪي آيا هي، جهڳڙا ڪرڪي آيا هي. اب سويا پڙا هي.' مان ڪنڌ مٿي ڪري ڪيس چيو ماٺس: 'جمعدار، آپ هم ڪو ڪيون گاليي ديتي هو. هم ني آپڪا ڪيا گناهه ڪيا هي.' هن ماڪي چيو: 'چپ ڪر، هم تمهاري... نه پهاڙي.' مان دل ۾ سوچيم: اڄ توسان ملاڪڙو آ. پر تون ٿورو اڳتي وڃ ته توکي منهنجي خبر پوي ٿي.

"پوءِ سعدو جمعدار اُتان مٿي اڳتي ويو. چار ڪوليون جڏهن اڳتي مٿي ويو. انهيءَ لائين ۾ ٽيهه ڪوليون آهن. يعني هيٺ مٿي سٺ ڪولين جو آ. جڏهن سعدو چار ڪوليون مٿي ويو ته مان اُٿيم. ڏنڊا پيڙي ماڪي لڳل هئي، مان آها چڪي قابو ڪئي، ۽ آهستي سان دروازو کولي ٻاهر نڪتم. ڪُڙڪي تي سعدي مڙي پوئتي ڏٺو. سعدي جي جڏهن مان تي نظر پئي ته وات ڦاٽي پيس، چيائين: 'هان، يه ڪيا هوا.' ۽ مان هڪل ڪئي ماڻس. 'ٻيهي، هه

تنهنجي ماءُ کي....، گهڻا ڏينهن ٿو گاريون ڏيون آهن.'
هڪل جو ڏنم ته هو ويچارو پنهنجي ليکي ڪري پيو.
هنجي هٿ ۾ جيڪو ڏنڊو هيو، سو ڇڏائجي ويس. مان
وچي آهو ڏنڊو ڪنيو. روز هو ماڪيي گاريون ڏيندو هيو.
مان سنڌس ٿي ڏنڊي سان ڀيهجي ويو مانس. مٿي جي
ڪپري ڀڃي ڇڏيمانس، جڏهن مِڪُ (ميچالو) نڪري پيس.
پوءِ ڇڏيو مانس. هنجي رڙين تي سپاهي کي خبر پئجي ويئي.
ماڙيءَ تي الارم ٿيو. جيل سڄو بند ٿي ويو. مان سپاهي مٿ
۾ ڪوندا ڏاڪڻ جي در وٽ رکي، ڏنڊو هٿ ۾ جهلي
بيهي رهيس. چيم: 'خبردار جو ڪو مٿي اچي. ماڪيي اڄ
موت ڪنيو بيٺو آ.'
"سپرينٽنڊنٽ هادي بخش، جيلر عثمان خان سورهياڻي اچي
ويا. مقدم ۽ پوليس وارا ڏاڪڻ تي چڙهڻ لڳا ته مان هڪل
ڪري چيم: 'چڙهو مٿي ته او هانکي خبر پوي.' آهي
ڏيپ ۾ هيٺ پيجي ويا. پوءِ جيلر عثمان خان سامهون آيو.
هن ماڪيي چيو: 'بابا قرآن مان کڻي ٿو اچان، تون وڃي
بند ٿي، اسين توسان وڙهندا نه ڪونه، (جيل وارا ڪونه
ماريندا) قانوني ڪاروائي ٿيندي، تون دلجاءِ رک.'
"پوءِ جڏهن ماڪيي قرآن شريف ڏيکاريائون ته مان دل ۾
چيو ته: هاڻي منهنجو سر وڃي ته ڀلي وڃي. پوءِ مان چپ
ڪري، انهيءَ ساڳي ڪوليءَ ۾ اندر وڃي ويهي رهيس. جيل
وارن ڪوليءَ کي ٻاهران تالو ڏيئي ڇڏيو. سعدي جمعدار
کي ڪڍائي ويا. پوءِ ٻڌڻ ۾ آيو ته هنجو دماغ خراب

ٿي ويو هيو. ڪيس نوڪريءَ مان ڪڍي ڇڏيائون، منهنجي دل ٺري پئي، منهنجو بدلو ٿي ويو."

”عثمان علي سورهياڻي جيلر ماڪپي چڱو هيو ته جيل وارا توسان نه وڙهندا، قانوني ڪارروائي ٿيندي. سو ائين ئي ٿيو، جيل وارا مان ساز ڪونه وڙهيا، نه ته شل نه جيل ۾ ڪو قيدي هيڙي حرڪت ڪري، جيل وارا هنجون ٽنگون ٻانهون ماري ماري اصل پيچي ڇڏيندا هئا، پر مان سان نه وڙهيا البت جيل جي قانوني ڪاروائي ڪيائون.

”واحد بخش شيخ رهزن سپريڊنٽ هيو، پر ڪيس ڊپ لڳو ته متان ڪيس ڪورٽ ۾ موڪلڻ سان هو پاڻ نه ڦاسي پوي ته تنهنجي جيل ۾ غفلت سان ڪم ورتو ويو آ، تنهنڪري هن ماڪپي جيل جي قانوني سزا ڏني. جيڪڏهن ماڪپي نٿو ڏي ته قيدين تي خراب اثر پوندو. ٻيا قيدي اهو سمجهندا ته شايد سپريڊنٽ هڪ قيديءَ کان ڊڄي ويو.

”انهيءَ واقعي جي پٺي ٽيئي ڏهاڙي سپريڊنٽ راؤنڊ تي آيو، جڏهن مان وٽ پهتو ته منهنجو ڪتاب (١) گهرايائين ۽ لکيائين ۽ ته هنکي پندرنهن ڦٽڪا هنيا وڃن. پر جنهن

---

(١) ڪتاب: جيل ۾ هر قيديءَ جو هڪ ننڍڙو رجسٽر هوندو آهي، جنهن ۾ هنجي سزا، سزا جي نوعيت، گرفتاري جي تاريخ، معافي، ڇٽڻ جي تاريخ لکيل هوندي آهي.

وقت هو لکي پيو، مان ڏسان پيو ته سندس هٿ ڏکهو پيو؛ چاڪاڻ ته ماڪان ٻڌو پيو، هنکي دپ هيو ته متان مان وري گوڙ نه ڪيان.

”جڏهن هن ماڪيءَ ٻڌايو ته: ’مان توکي پندرنهن ڦٽڪن جي سزا ڏني آ.‘ ته ماڪيءَ جوش اچي ويو، ڪاوڙ چڙهي ويئي. مان چيم: ’بس، ايتري سزا.‘ اها حقيقت آ، ماڪيءَ واقعي ڪاوڙ لڳي ته هن ماڪيءَ سزا گهٽ ڇو ڏني. جوانيءَ جو جوش هجي، سوچيان پيو ته ماڻهو چوندا ته فقط پندرنهن ڦٽڪا کاڌائين، بهادر ته آهي جيڪي ٽيهه ٽيهه ڦٽڪا کائيندا آهن.

”سپريڊنٽ حيران ٿي ماڪيءَ ڏسڻ لڳو. هنکي ڳالهه سمجهه ۾ نه پئي اچي، هو سمجهي پيو ته مان انهيءَ ڳالهه تي ڪاوڙيل آن ته ماڪيءَ سزا ڇو ڏني اٿس. مان کيس چيو: ’مان پاڙيو نه آن جو تو ماڪيءَ گهٽ سزا ڏني آ. گهٽ سزا ڪمزور يا بيمار کي ڏبي آ، مان جوان آن. تنهنجي هٿ ۾ جيڪا وڌ ۾ وڌ سزا آ، سا ماڪيءَ ڏي، مان آها خوشيءَ سان منظور ٿو ڪيان.‘ سپريڊنٽ منهنجي ڊپ ۾ پندرنهن ڦٽڪا لکيا هئا، پر مان جو پاڻ چيومانس ته هن وڌ ۾ وڌ سزا ڏني، جيڪا هنجي هٿ ۾ هئي — يعني ٽيهه ڦٽڪا.

” ماڪيءَ ٽيهه ڦٽڪا لڳا، سيني جي سامهون. پر مجال آ جو منهنجي وانان ’آف‘ به نڪتي، ڦٽڪا کائي، ڀرين ڪان به وڌيڪ ڪڙائي سان آئي ٻيٺس، هيڏانهن هوڏانهن سيني تي

نظر وڌم، ۽ وڏي فخر سان ڪنڌ مٿي ڪري، وڏا وڏا قدم کڻندو پنهنجي کوليءَ ۾ موٽي آيم. پُٺتا چڇڙجي پيا هئا، ميڊيڪل (ميڊيڪل آفيسر) گهڻو ڏي چيو ته اسپتال هل، پر اسپتال نه ويم. اسپتال وڃڻ پنهنجي بيعزتي سمجهيم.

”انهيءَ واقعي ڪانپوءِ ڪافي وقت تائين ماڪي کوليءَ ۾ بند رکندا هئا. پر ماڪيءَ جو ڪو ڪونه ستائيندو هيو ته مان به ڪنهنجو نالو نه وٺندو هوم. ۽ نيٺ مان تان سختي گهٽائي ويئي، کوليءَ مان ڪجهه وقت لاءِ نڪرڻ به ڏيندا هئا، ۽ جيئن جيئن جيل وارن کي اهو يقين ٿيندو ويو ته مان هاڻ تنگ نه ڪندم ته هنن به مان سان نرمي ڪرڻ شروع ڪئي، جيئن جيئن جيل وارن مان سان نرمي شروع ڪئي، تيئن تيئن مان ڍرائي اختيار ڪئي.

”هادي بخش شيخ سپريڊنٽ، شڪارپور جو هيو، انهيءَ لاءِ پڪايو اٿم ته رهزن سپريڊنٽ هيو، هروڀرو به قيدين سان وڙهندو هيو. هڪ دفعي پنجاب کان هڪ قيدي آيو. سپريڊنٽ بي گناهه هنکي ڪُٽايو. سپريڊنٽ جڏهن مانڊانهن آيو ته مان کيس ڏاڍي نرميءَ چيو: ’صاحب، تو هن پنجابيءَ سان ناجائزي ڪئي آ. هنجو ڪو به ڏوهه ڪو نه هيو.‘ سپريڊنٽ تپي باهه ٿي ويو. ماڪيءَ چيائين: ’تون ڪير ٿيندو آن ماڪيءَ چوڻ وارو.‘ مان به ڪاوڙ ۾ چيم: ’تون ناجائزي ڪندين ته مان ضرور چوندم.‘ سپريڊنٽ ماڪان لهرائيندو هيو، پر انهيءَ وقت سخت ڪاوڙ ۾ هيو. ماڪيءَ گار ڏيئي

ڪيو ياڻين. گار تي اڳ ئي جهيڙا تي چڪا هيا. مان ڪيس چيم: 'ماءُ جا...، ماڪڙي گار تو ڏين.' هن جيل عملي کي حڪم ڏنو ته: پڌو هڪي. جيل وارن پڪڙ ۾ ڪٺي ماڪڙي پڌو. هادي بخش سپرينٽنڊنٽ منهنجي ڪتاب ۾ تيهن ڏهڪن جي سزا لکي. ۽ انهيءَ وقت ماڪڙي تيهه ڏهڪا هڻي، اسپيشل وارڊ ۾ بند ڪري ڇڏي ياڻون.

"اسپيشل وارڊ هڪ وڏو وارڊ آ. هنجا ٽي حصا آهن، هڪ حصي ۾ هڪ باريڪ (بئرڪ) آ، ٻئي حصي ۾ هڪ وڏي ڪولي آ، ۽ ٽئين حصي ۾ ٻه ننڍيون ڪوليون آهن، اهو حصو، باقي جيل کان صفا ڪٽيل آ. ماڪڙي انهن مان هڪ ڪوليءَ ۾ بند ڪياڻون.

"ٻئي ڏهاڙي جيل جو وزير چام غلام قادر، لسبيلاڙي وارو، جيل جي راؤنڊ تي آيو. قيدين جو معائنو ٻڌي ڪياڻين ته ٻن پنجاب مان آيل قيدين قاسم شاهه ۽ سندس هنڊي وال (١) همٿ ڪري چام غلام قادر وٽ فرياد ڪئي ته هادي بخش سپرينٽنڊنٽ پنجاب مان آيل هڪ قيديءَ کي بي گناهه ڪٽايو آ. جڏهن ٻين ساٿي قيديءَ انهيءَ تي احتجاج ڪيو ته، هن سپرينٽنڊنٽ کيس به تيهه ڏهڪا هنيا، هاڻ خبر نه هو غريب ڪٿي زخمي حالت ۾ پيو آ، يا هنکي ماري سندس لاش گم ڪري ڇڏيو اٿن. 'اوهان داد ڪريو.'

"غلام قادر، سپرينٽنڊنٽ کان پڇيو. سپرينٽنڊنٽ صفا آلي

---

(١) هنڊي وال: جيل ۾ جيڪي روز ماني گڏ کائيندا آهن.

ويو، چيائين: ’اهڙي ڪا ڳالهه ٿي ئي ڪانهي، نڪو ميري نالي قيدي هن جيل ۾ آ.‘ چارم رائونڊ ڪري واپس وري ويو. قيدي ڏاڍا مايوس ٿيا ته چارم هنن جي فرياد تي داد نه ڪيو. پر حقيقت اِها هئي ته، چارم کي سپرنٽنڊنٽ جي ڳالهه تي اعتبار ڪونه آيو هيو.

”چارم جي وڃڻ کان پوءِ سپرنٽنڊنٽ جيل ۾ موٽي آيو. ۽ هنن ٻنهين قيدين کي، جن چارم وٽ فرياد ڪيو هيو، ٽيهه ٽيهه ڦٽڪا هڻايا.

”چارم ڪراچي هليو ويو، پر ٻئي ڏينهن اوچتو موٽي آيو، اچڻ جو به نه ٻڌايو هيو، هڪڙي جمعدار ڪانسواءِ جيل جو ڪو آفيسر به جيل تي ڪونه هو، جو چارم غلام قادر جيل تي پهچي ويو، ۽ سڌو جيل ۾ اندر هليو آيو ۽ اچي وڏي بورچي (بورچي خاني) وٽ پهتو. بورچيءَ ۾ هڪ پنجابي بورچي ڪم ڪندو هيو، اِمداد نالو هوس، هن چارم کي چيو: ’ڪلهه اوهان وٽ ٻن قيدين فرياد ڪيو، پر اوهان هنن جو داد نه ڪيو. سپرنٽنڊنٽ ميري کي ته ڪڍايو، پر ڪلهه هنن ٻن کي به ٽيهه ٽيهه ڦٽڪا هڻايا آهن. اوهان وزير ٿي ڪري به فرياد نٿا ٻڌو، پوءِ اسين ڪنهن وٽ فرياد ڪريون.‘ چارم چيس: ’فرياد نه ٻڌڻ جي ڏوهه جو مان ڏوهي آهيان ته اڄ وري ڇو اچان ها. هاڻ تون ماڪي ٻڌاءِ ته ميرو آهي ڪاٿي.‘ هن قيديءَ ٻڌايس ته: ’ڪلهه جڏهن اوهين آيا هئا ته ميري کي اسپيشل وارڊ جي هڪ ڪوٺيءَ ۾ رکيو هئائون، پر هو زخمي آ ڪافي، ميڊيڪل ڪيس ڪٿائي

ويو آهي هن وقت ميرو اسپتال جي ڊبل (ماڙي) تي آ.'
”چام غلام قادر کيس چيو: 'هل هلي ماڪي ڏيکار ته ميرو ڪاٿي آ.' هن قيدي، چام کي سڏ و آئي منهنجي سامهون بيهاريو. چام ماڪان پڇيو، مان کيس سچي حقيقت ٻڌائي. ۽ جيل ۾ ڇا پيو وهي واپري اهو به ٻڌايومانس.
”چام غلام قادر ڇا ڪيو جو يڪدم تيرهين نمبر (١) ۾ نوٽ هنيو ته سپريڊنٽ ڦٽڪن جي سزا لکي، آء. جي جيل کي موڪلي، پوء آء. جي جانچ ڪرائي. آء. جي جيڪڏهن ڦٽڪن هڻڻ جي اجازت ڏي ته ڦٽڪا لڳايا وڃن، نه ته سپريڊنٽ کي اهو اختيار نه هوندو جو هو پنهنجي مرضيءَ سان ڦٽڪا هڻي.
”چام غلام قادر هادي بخش کي نوڪريءَ مان پيو ڪڍي، پر مير رسول بخش ٽالپر وچ ۾ پئجي هادي بخش کي بچايو. پر چام، هادي بخش جي، جيل تان يڪدم بدلي ڪري ڇڏي.“

”ماڪي سٽ ڦٽڪا ته رڳو هادي بخش شيخ هڻائي ڇڏيا. وري الاهي بخش شيخ سپريڊنٽ ٿي آيو. انهن ڏينهن ۾ رحيم هنگورو (٢) به حيدرآباد سينٽر جيل ۾ هو. هن تي ڏاڍي

(١) تيرهون نمبر: جيل وارن جي ڪا شڪايت يا ڪين سزا ڏيڻي هوندي آهي ته آها جيل جي قانون ١٣ ۾ لکبي آهي.
(٢) رحيم هنگورو: سنڌ جو هڪڙو ناميارو ڌاڙيل.

سختي هئي، ڦاسي گهاٽ ۾ هيوه مان هن سان لڪي ڇپي
به ٽي دفعا مليو هوم. جڏهن رحيم هنگوري جيل مان ڀڄڻ
جي ڪوشش ڪئي هئي (ڪامياب ڪونه ٿيو) ته جيل ۾
سختي ڪيائون، جيڪي به ڏنگا قيدي هئا، هنن سڀني کي
بند وارڊ ۾ موڪلايائون، ماڪڙي به بند ڪرڻ لڳا ته مان
الاهي بخش شيخ کي چيو: ’ماڪڙي بند نه ڪر، مان نه ڪا
حرڪت ڪئي آ، نه ڪندم.‘ الاهي بخش شيخ ماڪڙي
چيو: ’سڀ قيدي ماءُ جا.... آهن. تون وري ڪهڙو چڱو
آن.‘ ماڪڙي چوچڙي وني وبئي، وڃي ڪنڌ ۾ هٿ وڌومانس،
جيل عملي ماڪڙي جهلي ورتو ۽ ماڪڙي ٽيهه ڦٽڪا هنيائون.
هڪ دفعي وري ڪنهن سپرنٽنڊنٽ ماڪڙي گار ڏني هئي،
۽ مان به ڪيس اُٿلائي گار ڏني، ڳالهه ته خبر نه ڪهڙي
ٿي هئي، هينئر يادگيرو نه اٿم، بهرحال هن به ماڪڙي ٽيهه
ڦٽڪن جي سزا ڏني. اڄ به جيل ۾ منهنجي ڪتاب تي
ڏسندا ته هڪ سؤ ويهه ڦٽڪا لکيل نظر ايندا. گهڻا قيدي
اهڙا هوندا، جن هڪ سو ويهه ڦٽڪا کاڌا هوندا.

”آهستي آهستي مان تان وري سختي گهٽايائون، ۽ مان به
نرمي اختيار ڪئي.

”منهنجو وقت هاڻ چڱو گذرڻ لڳو. ماڪان ڪو ڪم
نه وٺندا هئا. ۽ ماڪڙي اجازت هئي ته جيل ۾ جاڏي وڻي
مان وڃي ٿي سگهيس. هڪڙي ڏيهاڙي مان اچي چڪر
ويس، اوڏهون ڦري اچي ڦڪيٽري (فئڪٽري) ۾ ويس،
آٽي جو انچارج هڪ پٺاڻ سپاهي هو، اچي ڦڪيٽري ۾ درزي

ٻه آ، مان انهيءَ وٽ وڃي پئي. مان جڏهن آئي ويس ته پٺاڻ سپاهيءَ ڪاوڙ ۾ ماڪڙي چيو: 'تون هتي ڇو آيو آن، تنهنجو هتي ڪهڙو ڪم آ، هتان وڃ نه ته سڌو ڪندوسائين.' مان هنکي چيو: 'بابا، ماڪڙي ڪوئي نٿو جهلي، تون ڇو ٿو جهلين.' هن ماڪڙي چيو: 'جائو ورنه تمهاري.... ڦاڙ دونگا.' ماڻهو جاڏ ڏون ڪاڏ ڏون پڌن پيا. ماڪڙي ڪاوڙ چڙهي ويئي. آئي ڦڪيٽريءَ ۾ رول هلائيندا آهن، جيڪي ڪپڙي جو تاڃو ڪيندا آهن. انهيءَ جو هڪڙو ڏنڊو پيو هيو، اهو سٽ ڏيئي مان وڃي ڪنيو. ڪٽندي ئي نڪاءَ ڪرايومانس ڪنڌ ۾. هو وڃي ڦهڪو ڪري ٻٽ تي ڪريو. نڪاءَ ڪرايومانس پيو ڏنڊو چنگهه ۾. چنگهه تڪرا ٿي پيس. هو آئي ئي غش ٿي ويو.

"جيل وارن سڀئيون هنئون، گوڙ مچي ويو، شور پئجي ويو. پريان جمعدار بيٺو هيو. هڪلي ڏنس جمعدار کي: 'خبردار، ڏسي ٿو، تنهنجي سپاهي مان سان ناجائز حرڪت ڪئي آ، منهنجي بيعزتي ڪئي ٿئي. سپريڊنٽ به منهنجي بيعزتي نه ڪندو آ، هن تڪڙي جڙي پوليس واري ماڪڙي گاريون ڏنيون آهن.' جمعدار ماڪڙي ڏٺو پئي، پڌو پئي. پر نه ويجهو آيو، نه ڪجهه ڪڇيو. پيا پوليس وارا به پهچي ويا، پر منهنجي ويجهو ڪو به نه پيو اچي، منهنجي هٿ ۾ ڏنڊو هيو، سڀئي پريان پريان بيٺا هجن. اچي ڦڪيٽريءَ ۾ جيڪي قيدي هئا، سي به اچي مڙيا. هنن ماڪڙي سمجهائي منهنجي ڪاوڙ ڍري ڪئي، پوءِ وڃي ماڪڙي بند ڪيائون. سپاهيءَ

سول (اسپتال) ڪڍائي ويا. مهيني ڪانپوءِ ٺيڪ ٿي آيو. ڳهه نهي ته ويئي، پر منهن ڪائي هلندو هيو، ڇڪ ردي ويو.

سپريڊنٽ مان تي جيل ۾ ڪا سختي نه ڪئي، هن ماڪان پڇيو، پين ڪان به پڇيائين، سيني پڌايو ته: ڏوهه پوليس ي جو هيو. تنهن تي سپريڊنٽ منهنجو ڪيس ڪورٽ آماڻي ڇڏيو. ڪيس ساڳي ڪورٽ، يعني گهلو صاحب ي ڪورٽ ۾ هليو. جنهن ڪورٽ ۾، اڳ ۾ ناڙي جي باهيءَ وارو ڪيس هليو هيو، انهيءَ ڪيس ۾ ساڳي نوَ مهينا ا لڳي، منهنجي جيل جي سموري معافي به ڪاٽي سگهي زا ڪري ڇڏيائون."

جيل بدلي

"جيل وارا اڇي مان ۾ ڦاٽا هئا. مان تي سختي بلد
بي ڪري سگهيا. ٿوري تي سختي ۽ ڪمائون، ته م
مڇرجي پيس، نه تي ڪمائون ته پين قيدين تي خراب ا
پيو. نيٺ جڏهن منهنجو اهيو ڪيس هلي پورو ٿيو، ۽
ڏهو مهينا سزا لڳي ته جيل وارن منهنجي بدلي ديرا اس
خان جي جيل ۾ ڪري ڇڏي.

"جڏهن ديري اسماعيل خان وٺي پيو ويا ته ماڪي ه
هٿڪڙيون، ٽنگن ۾ ڏنڊا بيڙي لڳل هئي. مان سار
هڪ صوبيدار، ٻه جمعدار ۽ چار سپاهي هئا. مان سان ه
ايترو گهاٽ (گارڊ) هوندو هيو، جڏهن ٻه منهنجي بدلي
جيل کان ٻئي جيل ۾ ٿيندي هئي.

"ديرا اسماعيل خان ريل ۾ وٺي پيو ويا. هٿڪڙي، ڏ
بيڙي ۽ ايتري پوليس، سڀ ڪو پيو ماڪي ڏسي. سڀ
پيا ته خطرناڪ قيدي آ، تنهنڪري ٿي ايڏي حفاظت
ونيو پيا وڃن. ڪي مسافر ته اڇيو مان واري گهاٽ کان ٻ
ٻه تي ويا. مهنجو ڪنڌ فخر ۾ مٿي ڪڇيل هيو. ايڏو گه
ته ڪنهن وزير سان ٻه نه هوندو آ. جيڪڏهن ڀڪري ڇ
هجان ها ته ڇڙا ٻه پوليس وارا گهليندا وڃن ها، پر هتي
پورو گهاٽ هيو.

ديرا اسماعيل خان جي جيل پهتم. هتي جي جيل ۾
هتي جي جيل ۾ رات ڏينهن جو فرق هيو. ماڪي هتي

وزخ ۾ي لڳو، ۽ ديرا اسماعيل خان وارو جيل، هتي
ل جي ڀيٽ ۾ جنت هيو. وڏو فرق هيو. هتي جي
هتي جي جيل ۾. آئي جي جيل جي آفيسرن منهنجي
عزت ڪئي هئي، جو مان تعريف نٿو ڪري سگهان.
. مان ڪان ڪڏهن به ڪو نه وٺندا هئا. چاڪاڻ ته
۽ رڪاٽ (رڪارڊ) خراب هيو. هو چڙو اهيو چوندا
خدا ڪري هين سان گڏ وقت خير سان گذري.
ان ڪايل هوم، بلڪل آزاد هوم. آئي ماڪي ڪو ليءَ
نہ ڪندا هئا.

ئن اسين ديرا اسماعيل خان جي جيل تي پهتاسي ته اهو
جو تئم هيو. انهي وقت جيل جي ماڙيءَ (١) تي
(سپرنٽينڊنٽ) هيو. آئي ڊپٽيءَ کي داروغو چون.
ڊپٽي جو نالو حميدالله هيو. ماڪي ۽ مان سان گڏ،
گهات کي ڏسي ڊپٽي ٽوڪ منجهه چيو: 'يہ ڪونسي
حڪومت هي ڪہ ايڪ قيدي ڪي ساتهہ پوري گهات
ي. اتني گهات تو گورنر يا صدر ڪي ساٿ هوتي هي.'
سان آيل صوبيدار چيس: 'داروغاصاحب، حڪومت قدو
هي. يہ قيدي ايسا هي اگر يہ قيدي آپڪي جيل ۾
گيا تو يہ جيل اُلٽا هوگا. حڪومت اپني ڪاندا ڪا

ماڙي: جيل جي آفيس. جيڪا جيل جي ڦاٽڪ وٽ
ي آهي. ڪنهن جيل ۾ جيڪڏهن ماڙي نہ بہ هجي،
، جيل اصطلاح ۾ چوندا ماڙي آهن.

پورا زور لگايا هاي، مگر يه قيدي آسڪاي قبضي ۾ نه آئ
ايڪ زبردست قيدي هي، عام قيدي نهين هاي.'
”آهو پڙدي، انهيءَ ڊپٽي يعني داروغي صوبيدار ڪان من
ڪاغذ ورتا. انهن ڪاغذن ۾ سموري لکپڙه، هوندي آ
هي قيدي ڪهڙي ڏوه ۾ گرفتار ٿيو آ، جيل ۾ ڪ
ڪهڙا ڏوه ڪيا، جيل جي ڏوهن ۾ ڪهڙ يون سزا
آيس، معافي ڇو ڪٽجي ويئي. جڏهن ڊپٽي منهنجا ڪ
پڙهيا ته اصل مان ڪان ڏهه قدم پوئتي هٽي ويو. مان
پوُ ٿيڻ لڳس. مان واري صوبيدار چيس: 'اب ڪرو اس
بات.' ڊپٽيءَ چيو: 'مجهاي ضروري ڪام سي جاناهاي.'
گيٽ جمعدار کي چيائين: 'اس سنڌي کي اڇي طرح تلا
لو اور اندر بهجهو.'
”گيٽ جمعدار پٺاڻ هيو. ماڪاي چيائين: 'جوان سنڌي،
هاي آپ ڪاي پاس؟' مان هن سان ڪوڙ نه هنيو،
پڌايو مانس. چيم: 'هماري پاس سب ڪچه هاي.' چيائين
'بد معاشي ڀي هاي؟' چيم: 'بدمعاشي ڀي هاي' (يعني ته
[بليڊ] جيل ۾ پٽ رکي ڏوهه آهي.) پڇيائين: پئسي ڀي هين
جواب ڏنم: 'هان پئسي ڀي هئين. هر چيز هي ميري پاس
گيٽ جمعدار به جوان هيو، ماڪي چيائين: 'جوان، جو
تمهاري پاس هي لي جائو. هم تمهاري ڪو هاٿ ڀي نه
لڳائاي گا. اپني ڊباي (۱) آناڪر اندر چلاي جائو.'

(۱) ڊبي (ڊبا) جيل ۾ سي ڪلاس جا قيدي پنهنجو ساما
ڏين جي ڏٻن ۾ رکندا آهن.

”جڏهن جيل ۾ اندر ويم ۽ جيل ڏٺم، ته ماڪي حيدرآباد سينٽرل جيل جي پيٽ ۾ آهو جيل هڪ ڦڏو جيل لڳو. پر يڪدم محسوس ڪري ورتم ته جيل ٺڏو آ، يعني قيدين تي سختي ڪانهي، آئي منهنجا ڪيترائي سچانا قيدي هئا. إهي قيدي آهي هئا، جيڪي حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ رهي ويا هئا. هنن ڪو اڳ ۾ سڄي جيل ۾ منهنجي تعريف ڪئي هئي ته: حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ فقط اهو ئي هڪ جوان هيو. هنن قيدين منهنجي ايڏي خدمت ڪئي جو مان ٻڌاءِ نٿو سگهان. مانيون، گوشت، حلوا — اصل ڍير اچي منهنجي اڳيان رکيائون.

” آئي جي قيدين ماڪي ٻڌايو ته: هتي جو سپرينڊنٽ پٺاڻ آ، ۽ نالو اٿس نصيرخان، زبردست ماڻهو آ ۽ ڏنگو به ڏاڍو آ. وڏي ڏاڙهي اٿس. مولوي آ.

”جنهن ڏينهن مان جيل پهتو هوم، انهيءَ جي ٻئي ڏينهن سپرينڊنٽ وٽ منهنجو ملاحظو (١) ٿيو. ماڪي سڀني قيدين اڳ ۾ ئي ٻڌايو هيو ته سپرينڊنٽ ڏاڍو ڏنگو آ. پر مان دل ۾ اڳ ئي فيصلو ڪري ورتو هوم ته جيڪڏهن مان سان ٺٺ مٺ ڪيائين ته مان اتي ئي ليٽائيندو ومانس. مان هنجي آڏو نوڙت سان پيش ايندم، يا هيٺائين ونندم — هرگز نه.

---

(١) ملاحظو: جڏهن به جيل ۾ ڪو نئون قيدي ايندو آهي، يا ٻئي جيل مان بدلي ٿي ايندو آهي ته، هنکي سپرنٽينڊنٽ جي اڳيان پيش ڪيو ويندو آهي، انهيءَ کي ملاحظو چئبو آهي.

اهو مان کان کونہ ٿيندو.

”مان پاڻکي صحيح معنيٰ ۾ وڙهڻ لاءِ بلڪل تيار ڪري ورتو. ماکان اڳ آٺون جا چار قيدي پيش ٿيا، پنجون نمبر منهنجو آيو. سپريدنٽ منهنجو ڪتاب هٿ ۾ ڪيو — ۽ پورو ڪتاب ور ور ڏيئي پڙهيائين. ڪلاڪ لڳي ويس منهنجو ڪتاب پڙهڻ ۾، ڪڏهن هڪڙو پنو پيو ورائي، ڪڏهن ٻيو. نيٺ ڪتاب رکي، ڪنڌ مٿي ڪيائين، ڪيتري دير ماکي غور سان ڏسندو رهيو. پوءِ ماکان پڇيائين: ’آپ ني يہ ڪام ڪيئي هين؟‘“

”مان چيو: ’هان مين ني ڪيئي هين.‘ سپريدنٽ پنج منٽ کن چپ رهيو، پوءِ چيائين: ’اب ڪيا اراده هي؟‘ جواب ڏنومانس: ’وه ميري بس مين نهين، وه آپ ڪي بس مين هي.‘ پڇيائين: ’وه ڪيسي؟‘ ’مان چيو:‘ اگر آپ چاهتي هو ڪي مين آرام ڪرون، تو مين آرام ڪرون گا. اگر آپ ني هماري سات چيز چاڙ ڪي تو هم ڀي تيار هي.‘

”منهنجي پرسان شير زمان جيلر بيٺو هو. مان جو سپريدنٽ کي اهو جواب ڏنو تہ هن ماکي اچي ڀاڪر پاتو ۽ سپريدنٽ کي چيائين: ’صاحب بهادر، اس سنڌي ڪا ضامن مين هون. مين جانون يا يہ سنڌي، آپ بلڪل فڪر نہ ڪرو. آپ اسڪي جولان (ڏنڊا بيڙي) آتار دو.‘ سپريدنٽ چيو: ’ٺيڪ هي.‘ ۽ پوءِ هن آرڊر ڏنو تہ هنجي ڏنڊا بيڙي ڪيو.

”شير زمان جيلر انهيءَ وقت ئي منهنجي ڏنڊا بيڙي لهرائي. ۽ ماکي پاڻهن کان وٺي ٽين نمبر حاطي ۾ وٺي آيو. ٻہقيدي

ماڪڙي آڻي ڏنائين، ۽ (اڙدو ۾) چيائين: 'هي تنهنجو هر ڪم ڪندا — بورچيءَ مان ماني آڻي، اسپتال کان کير، مکڻ ۽ بيدا آڻي، ڪپڙا ڌوئي. مطلب ته تون هتي آرام سان ويٺو هج. هي توکي سڀ ڪجهه هتي آڻي پهچائيندا. تنهنجو هر ڪم ڪندا. هي تنهنجا خدمتگار آهن. هي ۾ سچو جيل — جاڏي به توکي وڻي، تون وڃ. هڪ زنانو گهاٽ ۽ ٻيو ڦاسي گهاٽ، انهيءَ پاسي نه وڃجان، باقي جنهن پاسي وڻي، وڃجان. توکي ڪوبه نه روڪيندو، نه ڏي توکان ڪو پڇندو.'"

"انهيءَ جيل ۾ مان اڍائي سال رهيس. جيترا سال جيلن ۾ رهيو آن، اهي اڍائي سال سڀ کان چڱا گذريا. انهيءَ جيل ۾ ماڪڙي کنهن به تنگ نه ڪيو، ۽ نه ڏي مان ڪا شرارت ڪئي. جيل وارن جو ماڻ سان تمام سٺو ورتاءُ رهيو. اڇا به هڪ دفعي مان شرارت ڪئي. ماڪڙي به ڪائي ڪاڏي اچي چڙهي. ٿيو ائين جو هر سومر تي آني ڪيٽ پريڊ (١) لڳندي هئي. آني قاعدي ۾ دمهڙو پوندو هيو. اصل ڏينهن

(١) ڪيٽ پريڊ: هر قيدي پنهنجو هنڌ ۽ ٿين جو دبو ڪڍي ٻاهر رکندو آهي. ۽ انهيءَ جي سامهون سڀئي قيدي لائين ۾ بيهندا آهن، ۽ هر هڪ جي هٿ ۾ سندن ڪتاب (جيل جا ڪاغذ) هوندو آهي.

(آئينشن) ۾. ڪنڌ به لوڏڻ جي اجازت نه هئي. ڪلاڪ ڏيڍ آتي بيهڻو پوندو هيو. ماڪي اٿين بيهڻ ڏکيو لڳندو هيو. مان سوچيو: مان هنن جي ڪلاڪ تابعداري ڪريان ٿو، اها تابعداري ڇو ڪريان. مان نه ڪندم اِها تابعداري. منهنجي ڦرڪي ڦري ويئي.

”سپريٽنڊنٽ پريڊ جو معائنو ڪرڻ آيو، هڪ هڪ قيديءَ کي ڏسندو، سندس ڪتاب پڙهندو جڏهن ماڪان چئن ماڻهن جيترو پري رهيو ته مان ڪنڌ ٽيڙهو ڪري، پاسو ڏيئي بيهي رهيم. آتي صاحب ماڪي هڪل ڪئي: ’او سنڌي، سيڌا کڙا هو، تم ٽيڙها هو.‘ مان جواب ڏنو: ’مين ٽيڙها نهين هون، سيڌا هون.‘ سپريٽنڊنٽ صاحب کي غصو اچي ويو. پريڊ اڌ ۾ ڇڏي، سڌو ماڙيءَ تي هليو ويو.

”آتي هڪڙا قيدي هوندا هئا، هنن کي شين پوش ڪري چوندا هئا. جيل ۾ اهڙا پنجاهه سٺ هئا. هنن وٽ ڏهن پندرنهن فوٽن جون لٺيون هونديون هيون. هنن جو اِهو ڪم هيو ته جيل ۾ ڪو جهڳڙو ڪندو هيو ته اِهي هنکي ماريندا هئا. جڏهن مان سپريٽنڊنٽ کي اُبتا سبتا جواب ڏنا هئا، انهيءَ وقت اِهي شين پوش بيٺا هئا، پر اهي مان سان وڙهيا ڪونه. چاڪاڻ ته هنکي ڪنهن وڙهڻ جو آرڊر ڪونه ڏنو هيو. مان دل ۾ سوچيو هيو ته: پلي هي مان سان وڙهن، ڏيندم مان منهن. پوءِ جيڪو ٿيندو آهو ڏنو ويندو. پر آهي مان سان وڙهيا ئي ڪونه.

”پوءِ ماڪي عام قيدين ۾ مقدمن چيو: ’سنڌي، اج تنهنجو

ٻڌو پوندو.' مان چيو: 'ٺيڪ آ، مان تيار آهيان.'

"ڪجهه ڏينهن کانپوءِ سپريڊنٽ صاحب مان وٽ صوبيدار ۽ چار شين پوش موڪليا ته سنڌيءَ کي وٺي اچو. ماڪاءِ کاوڙ هئي، جوش هجي ڏاڍو. سپريڊنٽ جي آفيس ٻاهران ماڪاءِ بيهارياؤن، پندرنهن ڪن منٽ آئي بيهڻو پيو. جڏهن ماڪاءِ اندر وٺي ويا، صاحب لکپڙهه پي ڪئي، منهنجي اندر اچڻ تي صاحب ڪند ڪڻي ماڪاءِ ڏٺو، ماڪاءِ منهن ۾ شور هيو. مان وڙهڻ لاءِ اصل تيار بيٺو هوم. هو ماڪاءِ ڏسي سمجهي ويو. ماڪاءِ چيائين: 'بابا يه بينچ پڙي هاءِ، تم اس پر ٻيٺو. سنڌي سائين، تم اس پر ٻيٺو.'

"انهيءَ وقت ماڪاءِ ايڏو شرم آيو جو زمين ماڪي جاءِ ڏي ته مان زمين ۾ گهڙي وڃان. مان هنجي. ڪيڏي بيعزتي ڪئي، ۽ هن مان سان ڪهڙو ورتاءُ ڪيو.

"جڏهن مان ٺڏو ٿيس ته سپريڊنٽ ماڪاءِ چيو: 'سنڌي سائين، آپ ني دو هزار قيديون ڪاءِ سامني هماري بيعزتي ڪي هاءِ.' مان هنڪي چيو: 'سائين، آپ ني پهلاءِ ميري ڪو ٻلاتا ٿا.' صاحب ماڪاءِ چيو: 'اچا چوڙو اس بات ڪو. رهني دو. آپ پريڊ ۾ ڪڙي ڪيون هوئي؟' مان چيم: 'سائين، صوبيدار نيءِ هم ڪو آرڊر ديا ٿا.' صاحب انهيءَ وقت گهنٽي هڻي صوبيدار کي سڏايو. صوبيدار آيو، تنهنکي چيائين: 'بهن ڪا... تم سنڌي کي پريڊ ڪيون لگاتا هاءِ.' صوبيدار ويچارو ٿڙڪي پيو. هنکي ته آرڊر هوندو هيو. پر پوءِ زور جي اڪيان زاري آ. صوبيدار

اٿ ۾ رهيو. ڇا ڇو ته ٽي گاريون ٻيون به ڪاڍائين.
وءِ مان ڇيم: 'سائين، هي صوبيدار آهي، اگر اس سي غلطي
وگئي هي تو اسي معاف ڪرو.' صاحب چيو: 'اڇا
ائين، مين اسي معاف ڪرتاهون.' پوءِ صوبيدار کي معافي
نائين. مان ته سڀ ڪجهه سمجهيو ته صوبيدار جي
هڙي حيثيت آ جو هو پنهنجي مرضي ڪم آڻي. پوءِ
اب، صوبيدار کي چيو: 'اس کي ڪوئي پريڊ مت
ادو' ۽ ماکي چيائين: 'آپ ڪو ڪوئي تڪليف هو،
ڪوئي ڪام هو، آپ سيڌي ميري پاس چلي آئو.
اروغا کي پاس جائو. شير زمان کي پاس جائو. جهان
جانا چهتي هو جائو. ڦانسي گهاٽ جانا چاهتي هو تو
ڏر پي جائو. ڪوئي آپ ڪو نهين روڪي گا. سنڌي
مائين، آپ آرام ڪرو.' مان آئي هٿ ٻڌامانس، ۽ چيم:
سائين، ميري سي غلطي هوگئي هي. وه معاف ڪرو.'
ڪلي چيائين: 'معاف هي، معاف هي، معاف هي.'
'مان آنائون هليو آيس، پر محسوس ڪيم ته غلطي منهنجي
ڻي."

'سزا جا پويان اڍائي سال آنهيءَ جيل ۾ پورا ڪري، انهيءَ
جيل مان آزاد ٿي گهر پهتم."

پٽي صاحب جي ڪمدارسان جهيڙ

اسين وري امير آباد ۾ اچي رهيا هئاسين. اسانجي پاسي جناب ذوالفقار علي پٽي جون زمينون آهن. ذوالفقار پٽي صاحب جو انهن زمينن تي قادربخش ڪمدار هيو. قادربخش جي مان سان نه پوندي هئي ۽ اسان پنهي ۾ تڪرار پيو هلندو هيو. انهن ڏينهن ۾ پٽو صاحب صدر ايوب خان جو (پرڏيهي) وزير هيو. اسين سنڌس ترَ جا ماڻهو هئاسين، سو چڱيءَ ريت سڃاڻندو هيو. هڪ دفعي ذوالفقار علي پٽو صاحب جيڪاباد آيو. سرڪٽ هائوس ۾ کلي ڪچهري پئي ڪيائين. ڪچهريءَ ۾ آفيسر ۽ عملدار به هئا ۽ عام ماڻهو به. منهنجو مامو به هتي هيو. پٽي صاحب جي نظر هن تي پيئي ته آتان ئي سڏ ڪيائين: 'نهال، هيڏي اچ.' مامو ويجهو ويو ته پٽي صاحب چيو: 'نهال، ميري وري ڪارو منهن ڪيو'. مامي حيران ٿي پڇيو: 'سائين ڇا ڪيائين!؟' پٽي صاحب چيو: 'چار خون ڪري روپوش ٿي ويو آهي.' منهنجي مامي چيو: 'سائين اها ڳالهه بنهه ڪوڙ آهي. ميرو ته پنهنجي ڳوٺ ويٺو آ. هن خون ڪونه ڪيو آ. نه ئي ڪو اهڙو فرياد داخل ٿيو آ. ايس. پي ۽ پوليس جو ٻيو عملو هتي موجود آ، اوهين هنن کان پڇي سگهو ٿا'. پٽي صاحب چيو: 'پر مان وٽ اهڙي درخواست پهتي آ'. مامي چيو: 'سائين، اهو نسورو ڪوڙ آ'. پٽو صاحب ڪجهه دير سوچ ۾ پئجي ويو، پوءِ چيائين: 'چڱو مان

ڏسان ٿو.'

"منهنجي مامي انهيءَ مهل پنهنجي پٽ کي مان وٽ موڪليو ته جلدي هتي پهچ. منهنجو ماروٽ سانجهيءَ جو مان وٽ پهتو ۽ ساري حقيقت حال ماکي ٻڌايائين. ڳالهه ٻڌي منهنجا ٽاڪ لڳي ويا. مان فجر جو اٿيم، ۽ سج نڪرڻ کان اڳ مامي وٽ جيڪماباد پهچي ويم. پوءِ پٽي گڏجي پٽي صاحب وٽ سرڪٽ هائوس وياسي. پٽو صاحب مليو. مان کيس چيو: 'سائين، مان تي اها تهمت آ. مان کو به خون نه کيو آ. پٽي صاحب وري ساڳي ڳالهه کئي ته: 'مان وٽ درخواست پهتي آ.' مان پٽي صاحب کان پڇيو: 'سائين اِها درخواست کنهن کئي آ.' پٽي صاحب نالو ٻڌايو ته مان سمجهي ويم. مان پٽي صاحب کي چيو: 'سائين اهي اوهانجي ڪمدار قادر بخش جا ڪم آهن، هنجي مان سان نه پوندي آ. اِها درخواست ڪوڙي آ'. پٽي صاحب ماکي چيو: 'درخواست ڪوڙي آ ته تون فڪر نه ڪر.' مان چيم: 'سائين درخواست ته ڪوڙي آ، پر مان هاڻ اوهانکي ٻڌائي ٿو ڇڏيان ته جهيڙو هاڻ ضرور ٿيندو.' پٽي صاحب ماکي چيو: 'ڳالهه هتي ئي ختم ڪر."

"مان اتان موٽي آيم. پٽو صاحب به موٽي ويو. ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ انهن ساڳين همراهن مان تي وري هڪڙو ڪوڙو ڪيس کيو- ٿانئر چو رائڻ جو. هو بيدار مان وٽ آيو. چيائين: 'توتي فرياد داخل کيو اٿن. جيتوڻيڪ ماکي خبر آ ته اهو ڪوڙو فرياد آ. مان انسپيڪٽر کي به چوند'

تہ فرياد ڪوڙو آ، پر تون انسپيڪٽر وٽ هل.'

"مان انسپيڪٽر وٽ ويم. انسپيڪٽر ماکي چيو: 'فرياد برابر ڪوڙو آ. پر مان مجبور آهيان. فرياد بهرحال لکرايو اٿن. ۽ آهو بہ پيٽي صاحب جي ڪمدار لکرايو آ. تون راولپنڊي وڃ ۽ وڃي پيٽي صاحب سان مل.'

"مان راولپنڊي ويم. پر پيٽو صاحب عيد ڪرڻ ڳوٺ هليو ويو هيو. سندن همشيره تنهن وقت حيات هئي. سائس مليم، کين سڄي حقيقت ٻڌايم. هن ماکي چئي ڏني ۽ خرچ پکي لاءِ لي سؤ رپيا بہ ڏنا ۽ چيائين: ادا ڳوٺ ويل آ. تون وڃي هن سان ڳوٺ مل.

"مان سڌو جيڪماباد پهتم، ۽ پنهنجي ڳوٺ وڃڻ جي بدران هڪ ٻئي ڳوٺ ۾ عيد نماز پڙهي، پيٽي صاحب جي ڳوٺ پهتم. پيٽي صاحب جي گهر پاهران پيا بہ ماڻهو ويٺا هئا. مان بہ وڃي ويهي رهيم. ڪجهہ دير ڪانپوءِ پيٽو صاحب نڪتو ۽ سڌي مان تي نظر پيس. ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو ٿي ويو، چيائين: 'اڙي هن دفعي ڪارو منهن ڪري ماکهين منهنجي چوري ڪئي ٿئي.' مان جواب ڏنو: 'سائين، مان تي ڪوڙو الزام لڳايو ويو آ. مان اڳ ۾ ئي اوهانکي ٻڌايو هيو تہ اهي منهنجا دشمن آهن، هنن اڳ ۾ بہ اوهان وٽ منهنجي خلاف ڪوڙي درخواست ڪئي هئي. منهنجو اهو وڏ ئي ڪونهي جو مان ڏاڙهر چوري ڪريان. سي بہ اوهانجا.' پيٽي صاحب ماکي چيو: 'چڱو تون جيڪماباد پهچ، آئي اچي مان سان ملجان.'

”مان جيڪماباد پهتم. جڏهن پٽو صاحب آيو ته مان سرڪٽ هائوس ويم. هتي پوليس آفيسر، ٻيا اعليٰ عملدار، امير ڪبير ويٺا هئا. مير جعفر خان جمالي به ويٺو هيو. جن همراهن مان تي ڪوڙو فرياد ڪيو هيو، سي به آيا هئا. پٽي صاحب هنن کان چوريءَ جي بابت پڇيو. آهي هڪ ته اڳئي منهنجا دشمن هئا، ٻيو منهنجي خلاف فرياد به لکرايو هئائون. هنن قرآن تي هٿ رکي ڪوڙ ڳالهايو ته: ’ميري ڏاڙيل چورايا آهن.‘ جعفر خان جماليءَ پٽي صاحب کي چيو: ’سائين ميرو ڏاڙيل نه چورائيندو، انهيءَ جي ساک مان به ڏيان ٿو. مان هنکي چڱيءَ طرح سڃاڻان.‘ پر، خاف ڏر ڪم ڪو ڪيو هيو، آهي ٻاڻ سان ڪوڙا شاهد به وٺي آيا هئا. هنن قسم کڻي پٽي صاحب کي چيو: ’اسان پنهنجي اکين سان ڏٺو هيو ته ميرو ڏاڙيل ڪيڏي، ٻيل گاڏيءَ ۾ رکائي کڻي ٻي ويو. پر اسين ڊپ ۾ ڪجهي ڪونه سگهياسي.‘ پٽي صاحب ماکي چيو: ’هاڻ چوري کڻي سچ.‘ مان چيو: ’ڪوڙ ڪيئن مڃان، مان نه مڃيندم.‘ پٽو صاحب ڪاوڙجي پيو، ۽ ڪاوڙ ۾ ماکي گهٽ وڌ ڳالهائين. مان به پنهنجي زبان روڪي نه سگهيم ۽ تي آبتا سبتا جواب منهنجي واتان نڪري ويا. جعفر خان جمالي آٿي منهنجي وات تي هٿ ڏنو. پٽي صاحب ڪاوڙ ۾ ايس. پي کي چيو: ’آڙي ٻاهر هوس هڪي.‘

”ماکي ٻڌي جيڪماباد جي لاڪ آپ ۾ هيائون. ڪيس هليو ۽ ماکي انهيءَ ڪوڙي ڪيس ۾ نون مهينن جي سزا لڳي.

”ماکي سينٽرل جيل سکر اماڻيائون. پٺيان منهنجي پاڙون

سيشن ۾ ڪيس ڪيو ۽ ڪجھه ڏينھن ڪانپوءِ سيشن ماڪڙي ضمانت تي آزاد ڪيو. آزاد ٿي آيم ته مائٽن کي چيم: 'هان جھيڙو ٿيندو.' مان سکر مان ٿي لوڏ نکون ڪيون ۽ سڌو ڪوٽ پهتم. گهر جو سامان کڻي اچي ٿرپارڪر ضلعي جي هڪ ننڍڙي ڪوٽ ڦورڙي ۾ وڃي رهيم. اهو ڪوٽ ٿرپارڪر ضلعي جي ڇيڙي تي آهي، اڳيان خيرپور ضلعي جي حد شروع ٿئي ٿي.

"مان فيصلو ڪري ورتو هيو ته پٽي صاحب جي ڪمدار قادر بخش ۽ سندس ساٿي بهادر کان بدلو ضرور وٺبو. هنن منهنجي بيعزتي ڪئي آ، ۽ پٽي صاحب سان ويڙهاڻو آ. ماڪڙي پٽي صاحب جي ڪاوڙجي پوڻ جو ڏاڍو ڏک هيو. مان پنهنجي دوستن يارن کي ڪٺو ڪيو. ڪل يار نهن همراه هئا. مان هنن کي سڄي ڳالهه ٻڌاءِ، صلاح ورتي، سڀني ماڪڙي چيو ته: بدلو بلڪل وٺبو. مان ڪمدار کي هڪ خط لکيو.

اوهانکي پنهنجو جيڪو بند و بست ڪرڻو هجي، سو ڪري. مان ٽين ڏيهاڙي توهان جو مهمان آهيان. پوءِ اهيو نه چئجو ته ميري اسان کي اڳواٽ اطلاع نه ڏنو.

"منهنجو هڪڙو دوست اِها چٺي هنن تائين پهچائي موٽي آيو، چٺي پهچڻ جي ٽين ڏيهاڙي، جنهن ڏينهن لاءِ مان کين لکيو هو ته ايندا سين، اسين رات جي پوين پهر اميرآباد جي اوپارين پاسي، ميل ڏيڍ اوري تائين پهچي وياسين، آتي

پهچي ترسي پياسي فجر جو وقت ٿيو ته ماڻ تلاءَ مان وضو ڪيو، ۽ نماز پڙهڻ لڳس. نماز پڙهي دعا پي گهريم ته اسانجي قوم جو ڇوڪرو عثمان، جيڪو امير آباد ۾ رهندو هيو، اهو اچي اتان لنگهيو. ماڪي ڏٺائين ته سڃاتائين. هن ماڪان پڇيو: ’چاچا، هنن همراهن کي وٺي ڪاڏي پيو وڃي؟‘ مان هنکي ٻڌايو: ’مان هي ماڻهو، قادر بخش ۽ بهادر تي حملو ڪرڻ واسطي وٺي آيو آن. هنن منهنجي بيعزتي ڪئي آ، ۽ ماکي هتان لڏي وڃڻ تي مجبور ڪيو اٿن.‘ ڇوڪري ماکي چيو: ’چاچا، ڪلهه شام جو پوليس جي ٽرڪ پرجي آئي آ. سمو ري پوليس ڪوٽ جي اندر موجود آ. تون به پنهنجا همراهه وٺي آيو آن. اِهو ته وڏو جهڙو ٿيندو.‘ مان اڃا دعا پي گهري ۽ ڇوڪري جي ڳالهه پي ٻڌم. منهنجي ساٿين جو پوليس جي ڳالهه ٻڌي ته جوش ۾ نعرو هنيائون. ’قادر قلندر مست.‘ ۽ وٺي امير آباد ڏانهن ڀڳا ته پوليس سان مقابلو ڪريون. مان به دعا اتي ئي پوري ڪري هنن جي ڪڍ وٺي ڀڳس. جڏهن ڳوٺ جي نزديڪ پهتاسي ته ڏينهن تي ويو هيو. سڄي ڳوٺ ۾ لڙ پئجي ويو: ’ميرو اچي ويو ساٿين سان، ميرو اچي ويو ساٿين سان.‘

”جنهن ڪوت جي ڇوڪري ڳالهه ڪئي هئي، اهو ڪوٽ ذوالفقار علي ڀٽي صاحب جو هيو، پوليس اُهيءَ جي اندر ويٺي هئي. اسان ڇا ڪيو جو ڪوٽ جو دروازو جهلي ورتوسي، ۽ هوائي فئر ڪياسي. پوليس دل جهلي نه سگهي وٺي ڀڳي. پر دروازو ته اسين جهلي بيٺا هئاسي، تنهنڪري

هنن چا ڪيو جو پٿرن تي ڪانئيون رکي پچڻ شروع ڪيو. منهنجي همراهن مان هڪڙي، هڪ پوليس واري کي ڪانئيءَ تان چڙهندي ڏسي ورتو ۽ بندوق آڻي ڪري فئر ٿي ڪيائين ته مان ڏسي ورتو، ڊوڙي وڃي سندس بندوق ۾ هٿ وڌم. ۽ کيس فئر ڪرڻ کان روڪيم، اهو پوليس وارو منهنجو دوست هيو.

”ڪوٽ پٿي صاحب جو هو، ۽ اسان پٿي صاحب جي ڪنهن شيءِ کي هٿ ڪونه لاتو. چاڪاڻ ته مان پٿي صاحب جو نيمڪ کاڌو هيو. باقي ڪمدار جو جيڪو ڪجهه اسانکي نظر آيو اهو کنيو، بنا ليسنس (لائسنس) جي بندوقون هيون سي آهي به کنيوسي. مطلب ته هنن جي ڪابه شي ڪونه ڇڏي سڀ. موچڙا به ڏاڍا هنيا سي. اگهاڙو ڪري، هنن کان ڪيسيون ڪرايون سي- ۽ پوءِ مان قادر بخش کي چيو: ’جيڪڏهن -پاڻي هيءَ ڪوٺ ڇڏي نه وين، هتي هوندي ته، مان پٽي ڏهاڙي توکي اچي آفت ماري ويندم. تو اُجيڪا شرارت ڪئي، آها توکي ڦٻندي ڪونه. يڪدم اهو ڪوٺ ڇڏي هليو وڃ.‘

”اسين هنن کان بدلو وٺي اچي لاريءَ ۾ چڙهياسي، لاريءَ ۾ آها پوليس ۽ صوبيدار به چڙهيل هو، جيڪي اسان سان مقابلي لاءِ آيا هئا مان کين ڌمڪي ڏيئي چيومانس: ’وڃي انسپيڪٽر کي چئي ڇڏ، جيڪڏهن اسان تي فرياد لکيائين ته ٻئي ڏينهن اسين سندس ٿاڻي تي هونداسي.‘ صوبيدار وڃي انسپيڪٽر کي ٻڌايو. انسپيڪٽر اسانجي خلاف فرياد داخل

نہ ڪٿي.

”پٺي پاسي، قادر بخش ڪمدار، پٺي ڏينهن ڳوٺ ڇڏي سڌو نئين ديري هليو ويو، ۽ اُتان ڳڙهي خدا بخش پٺو پهتو، جتي ذوالفقار علي پٺي جو وڏو پٽ سڪندر علي پٺو رهندو هيو. هنکي وڃي چيائين: ’سائين ڪالهہ رات ميري يارنهن مائهن سان اچي مان تي حملو ڪيو ٿس. اسانجي تمام گهٽي بيعزتي ڪئي ٿس. ۽ چيو ٿس تہ: ’جيڪي اوهانجا بابا آهن، وڃي هنن کي دانهن ڏيو. هنن کي جيڪي ڪرڻو اٿن، ڀلي ڪن.‘ حالانڪ حقيقت اِها آهي تہ مان ائين چهو ٿي ڪونہ هيو. نہ ئي مان پٺي صاحب وارن جي خلاف هڪ اکر بہ ڳالهايو هيو. مان اهڙو نالائق ڪيئن ٿي سگهيس ٿي، تہ جنهنجو نيمڪ پيٽ ۾ هجي. هن جي خلاف ڳالاهيان.

”قادر بخش سڪندر علي پٺي کي اِهو بہ چيو تہ: ’ميري اهو بہ چيو آتہ: ذوالفقارعلي پٺو (خارجا) وزير آ تہ،مان بہ بادشاهہ آهيان. مان تو کي نوڪري ۽ مان ڪيان ٿو. وڃي پنهنجي بابن کي سلام ڏي. جيڪڏهن سپاٽي تون هتي رهندين تہ، مان فقط هڪڙو ڪارتوس خرچ ڪندم. تنهنجو لاش رت ۾ ڳاڙهو ٿيو پيو هوندو.‘ سو مان ڀڄ ڪان پنجي آيو آن. هاڻ تون جيڪو حڪم ڪرين.‘

”سڪندر علي پٺي هنکي چيو: ’پيڻ جا....، ملڪ منهنجو آ، زمينون اسانجيون آهن، ميري جي ڪونہ آهن. تون ميري جي چوڻ تي زمين ڇڏي، ٽپڙ کڻي اچي مان وٽ پهتو آن. تون اُتان پنجي آيو آن. تون بزدل آن. تون انهي ۽

قابل نہ، آهين جو نوڪي رکجي. تون جاڏي وڻي، تاڏي وڃ.
تنهنجي نوڪري مان وٽ ڪانهي.'

"قادر بخش ۽ بهادر منهنجا دشمن هئا. مان تي ڪوڙا الزام
هڻي ماڪي ذوالفقارعلي ڀٽي صاحب جي نگاهن ۾ ڪيرايون.
ناحق جيل ۾ اماڻيائون. مان ڪانءُ بدلو ورتو. سڪندر علي
ڀٽي ڪيس نوڪريءَ مان ڪڍيو. منهنجي دل جو مطلب
پورو ٿيو."

ٻانهن ڏاڻ جهيڙو

”ذوالفقار علي ڀٽي صاحب جي ڪمدار قادر بخش ڪان بدلو ورتي، اسين موٽي آياسي، مان وارا همراه پنهنجي پنهنجي ڳوٺ هليا ويا. مان پنهنجي نئين ڳوٺ ڦورڙي موٽي آيم آئي مان پنهنجو نالو مير محمد مان متائي گونث بخش (غوث بخش) ڪيو هيو، ۽ ذات به بهڻ سڏائڻ لڳس.

”لاڙڪاڻي ضلعي ۾، تعلقي شهداد ڪوٽ ۾، ٽي ڀاڻر هئا، نالا هئن — پوپٽ، پرين ۽ ٽين جو نالو هيو رانجهو. اهي ذات جا سيال هئا. انهن جي پيءُ جو نالو هيو پيرو. اسانجا هنن سان پراڻا تعلقات هئا. پر پوءِ هنن اسانجي لانگاه قوم سان هڪڙي ناجائزي ڪئي. پرينءَ اسانجي قوم وارن جي هڪ ٻانهن ڪڍي ويو. ان تي اسانجي قوم جا چڱا مڙس مان وٽ آيا. هنن ماڪڙي اچي ٻڌايو ته: ’سيالن اسان سان ناجائزي ڪئي آ، تون اسانجو ٻلاند ڪر. هنن ڪان اسانجو بدلو وٺ. هيءَ عزت جي ڳالهه آ. هو لانگاه قوم جي ڇوڪري ڪڍي ويا آهن، سيال اسانجو نڪ وڍي ويا آهن. تون پاڻ به انهيءَ قوم جو آهين. اسانجي مدد ڪر.‘

”ماڪڙي احساس ٿيو، قوم جو به لحاظ ٿيو. پر مان سوچيو ته اڳ ۾ سيالن سان ڳالهائجي، جيڪڏهن ڳالهه ٻولهه ۾ ڏئي آهي ٻانهن موٽائي ڏين ته جهيڙو ڇو ڪجي. اهو سوچي مان سيالن وٽ هلي ويم، ۽ پرينءَ جي پيءُ پيروءَ سان ملي کيس چيم: ’تنهنجي پٽ پرين، اسانجي قوم سان ناجائزي

ڪٿي آ. اسانجي ٻانهن ڪٿي آيو آ. تون هنکي سمجهائي ۽ اها ٻانهن واپس ڪرائي ڏي، نه ته اهو جهيڙو وڌندو ۽ وڏو نقصان ٿيندو.'

"سيال قوم جي شهداد ڪوٽ ۾ وڏي حيثيت هئي، ۽ آهي وڏا طاقتور هئا. انهيءَ پاسي کوسا، چانڊيا ۽ مستوئي به زبردست قومون هيئون، پر انهن سڀني کان سيالن جي طاقت وڌيڪ هئي، انهيءَ غرو ڪري ميرو ماڪڙي جواب ڏنو ته: 'منهنجي پٽ اهو ڏوهه ڪيو ئي ڪونهي. تون اسان تي ڏوهه ناجائز ٿو مڙهين.' مان کيس گهڻوئي سمجهايو پر هُنَ ۽ پرينءَ ڏوهه باسيو ئي ڪونه. ماڪڙي ڪاوڙ اچي وئي. مان کين چيم: 'ٺيڪ آ، او هانکي جيڪو وڻي پلي ڪريو. پر ياد رکجو مان چوٿين يا پنجين ڏينهن توهان تي حملو ڪري ايندم. جو ڪجهه ماڪڙي ڪرڻو پيو، مان ڪندم. توهان هوشيار ٿجو، متان پوءِ اوهانکي اها حسرت نه رهجي وڃي ته اوهانکي اڳ ۾ چاڻ نه هئي.'

"مان ڳوٺ موٽي آيم، ۽ پنهنجي قوم وارن کي ٻڌايم ته: 'هيءَ ڳالهه آ، مان هنن کي اها ڌمڪي ڏيئي آيو آن ته، چئن پنجن ڏينهن ۾ مان توهان تي حملو ڪندس.' قوم وارن منهنجي انهيءَ ڳالهه کي پسند ڪيو. پوءِ مان ست ماڻهو کنيا، اٺون مان پاڻ هوم. اسان اٺ رائفلون کنيوسي، ۽ نڪري پياسي، ٺيڪ پنجين ڏينهن وڃي سيالن تي ڪڙڪياسي. مان هنن کي چيو: 'خبردار، هاڻي مڙس ٿجو. متان پوءِ ارمان ٿئي. مان اڳئي ئي اوهانکي اطلاع ڪري

ويو آن.‘

”جنهن وقت اسين هنن جي ڳوٺ پهتاسين، انهيءَ وقت شا[illegible] جو سج اچا بيٺو هيو، اڌ ڪلاڪ کن سج لهڻ ۾ هيو سخت سيارو هيو. جنهنڪري اسين سياري جو چاليهو چونڊ[illegible] آهيون. آهي ڏينهن هجن. اسان نعرا هنيا ۽ هوائي فئر ڪ[illegible] ته پلي هو چڱيءَ طرح هوشيار ٿين. آتي هنن سيالن جا پنج[illegible] اٺ گهر هئا. اسانجي هڪلن ۽ فائر نگ تي آهي هوشيار ٿيا، پر اسان تيزيءَ سان حملو ڪري، هنن تي ڪنٽرول ڪري ورتو. اسان انهيءَ مائيءَ کي ڳولهيو، جيڪا سيال ڪڍي ويا هئا. پر آهي آتي ڪو نه هئي. اسانکي پتو پيو ته سيالن هن مائيءَ کي ڪنهن ٻئي ڳوٺ ۾ رکيو آ. اسان سيالن جي مردن کي ڏاڍي مار ڪڍي، ۽ هنن کي نچايو، نچائڻ جو مقصد کين بيعزت ڪرڻو هو.

”اسانکي خبر هئي ته پرينءَ جي پاءُ رانجهو جي زال تمام سهڻي آ. تنهنڪري اسان رانجهوءَ کي چيو سي ته: ’تون پنهنجي زال آڻي اسانکي ڏي. توهان اسانجي ٻانهن ڪڍي ويا آهيو، اها انهيءَ جي عيوضي ۾ اسين ڪڍي ويندا سين.‘ رانجهوءَ اسانجي ڳالهه ٻڌي، پر چـريو ڏي ڪونه. مان رائفل جي نالي رانجهوءَ ڏانهن ڪندي چيو: ’رانجهو، جيڪڏهن تو سڌيءَ طرح پنهنجي زال اسانجي حوالي نه ڪئي، ته ماکهي گولي هلائڻي پوندي.‘ لاچار هو ويو، ۽ پنهنجي زال آڻي اسانجي اڳيان بيهاري.

”رانجهو جي زال شهزادي هئي شهزادي. مان سيالن کي

چيو: ’اسين هن وقت اوهان سان جهڙي به حالت ڪرڻ چاهيون، ڪري سگهون ٿا. پر ماکي شرم ٿو اچي ته مان اوهانجي ٻانهن ڪنيو پيو وڃان. پر مان اوهانکي يقين ٿو ڏياريان ته مان هن نينگريءَ کي اهڙي حفاظت سان رکندم، جهڙي منهنجي نياڻي.‘ هن جي منهن تي مان هن ڇوڪريءَ جو مٺو چهرو ۽ وري چيم: ’توهان بي غيرت ٿيا، مان نه ٿيندم. ڳالهه فقط ايتري آ ته اوهان پنجين ڏينهن اسانجي ٻانهن واپس ڪري ڇڏيو ته مان اوهانجي ٻانهن واپس ڪري ڏيندم.‘

”سيالن ماکي ڏاڍا ايلاڏ ڪيا، زاريون ڪيون. ماکي ڏاڍو ستايو، ته: ’ٻانهن ڇڏي وڃ، اسين اوهانجي ٻانهن واپس ڪنداسين.‘ پر مان سندن ڳالهه نه مڃيم. چيم: ’نه، ٻانهن ڇڏي نه ويندم. ڪٺي ضرور ويندم.‘

”اسان هن جي ڳاڏي ورتي، انهيءَ ۾ ڏاند جوٽرائي، ماڻيءَ کي انهيءَ ۾ ويهاري، رواني ٿي وياسي. چوڏهن ميل پري منهنجو هڪڙو دوست هيو، اسان هن وٽ پهتاسي، ۽ رات اتي رهياسي. سياري جي موسم هئي، سخت سيءَ هجي. اسين ات ماڻهو هئاسي، نائين ٻانهن هئي، هو غريب هيو، هن وٽ ايترا ٿيپڙ نه هئا جو هو هر هڪ کي الڳ ڏئي، تنهنڪري ٻه ٻه ماڻهو ٿي ستاسي. هن زائفان لاءِ به الڳ هنڌ نه ملي سگهيو، نيٺ ماکي پاڻ سان گڏ آها زائفان سمهارڻي پيئي. هڪڙي ڪٽ هئي، هڪڙي سوڙ ٻنهي جي مٿان هئي. پر مان اهڙيءَ ريت زائفان سان ستم جو سڄي رات منهنجي

جان (جسم) هن سان نہ لڳي. نہ ئي هن جي جان مان سان لڳي.

"مان اصل کان نمازي آهيان. صبح جو جڏهن مان وضو ڪري نماز پڙهڻ لاءِ اُٿي ويٺم. منهنجا ٻيا ساٿي بہ اُٿي ستل هئا. اُهي ماڪڙي عجب ۾ ڏسڻ لڳا. پوءِ هنن مان هڪ ماڪڙيءَ چيو: 'هي ڇا؟ تو ڌاڙي ۾ ٻانهن کنئين آ. هيءَ ٻانهن اسانجي ٻانهن جي عيوض ۾ آ. هي اٺاره (ارڙهن) سالن جي نوجوان شهزادي آ. تون سڄي رات هن سان گڏ ستو آهين. ۽ هن مهل وضو ڪري نماز ٿو پڙهين. انهيءَ جو ڇا مطلب؟'

"مان پنهنجي ساٿين کي چيو: 'ڏسو، زالون تہ ڪنهنکي نہ ڇونڊيون آهن تہ، اوهين ڪنهن سان وڙهو يا ٻرو ڪيو. هنن زائفان جو بہ ڏوهہ ڪونهي جيڪو بہ ڏوهہ آ، سو هنجي ڏيرن يا هنجي مڙس جو آ. هيءَ بيگناهہ آ، هيءَ منهنجي نياڻي آ. جنهن نظر سان مان هنکي ڏسان ٿو، اوهانکي بہ اُنهيءَ نظر سان هنکي ڏسڻو پوندو.'

"اُهو سارو ڏينهن اُتي پيچي (گذاري) پوءِ ٻئي ڏهاڙي تي اٿئون منزل، ڪري، ورڻي چوڏهن ڪوهن تي، ٻئي هنڌ ترسياسي، اُهي منهنجا دوست هئا. اُتي بہ مان زائفان کي ساڳي حفاظت سان رکيو، مان اُها زائفان هنن دوستن وٽ امانت رکي، ۽ هنن کي چيو تہ: 'هيءَ ٻانهن اوهين پاڻ وٽ رکو، جڏهن سيال اسانجي ٻانهن موٽڏين تہ اوهان بہ هيءَ ٻانهن کين موٽائجو.'

”پوءِ مان هنن دوستن کان موڪلايو، جن وٽ زالفان کي ڇڏيو هوم. ۽ جيڪي همراهه مان سان ساڻ هليا هئا، هنن کي به چيم ته: پاڻ هتان ٽڙي پکڙي وڃو، مان اوهان سان پوءِ ملندس. مان هنن کان موڪلائي سکر آيم. اُتي هڪ دوست وٽ رهيم. رات هن وٽ رهي، صبح جو ڇهين وڳي جيڪا ريل سکر جي اسٽيشن تان هلندي آ، انهيءَ جي ٽڪيٽ وٺي، انٽر ڪلاس ۾ چڙهيم، ۽ مٿي واري سيٽ تي ليٽي پيم. مان وٽ غلابي (گلابي) رنگ جي لوئي هئي، اها مان مٿان وجهي ڇڏي.

”اُتي اسٽيشن تي منهنجو دشمن بيٺو هيو. اهو دشمن پراڻو هيو. جنهن اسانجي پاڻهن ڪنئين هئي، ۽ بدلي ۾ اسان سندس پاڃائي ڪنئين هئي. هن ماڻهو ريل ۾ چڙهندي ڏسي ورتو هيو. پر مان ڪيئن ڪونه ڏٺو هيو. هن وڃي يڪدم پوليس کي خبر ڏني ته: ’ميرو ڏاڙيل، جنهن ڪيترائي ڌاڙا هنيا آهن، خود اسانجو ڌاڙو به هنيو اٿس ۽ اسانجي پاڻهن ڪٽي ويو آ. لاڙڪاڻي ۽ جيڪب آباد جي پوليس کي ڪيترن ئي ڌاڙن ۾ گهربل آ. ڏاڍو خطرناڪ ماڻهو آ. مان ڪيئن ريل ۾ چڙهندي ڏٺو آ. هو گاڏيءَ ۾ چڙهي سمهي رهيو آ، توهان هلي هنکي يڪدم گرفتار ڪيو.‘

”جڏهن گاڏي سکر کان روهڙي جي اسٽيشن تي پهتي ته، پوليس هن جي ڏسَ تي، پنهنجو عملو وٺي، انهيءَ گاڏي ۾ چڙهي، جنهن ۾ مان سُتل هوم. ماڻهو خبر ئي نه هجي. مان لوئي مٿان ڪئي، ننڊ ۾ بي خبر ستو پيو هوم.

”اوچتو ڏهه ٻارنهن سپاهي منهنجي مٿان چڙهي ويا. ماز
اک ڪولهي ڏنو، پوليس وارا ماکي قابو ڪيو بيٺا هئا.
هنن ماکي ڇڪي هيٺ لاٿو. هيٺ لهندي ئي منهنجي نظر
هن دشمن — پرڻءَ تي پيئي. ماکي گاڏي مان هيٺ لاٿو
ويو. تنهن تي ماڻهن جا هشام اچي مڙيا، پرڻءَ ماکي نفرت
سان ڏٺو ۽ ماکي گار ڏيئي انسپيڪٽر کي چوائين: ’انسپيڪٽر
صاحب، اهو ئي آ ميرو.‘

”انسپيڪٽر کي پرڻءَ جي ڳالهه تي ڪاوڙ آچي ويئي.
هن چيو: ’پيهو جا....، بي غيرت. جڏهن اسان توکي چيو
ته گاڏي ۾ چڙهي، ميراڻي جي سڃاڻپ ڪرائي ته چئي:
اکيان ڪونه ويندم. ميرو ماکي ماري ڇڏيندو. ۽ هاڻ
جڏهن هيءُ قابو آ ته تون گاريون ٿو ڏين، نڪر هتان،
منهنجي اکين اڳيان ٽري وڃ.‘ پوءِ انسپيڪٽر هنکي گاريون
ڏيئي، هتان ڀڄائي ڪڍيو.

”انسپيڪٽر ماکي گرفتار ڪري، سکر جي چاوڙي ٿاڻي
تي وٺي آيو. ۽ لاڙڪاڻي فون ڪيائين: ’ميراڻي ذالي،
ههڙي آري پاري هڪ ماڻهوءَ کي اسان روهڙيءَ جي ٽيشڻ
تان گرفتار ڪيو آ. هڪ ماڻهو پرڻءَ هيءَ حقيقت ڪري
ٿو ته هيءُ ڏوهاري آ، ۽ حڪومت کي هنجي ڳولهه آ.
ڇا اوهانکي اهو ماڻهو گهربل آ.‘ لاڙڪاڻي مان جواب آيو:
’واقعي ميرو اسانکي ڏاڙي جي ڪيس ۾ گهربل آ. اسان
ڪيس وٺڻ لاءِ اچون ٿا.‘

”آخر انهيءَ ڏينهن، شام جي وقت، لاڙڪاڻي جي پوليس

سکر پهچي ويئي. پوءِ لاڙڪاڻي جي پوليس ماڪڙي پنهنجي قبضي ۾ ڪيو، ۽ ماڪڙي لاڙڪاڻي وٺي ويئي، ۽ لاڙڪاڻي جي چاوڙي ٿاڻي جي لاڪب ۾ وجهي بند ڪيائون.

هڪ رات ماڪڙي آئي رهائي، ٻئي ڏهاڙي پوليس، جنهن ۾ هڪ انسپيڪٽر - جنهن جو نالو رحمت الله جهاڻ هيو، ٻه صوبيدار، ٻه عملدار ۽ اٺن ڏهن سپاهين سان گڏ، لاڙڪاڻي مان وٺي، جيڪماباد پهتي.

”منهنجو اصلي ضلعو ته جيڪماباد هيو، سو هنن جو خيال هيو ته آئي به منهنجا ڏوهه ڪيل هوندا. پرين به ڪين اِهو چيو هيو. سو جيڪماباد ۾ آئي، اهي ماڪڙي جيڪماباد جي ايس. پي جي اڳيان وٺي ويا. ايس - پي پڇا ڳاڇا ڪري، منهنجي پوليس کي چيو: ’بابا، هن ماڻهو اسانجي ضلعي ۾ ڪو ڏوهه نه ڪيو آ. اسانکي هيءُ ڪنهن به ڏوهه ۾ گهربل ڪونهي. باقي جيڪڏهن اوهانجي ضلعي ۾ ڏوهه ڪيو اٿس ته، اوڏانهن وٺي وڃو، ۽ وڃي پاڻ سمجهو.‘

”ايس - پي جو اِهو جواب ٻڌي هنن ماڪڙي آڻي جيڪماباد جي لاڪب ۾ وڌو. آئي ماڪڙي ٻن ڪلاڪن لاءِ رکيائون، ڇاڪاڻ ته ريل جي اچڻ ۾ ٻه ڪلاڪ هئا، آئي لاڪب ۾ هڪ درويش قسم جو ماڻهو هيو. پٺاڻ هيو. صفا ملنگ هيو. هن ماڪڙي پاڻ ڏانهن سڏيو. مان وڃي هنجي پرسان ويٺس، هو ماڪڙي ڪجهه دير ڏسندو رهيو، پوءِ چيائين: ’جوان، تون ٻه ڏيهاڙا جيل ۾ رهندين، يا ٽي. انهيءَ کانپوءِ تون ٻاهر هليو ويندين. تون آزاد آن، بلڪل آزاد.‘ مان ڪيس

جواب ڏنو: ’بابا، تون ڳالهه ڪرين ٿو اندازي تي، پر اها ڳالهه صحيح نه ٿيندي. هي ڏس، انسپيڪٽر آ، ۽ صوبيدار ۽ عملدار ۽ اٺ ڏهه سپاهي، اهو سڄو عملو مان لاءِ آ. ماڪيءَ چار ڏينهن ٿيا آهن گرفتار ٿئي، اڄ پنجون ڏينهن آ. جيڪب آباد منهنجو ضلعو آ، هتي جي ايس-پي ماڪي ڇڏي ڏنو آ، ڇاڪاڻ ته هن ضلعي ۾ منهنجو ڪو ڏوهه ڪونهي. هاڻ هي ماڪي لاڙڪاڻي وٺيو ٿا وڃن. لاڙڪاڻي ضلعي ۾ منهنجا ڪيترا ڏوهه ڪيل آهن، ڪيترا ڪيس آهن مٿني، ڪجهه ڪيس ٻين ضلعن جا به آهن. اٺن ڏهن ڏينهن ۾ ته منهنجا ڪيس به هلي پورا نه ٿيندا، تون درويش ڪيئن ٿو چئين ته مان ٻئي ڏهاڙي يا ٽئي ڏهاڙي آزاد ٿي ويندم.‘ انهيءَ پٺاڻ ملنگ ماڪيءَ وري چيو: ’انشاالله تون ٽن ڏينهن ۾ جيل مان نڪري ويندين.‘ ’مان هنجي ڳالهه تي ڌيان نه ڏنو، ڇاڪاڻ ته پتو هوم ته هاڻ جلد ڇٽڻ ممڪن ئي ڪونهي.

”ٻن ڪلاڪن ڪانپوءِ، جڏهن گاڏيءَ جو ٽائم ٿيو ته پوليس ماڪيءَ لاڪپ مان ڪڍي جيڪب آباد اسٽيشن تي وٺي آئي. ۽ جڏهن گاڏي آئي ته ماڪيءَ انهيءَ ۾ چاڙهي لاڙڪاڻي وٺي آيا. ۽ آڻي لاڪپ ۾ بند ڪيائون.

انهيءَ لاڪپ جي ڪوٺيءَ ۾ ماڪان علاوه ٻه ٻيا چڙا به هئا. هڪ بنا ٽڪيٽ سفر ڪرڻ جي ڏوهه ۾ هيو، ٻيو چانڊيو ذات جو هيو، اهو خون جي ڪيس ۾ جهليل هيو. مان ٿوري دير انهن سان ڳالهايو، پر ماڪيءَ سخت بي چيني هئي. ۽ پاڻ تي سخت ڪاوڙ هئم. منهنجي لاءِ اها وڏي بيعزتيءَ

جي ڳالهه هئي جو مان ٻنا مقابلي جي جهلجي پيو هوم. نه ڪنهن سان لڙائي ٿي، نه ڪنهن کي ماريم، مان ماڻ ۾ جهلجي پيم. منهنجي لاءِ ۾ چوڻيه ستاويهه ماڻهو آهن، آهي ڇا سوچيندا. منهنجي قوم وارا ڇا سوچيندا ته: ميرو بزدلن وانگر گرفتار ٿي ويو.

”ماکي جوش اچي ويو. دماغ کي چڪر اچي ويو. دل ۾ خيال آيم ته: يا ته مان مران، يا ڪنهن کي ماريان، يا پڇي وڃان باقي اٿين بزدلن وانگر جهلجڻ ته منهنجي لاءِ شرم جهڙي ڳالهه آ.

”مان ٿي ٻن ٻن سپاهين پهرا ٻي ڏنا، هڪ ڪوليءَ جي اڳيان بيٺو هئو، ۽ ٻيو انهيءَ جي پويان، وڻ جي هيٺان بيٺو هيو.

”جيڪو سپاهي پرسان بيٺو هيو، مان هنکي سڏ ڪيو، جڏهن پرسان آيو ته مان هنکان پڇيو: ’ادا، تون ڀاڻ ڪير آن؟‘ هن جواب ڏنو ته: ’مان ڪوسو آن.‘ مان کيس چيو: ’ادا، مان پئسا ڏيان ٿو، ماکي شهر ڪٿون کير گهرائي ڏي.‘ هن سپاهي ماکي چيو: ’شام جو کير وارو هتي کير کڻي ايندو، مون (مان) کير وٺي ڏيندم.‘ مان کيس ڏهه رپيا ڪڍي ڏنا ۽ چيم: ’هي ڏهه رپيا اٿئي، سير کير ماکي وٺي ڏي. ٻه سير تون پنهنجي لاءِ وٺ.‘ سپاهي خوش ٿي ويو. ۽ جڏهن شام جو کير وارو آيو ته سير کير منهنجي لاءِ ورتائين ۽ ٻه سير پنهنجي لاءِ ورتائين. منهنجو کير آڻي دروازي جي اڳيان رکيائين.

”آتي دراصل ٻه ڪوٺيون هيون. هڪ ڪوٺي سامهون جي پاسي هئي، هن کي ڇت ڪانه هئي. ۽ اُهيءَ ڪوٺيءَ مان لنگهي ٻي ڪوٺيءَ ۾ وڃبو هيو، اُنهيءَ ڪوٺيءَ کي ڇت هئي. مان ڇت واري ڪوٺيءَ ۾، دريءَ تي چڙهيو ويٺو هوس، آتان ٻاهران لنگهندڙ ماڻهو ڏسڻ ۾ آيا پئي. ظاهر ۾ ته مان آهي ماڻهو پئي ڏٺا. پر منهنجي دماغ ۾ ٻيو ئي خيال هيو.

”مان هن ڪوسي سپاهي کي ڏٺو، آهو دروازي جي اڳيان چڪر لڳائي رهيو هيو. اُنهيءَ جي پوٺان وارو سپاهي نمبر جي وڻ هيٺان چپ ڪيو ويٺو هيو. سامهون مسيت هئي، سانجهيءَ جي ٻانگ اڃا ڪو نه آئي هئي، آتي سٺ ستر ماڻهو هئا.

”مان دل ۾ سڄو پروگرام ٺاهي ورتو. پر مان سان جيڪي ٻه قيدي ٻيا هئا، مان هنن کي دل جو راز نه ڏنو. مان دريءَ تان هيٺ لٿس ۽ انهيءَ ڪوٺيءَ مان نڪري، سامهون واري ڪوٺيءَ ۾ آيس، ۽ ڪوسي سپاهيءَ کي چيم: ’ادا، مهرباني ڪري، ماکي منهنجو ڪير دروازي جي اندر ٽپائي ڏي، ماڻي ايندي ته مان انهيءَ مان ڪاڻيندم، ٻاهر متان ڪا مٽڪ يا ڪو جيت ڪري پوي.‘ هن ماکي چيو: ’ٺورو ترس، مان توکي ڪير اندر رکي ڏيندم.‘ مان هنکي پنج روپيا خرچي ٻي به ڏئي ڇڏي.

”مان وري اندر ڪوٺيءَ ۾، دريءَ تي چڙهي وڃي ويهي رهيم. ڪجهه دير ڪانپوءِ سپاهي دروازي کي ٻاهر ڏنل ڏندو هٽايو. مان هوشيار ٿي ويس. سوچيم. اڄ هن سپاهيءَ سان

مقابلو آ، يا ته هي ماڪڙي ماري وڃي، يا مان هنکي پورو ڪريان. باقي بنا مقابلي جي گرفتار ٿيڻ منهنجي لاءِ ٻڏي مرڻ آ.

"هن جيئن ئي ڏنڊو لاهي، در کوليو، ۽ ڪمري جو لوٽو ڪٺي اندر ٿي رکيائين، مان وٺي ٽپ ڏنو، ۽ ڊوڙ پائي وڃي سندس مٿي تي بيٺس. ۽ جوش ۾ هڪل ڪئي مانس: 'خبردار، تون مري وئين.' هن منهنجي هڪل ٻڌي، ۽ ماڪڙي جو پنهنجي اڳيان ڏٺائين ته سندس ساهه سڪي ويو، هنجي واتان دانهن نڪتي: 'هاءِ.' ۽ هو ڪري پيو. مان کيس ٽنگ مان ورتو ۽ گهلي کيس اندر ڪيو. دروازو کولي ٻاهر نڪتس، دروازو بند ڪري ڏنڊو ڏيئي ڇڏيم، ۽ ٻاهران ڪڙو چاڙهي ڇڏيم.

"ٻاهر جيڪو پوليس وارو بيٺو هيو، هن جون عجب ۾ اکيون ڦاٽي پيئون. عجب منجهان هنکي ڇپ لڳي وئي، هو ڪجهه به ڪڇي نه سگهيو، بس ڦاٽل اکين سان ماڪڙي ڏسندو رهيو. سامهون هڪ اسپتال هئي، آتسي پنجاهه سٺ ماڻهو بيٺا هئا. هنن به ڏٺو ته مان سپاهي کي لاڪپ ۾ اندر بند ڪري پاڻ ٻچي نڪتو آهيان. مان هنن جي ويجهو ويم ته هنن هڪل ڪئي: 'بيهه رهه. نه ته ويندين.' مان هڪل ڪري چيو: 'خبردار، ڪوبه منهنجي ويجهو نه اچي، نه ته مان وٽ اهڙو اوزار آ، جيڪو توهانجا ڦٽڙ ڪڍي وٺندو.' سڀئي هٽي پري ٿيا، ڪوبه منهنجي ويجهو نه آيو.

"مان اتئون ڀڳس، لاڪپ جي پٺ ورتم، سامهون سردار

نبي بخش پٺاڻ جو بنگلو هيو، هن جي ٻاهرين ڀت مڙس جي قد جيڏي هئي، مان انهيءَ ڀت کان ٽپي اندر ٿيس ۽ وچ بنگلي مان ڀڄندو، بنگلي جي پٺيءَ پاسي شاهي روڊ تي پهتس. اڳيان لاهوري محلو آ، انهيءَ لاهوري محلي جي گهٽين مان ٿيندو، شهر کان ٻاهر نڪري ويس. اتر طرف رائيس ڪئنال آ، انهيءَ جي بند تي وڃي چڙهيس. انهيءَ وقت ڪئنال ۾ پاڻي گوڏي جيترو هيو، يالاچار سٿر جيترو هيو. مان سٿڻ مٿي چاڙهي پاڻيءَ ۾ گهڙي پيس، ڪجهه اڳيان وڌيس ته پير وڃي هڪ کڏ ۾ پيو. ذري گهٽ ٻڏس ٿي.

”نيٺ ڪئنال مان لنگهي پار ٿيس. جڏهن پرين پار ٿيس ته رات ٿي چڪي هئي.

”هاڻ مان لاڙڪاڻي کان ڏيڍ کن ميل پري پهچي چڪو هوس. پوءِ مان شهداد ڪوٽ ۽ قنبر سعد خان ڏانهن رخ رکيم. مان سڄي رات هلندو رهيس. ڪنهن رستي يا گهٽ ڏانهن ڪونه ويس، ڇاڪاڻ ته ماڳي خبر هئي ته پوليس منهنجي تلاش ۾ گهٽ ۽ ناڪا وٺيو بيٺي هوندي، سڄي رات جهنگل ۽ ٻنين ۾ هلندو رهيس، جڏهن سج اڀرڻ وارو هيو، آسمان تي هلڪي روشني ڦهلجڻ لڳي، تنهن وقت مان شهداد ڪوٽ جي پراڻ ٽانوري شاخ تي پهتس. پوءِ اتان ڦري دندانڻي ويس. اتي منهنجو هڪ دوست هيو ـ جمل خان. ذات جو جمالي هيو. مان اهو ڏينهن، رات ۽ پيو ڏينهن به اتي رهيس. جڏهن ٽڪ لٿو ته هن کان موڪلائي اڳيان وڌيس. ڪجهه اڳيان منهنجو پيو دوست سائينداد رهندو هيو.

آهو ذات جو راهوجو هيو. مان هن وٽ ويم ۽ هن سان پوري حقيقت ڪيم. هن ماڪڙي چيو: 'تون هتي آرام ڪر. مان لاڙڪاڻي وڃي، سڄي خبر وٺيو ٿو اچان.'

"هو ماڪڙي اُتي رهائي، پاڻ لاڙڪاڻي ويو، ۽ لاڙڪاڻي مان واپس اچي سڄو احوال ماڪڙي ڏنو ته: 'پوليس توکي سختيءَ سان تلاش ڪري رهي آ. سکر، جيڪباباد، ميهڙ، دادو— اُنهن سڀني گهٽن تي پوليس ويٺي آ، ۽ هر ايندڙ ويندڙ جي جانچ ڪري رهي آ. مان سڄي جانچ چڱيءَ طرح ڪري آيو آن. اتفاق سان پوليس هِنَ پاسي ڪانهي، چڱو ٿيو جو تون هُنَ پاسي نه وئين، نه ته ڪنهن نه ڪنهن گهٽ تي جهلجي پوين ها.'

"منهنجي دوست ماڪڙي هڪ ٻي ڳالهه به ٻڌائي، جنهن تي ماڪڙي ڏاڍي حيراني ٿي ۽ خوشي به ٿي. پيرو سيال جو ذڪر اڳ ڪري چڪو آهيان، پيرو رانجهوءَ جو پيءُ هيو، جنهن جي زال اسان پنهنجي پاڻهن جي عيوض ڪٺي آيا هئاسي. پيروءَ جو هڪ صوبيدار دوست هيو، نالو هيو عبدالوهاب. انهيءَ عبدالوهاب پيروءَ کي هڪ سپاهي هٿان چورائي موڪليو: 'ميرو پوليس سان مقابلو ڪري، زوري زبردستي لاڪب مان ڀڄي ويو آ. توهان هوشيار ٿجو، متان رات ڏي توهان وٽ پهچي وڃي، جيڪڏهن توهان وٽ آيو ته سڄي ڳوٺ کي تنگ ڪندو.'

"سپاهي رات جو اٽڪل يارنهين وڳي پيروءَ کي ٻڌايو، پيروءَ اهو ٻڌي دانهن ڪئي: 'اڙي ياحسين، ميرو اسانکي

ماري ڇڏيندو؟ ايترو چئي مٽان کان ڪِري پيو ۽ بيهوش ٿي ويو. سڄي رات هوش ڪونه آيس. صبح جو مري ويو. ”مان آتي چار ڏينهن رهيس، پوءِ وڃڻون رستو ورتي، منزلون ڪري، اڪيلي ۾ شڪارپور پهتم ۽ پوءِ سکر کان ٽپندو، لڪندي ڇپندي وڃي ٿرپارڪر پنهنجي گهر پهتم.

”گهر پهتم ته گهر وارن مانکي هڪ پريشاني واري خبر ٻڌائي. سيالن جي جيڪا ٻانهن اسان ڪڍي هئي، مان هنکي پنهنجي هڪ دوست وٽ ڇڏي آيو هوس، سا پنهنجي مائٽن وٽ پهچي وئي.

”پتو ٿي نه پئجي سگهيو ته، مان وارو آهو دوست پوليس کان ڊنو هيو، يا ڪيس سيالن دنيا (دولت) ڏني هئي، تنهنڪري ٻانهن ڇڏي ڏني. پر هنن چيو ته: ٻانهن کي هڪ رات وجهه لڳو، هوءَ گهران نڪري وئي. لڪندي ڇپندي وڃي چاچڙ اسٽيشن پهتي. صبح ۾ جيڪماباد کان جيڪا ريل شهدادڪوٽ ويندي آ، انهيءَ ۾ چڙهي پئي ۽ وڃي شهدادڪوٽ پنهنجي گهر پهتي.“

جرڳي جو فيصلو

'منهنجا اڳ ۾ وارنٽ نڪتل هئا، وري لاڪپ مان ڀڄي
بو هوم. انهيءَ ڪري ڪافي وقت مانٺ ڪري ڳوٺ
ڀهي رهيم.

'اسانجا ڪي ماڻٽ شهداد ڪوٽ تعلقي ۾ به رهيل
ئا. آئي اسانجي مائٽن ۾ ٽي ڀاڻر هئا — پنهل، هوت ۽
رمحمد. پنهل پنهنجي ڌيءَ، هوت جي پٽ هدايت ڪي
ني هئي، ۽ هوت جي ڌيءَ پنهنجي پٽ ڪي ڪرائي هيئن.
ر جلدي هنن ۾ جهيڙا ٿي پيا. ڳالهه وڌندي وڌندي ايتري
ائين پهتي، جو پنهل بندوق سان پنهنجي ڀاءُ هوت کي
اري وڌو. پر فرياد ۾ لکرايائين ته: ڪيءَ همراه هوت کي
اري گهوڙن تي ڀڄي ويا، اسان رڳو هنجي پٺ ڏسي
مڪهياسي. پر جڏهن پوليس ڪيس مار ڪئي ته هن سچي
ڪري ڏني. پر صوبيدار کي تمام گهڻا پئسا ڪارائي پاڻ ڇڏائي
ڍو. صوبيدار کيس چيو: 'ميري جو ڪو اتو پتو ڪونهي،
خبر نه جيئرو به آهي يا مري ويو. تون لکرائي ڇڏ ته: 'مون
هڪ ڪي سڃاتو، اهو ميرو هيو.' هن بدبخت ڪٿي منهنجو
نالو لکرايو.

" ڪجهه وقت ڪانپوءِ اِها خبر ماڪيءَ پئي. منهنجا تاڪ
لڳي ويا. مان ماٺ ڪيو، پنهنجو ملڪ ڏي ڇڏي وڃي
پٺي هنڌ ويٺو هوم، هُن ناحق مان ٽي الزام هنيو. مان
آتان ڏي گهوڙي تي چڙهي اميرآباد آيم. پنهل ماڪيءَ ڏسي
ڏڪي ويو. مان کيس چيو: 'اڙي بدبخت مان تنهنجو

کھڙو ڏوھ ڪيو ھيو جو تو منھنجو نالو لکرايو. ھن ھٿ ٻڌي ماڪڙي چيو: 'ماڪڙي بخش ڪر، ماڪان ڏوھ ٿيو. ھاڻ جيئن چوندين، تيئن ڪندم.' مان سندس ڳالھ، تي يقين ڪيم ۽ پنھنجي ڳوٺ موٽي آيم.

”صوبيدار کي خبر پئجي ويئي تہ ميرو نہ فقط جيئرو آ، بلڪ شھدادڪوٽ ۾ پنھل سان ملي بہ آيو آ. ھن ٻڪدم پنھنجا ماڻھو ماڪڙي ڳولھڻ لاءِ موڪليا. اُھي ٻروچ ھئا. اُھي منھنجي ڀائيچي رستم سان مليا. ۽ کيس چيائون تہ اسين ميري جا دوست آھيون، ساڻس ملڻ ٿا چاھيون. ھُنن، ھنکي دم دلاسا بہ ڏنا. اُھو منھنجو سوٽھون ھيو. ھن بي خبر کي اھا خبر ڏي نہ پيئي تہ ھي ڪير آھن. ھن بيوقوف ھنن کي منھنجا پار پتا ٻڌائي ڇڏيا.

”ھڪ ڏينھن اُھي ھمراہ اچي مان وٽ پھتا. مان حيران ھيم تہ اھي ھتي ڪيئن پھتا. ھنن مان سان اھا ڳالھ، ڪونہ ڪئي تہ ھنن کي منھنجو ڏس پتو ڪنھن ڏنو آ. خير، مان ھنن کي پاڻ وٽ ترسايو، ماني ٽڪي ڪارائي مان. اُھي بہ ٽي ڏينھن رھيا، پوءِ موٽي ويا. ھنن وڃي صوبيدار کي ٻڌايو تہ ميرو فلاڻي ھنڌ رھي ٿو، فلاڻي نالي سان.

”صوبيدار پنھنجي بالا آفيسرن کي اطلاع ڏنو، ۽ پوليس ماڪڙي گرفتار ڪرڻ لاءِ نڪتي. پوليس اڳ ۾ پڪا چانگ آئي، پوءِ اُتان ٿرپارڪر جي حد ۾ گھڙي، ڦورڙيءَ جي شھر ۾ آئي. پوليس جو وڏو اٺالو ھيو — چار ترڪون سپاھين سان پريل ھئيون. ھنن ترڪون ڦورڙيءَ ۾ ڇڏيون،

۽ پيادل رستي سان منهنجي ڪوٽ ۾ آيا. مان ڦورڙي ۽ ڪان اڳائي ميل پري پنهنجي لاءِ سان رهندو هوم. منهنجي لاءِ ۾ پنجاهه سٺ ماڻهو هئا. پوليس آسر وڏي جي ٽيم تي منهنجي ڪوٽ پهچي ويئي. ۽ سڄي ڪوٽ کي گهيرو ڪري ويهي رهي.

”جڏهن صبح ٿيو، ۽ روشني پکڙي ته اسان ڏٺو، چئني طرف پوليس گهيرو ڪيو بيٺي آ. پوليس وارن چئني طرفن کان زور زور سان چيو: ’اسين چار ٽرڪون پري آيا آهيون، ۽ اوهين چئني طرفن کان اسانجي گهيري ۾ آهيو. مقابلو ڪندا ته ڪتي ڪونه سگهندا. انهي ۽ پوليس سان رحمت الله جهاڻ صوبيدار به آيو هو، جيڪو ماڪهي جيڪماباد وٺي ويو هيو. هن ماکهي هڪل ڪري چيو: ’ميرا تون جوان آن. پر اسان تمام گهڻي پوليس وٺي آيا آهيون، مقابلو ڪندين ته شايد تنهنجا پار ٻچا مارجي وڃن، تنهنڪري بهتر آ ته تون پيش پؤ.‘

”مان سوچيو ته هاڻ مان ڇا ڪريان. مقابلو ڪريان يا هٿيار ڦٽا ڪريان. پوءِ سوچيم، مان اڪيلو نه آهيان. لاءِ ۾ ڪيترائي ننڍا ٻار به آهن. ماءُ پيءُ به آهن. جيڪڏهن مان مقابلو ڪيو ته پوليس فائرنگ ڪندي. پوليس تمام گهڻي آ. ظاهر آ، لاءِ مان گهڻين جانين جو نقصان ٿيندو. لاءِ کي بچائڻ لاءِ ضروري آ ته مان جهيڙو نه ڪريان ۽ پاڻکي پيش ڪريان.

”اهو سوچي مان رحمت الله جهاڻ کي هڪل ڪئي:

'رحمت الله، مان هٿيار ڦٽا ٿو ڪريان، پوليس سان مق
ڪونہ ٿو ڪريان، پوليس کي هٽائي، اسانجي گهرن
نزديڪ نہ اچي.

"رحمت الله سچي پوليس پوئتي هٽائي ڇڏي. مان هڏ
ڪري چيو: 'رحمت الله، تون هليو آ، بي فلڪ، =
فلڪ نہ ڪر.' پوليس سان ڊي-ايس-پي بہ هيو،
رحمت الله کي چيو: 'رحمت الله، تو چيو هيو تہ ه
رهزن ڌاڙيل آ، تنهنڪري تون اڪيلو هُن ڏانهن نہ و
.تان نقصان پهچي.' رحمت الله هن کي جواب ڏنو: 'م
جوان آ، پاڙيو ڪونهي. پاڻ وٽ سڏائي ڪوبہ نقصان
رسائيندو. هن زبان ڏني آ، هو پنهنجي زبان تي قائم رهن
مان ويندم، توهان ڪوبہ خيال نہ ڪريو.'

"رحمت الله مان وٽ بنا ڊپ ڊاءُ جي هليو آيو. مان
سان هٿ ملايو ۽ هن سان رلجي، پنهنجي اوطاق ۾
ويهاريومانس. ڊي-ايس-پي ۽ ٻي پوليس بہ اچي اوط
۾ ويٺي. مان سموري پوليس کي چانهن پياري. مان محس
ڪيو تہ ڊي-ايس-پي ۾ ٻيو جهڙو عملو هيو، آهو خو
ٿيو. هن ماڪي چيو: 'تون واقعي جوان آن.'

"منهنجي علاوه منهنجي پٽ نياز حسن ۽ منهنجي پاٽي
غلام فريد جي مٿان بہ دشمن ڪوڙا ڪيس ڪيا ه
تنهنڪري اسان تنهن جا وارنٽ نڪتل هئا. پوءِ پول
اسان تنهي کي گرفتار ڪري لاڙڪاڻي وٺي ويئي. اسان
هٿڪڙيون ڪونہ هيون.

”اسين لاڙڪاڻي رات جو پهتاسي. پوليس ماکي انهيءَ وقت
لاڙڪاڻي جي ايس-پي وٽ وٺي ويئي. انهيءَ وقت رات
جا ٻارنهن لڳا هئا. صوبيدار رحمت الله ماکي چيو: ’ميرا
تون جيڪو چاوڙي لاڪپ مان زبردستي ڀڄي ويو هئين،
سپاهيءَ کي لاڪپ ۾ بند ڪري. انهيءَ تي ايس-پي
صاحب ڏاڍو ناراض آ. اسان توکي ڏاڍي عزت ڏني آ،
شان ۽ مان سان وٺي آيا آهيون. تون جوان آهين، ماکي تنهنجو
قدر آ. پر هو اسانجي مٿان آفيسر آ، مٿان هو ابانکي
تنهنجي بيعزتيءَ لاءِ حڪم ڪري. انهيءَ ڪري تون
ايس-پي صاحب سان اهڙي نوڙت ۽ عزت سان ڳالهائجان،
جو هو ناراض نه ٿئي، توسان ملي خوش ٿئي.‘ مان
چيومانس: ’ڏنو ويندو. الله چڱي ڪندو.‘
”مان دل ۾ سوچيو: بزدليءَ مان ڪجهه نه ورندو. مان
تي هن وقت مصيبت آئي آ. پر مان جهڪي، نماڻو ٿي
ڇو هنجي اڳيان پيش ٿيان ـــ نه، مان پنهنجي دليري ۽
بهادري ڇو ڇڏيان. مان شان سان پيش ٿيندم. مان طئي
ڪري ورتو ته جهڪندم ڪونه. ايس-پيءَ کي ڄاڻ ٿيو،
هو اندران نڪري، ٻاهر ورانڊي ۾ آيو. جڏهن ايس-پي
منهنجي سامهون ٿيو ته مان ڏاڍي جوش ۽ زور واري آواز
۾، جنهن ۾ ڪڙائي هئي، کيس سلام ڪيم. ايس-پي مان
ڏي ڏٺو ۽ هنجي چهن تي مرڪ اچي ويئي.
”ايس-پي کي ڏسي سان مان سڃاڻي ويم ته هو جوان آ،
۽ هنکي جوان جو قدر آ. ايس-پي ماکي چيو: ’ميرا،

توهان واقعي جوان آن. رحمت الله خان، هنکي اندر وٺي آ، مان هن سان ڳالهائڻ ٿو گهران. ميراڻي سان اڄ ڪچهري ۾ وڃي.' ماڪيءَ اندر وٺي ويا، ۽ ڪرسي ويهڻ لاءِ ڏنائون. آتي فقط اسين ٽي هئاسين — ايس - پي، رحمت الله خان ۽ مان.

''ايس - پي ماڪيءَ چيو: 'ميرا ماڪي توهان ٽي ڏاڍي ڪاوڙ هئي. توهان لاڪپ مان ڀڄڻ جي رپٽ پڇي وٺين، جو لاڙڪاڻي پوليس جو هڪ ڪيچو ويو. انهيءَ لاڪپ کي ٽي چوڪيون آهن. ۽ لاڪپ شهر ۾ آ. ايڏي پوليس هوندي توهان وچ شهر مان ڀڳو آن. اسانکي تنهنجي مٿان الزام ڏاڍو مشڪل ٿي پيو. توهان سچ لهڻ کان اڳ ڀڳو هئين، رپورٽ رات جو پين وڪي ڏاهي وئي آ. توهان ڪيس ٿي نه پي ٿيو، ڇاڪاڻ ته توهان بند لاڪپ کولائي ڀڳو آن. پر ميجان ٿو توهان جوان آن، ماڪيءَ تنهنجو قدر آ. توهان جيڪي لاڙڪاڻي ضلعي جا ڪيس آهن، مان انهن ۾ تنهنجي پوري مدد ڪندم. توهان جوان آن، تو جهڙو جوان پلي آزاد هجي.'

''مان ايس - پي کي چيو: 'مان هڪ ڏوهاري آن ۽ توهان بالا آفيسر. پر توهان مان سان سٺي نموني پيش آيو آن. اها الله جي مهرباني آ، شڪر آ الله جو.'

''ايس - پي وٽ اسين ڏهه پندرنهن منٽ ويٺاسين. پوءِ ايس - پي چيو: 'رحمت الله خان، ميراڻي کي ڪابه تڪليف نه ڏجان. هاڻ وڃي هنکي لاڪپ ڪر.'

''ماڪيءَ آڌي ماڪيءَ لاڪپ ۾ بند ڪيائون، جنهن مان

پڳو هوم. پهريان پوليس وارا، جن کان مان ڀڄي نڪتو هوم، انهن کي ڊس مس ڪري ڇڏيو هئائون. هاڻ پهري تي ٽي پوليس وارا هئا.“

”پوءِ آتي منهنجيون سچائيون ٿيون. هوت جي خون واري ڪيس کان علاوه، سيالن جي ٻانهن ڪٽڻ وارو ڪيس هيو، پٽي صاحب جي ڪمدار قادر بخش جي ڏاڙي جو ڪيس هيو، انهيءَ کان علاوه به ڪجهه ٻيا ڪيس هئا. ڪورٽ ۾ سڀئي ڪيس هلندا رهيا، پر ڪيسن ۾ ڪوبه ماڻهو منهنجي خلاف شاهدي نه پيو ڏي. خبر نه هنن کي ماڪان ڊپ ٿي لڳو—— يا خدا جي طرف کان ڀلائي هئي.

”انهن ڏينهن ۾ لاڙڪاڻي جو ڪليڪٽر چنو هيو، پاٽ جي پاسي جو هيو. هنکي رپورٽ پهتي ته ميراڻي جي خلاف ڪو شاهدي نه پيو ڏي ڪليڪٽر وٽ منهنجي خلاف ڪافي دانهون پهتل هيون. هن سوچيو ته: جڏهن ميراڻي جي خلاف ڪنهن به شاهدي نه ڏني ته هيءَ ڇٽي ويندو. تنهنڪري هن منهنجا ڪيس جرڳي ۾ موڪلي ڇڏيا. انهن ڏينهن ۾ لوڪلي جرڳا هوندا هئا. جرڳي جو قلم اٻتو آ، انهيءَ مان ڪوبه ڇٽي نٿو سگهي. جيڪو ويو، هنکي سزا لڳي. تنهنڪري ڪليڪٽر، منهنجا ڪيس ڪورٽن مان ڪيرائي جرڳي ۾ موڪلي ڇڏيا.

”جرڳي ۾ سيالن جي ٻانهن ڪٽڻ وارو ڪيس هليو. جيڪا

عورت اسان کنئي هئي، آها عورت جرڳي ۾ آئي، هن منهنجي سامهون اهو بيان ڏنو ته: 'هن ماڻهوءَ کي مان ڪونه سڃاڻان. جنهن وقت ماڪي کنيو ويو هيو، هي شخص انهيءَ وقت هيو ئي ڪونه. نه ئي هيءُ ماڻهو ماڪي کڻي ويو هيو، اُهي ٻيا ماڻهو هئا، جهڙي آري پاري مان هنن کي سڃاڻان ٿي.'

”شام جو ايس-پي لاڪپ ۾ آيو ۽ ماڪي چيائين: 'ميرا، مان زائفان کان اڪيلائيءَ ۾ پڇيو آ.' هن چيو آ ته: 'ميري جهڙو جوان ٻيو ڪو ڪونهي. ماڪي هن ڏاڍي حفاظت سان رکيو هيو. ڪجهه به ٿي پوي، مان هن جي خلاف بيان نه ڏيندم. ماڪي ماري وجهن ته ڀلي ماري وجهن.' مان کيس چيو آ ته: 'جيڪڏهن تنهنجي دل نٿي چوي ته تون ڀلي ميري جي مٿان بيان نه ڏي.'

”جرڳي ۾ منهنجي مٿان اهو ڪيس ٻيهي ئي نه پيو. منهنجي وڪيل جرڳي کي چيو: 'جيڪا زائفان ڪڇي ويئي آ، آها ئي چوي ٿي ته ميري ماڪي ڪونه کنيو آ. تنهنڪري ميرو ڏوهاري ڪونهي.' پر جرڳي ۾ وڪيل جي نه هلندي آ. جرڳي کي مٿان حڪم هيو ته ميري کي سزا ڏيئي اٿو.

”نوٺ جرڳي ماڪي انهيءَ ڪيس ۾ چار سال سخت پورهئي سان سزا ڏني.“

”سيالن جي ڪيس ڪانپوءِ هوت جي خون جو ڪيس هليو.

ڪ شخص محمد بخش ڪوريءَ مان تي ڪوڙو الزام هنيو،
تہ ٻيرو مان وٽ آيو هيو، ۽ زوري ماکان منهنجي بندوق
ري ورتائين. جنهن سان هن هوت جو خون ڪيو. مان
جرڳي کي هڪڙي درخواست ڏني تہ قرآن تي فيصلو
ڪيو وڃي. ۽ مان پنهل کي قرآن ڏيئي آڏي پڇا ڪندم.

”جرڳي منهنجي ڳالهہ مڃي، پر جڏهن ٻئي ڏينهن ڪيس
هليو تہ جرڳي چيو: ’قرآن نہ کڻبو.‘ مان ٽپي ٻاهر ٽپي
ويم. مان ڪرسيون کڻي ورتيون. ۽ آهي آڇلائي درن ۽
دريون جا شيشا ڀڃي ڇڏيم. ڪيتريون ڪرسيون بہ ڀڃي
ڇڏيم. جرڳي جا هڙئي ميمبر ڀڄي ويا. پوليس در تي
بيٺي هئي، پر اندر ڪوبہ نہ آيو. آخري ۾ ڪليڪٽر آيو.
هن چيو: ’تون وڙهہ نہ، اڌين ڏي ٿيندو، جيئن تون چئين
ٿو، فيصلو قرآن تي ٿيندو. هينئر تون ڀلي وڃ. فيصلو
سڀاڻي ٿيندو.‘

”مان ڪليڪٽر جي ڳالهہ مڃي جيل پهتس. آئي، ٻئي ڏينهن
جيل تي جرڳي جو آرڊر پهتو. ماکي جرڳي چوڏهن
سال سزا ڏني هئي. منهنجا ناڪ لڳي ويا، بنا ڪيس هلڻ
جي هيڏي وڏي سزا.“

”ماکي سينٽرل جيل سکر آماڻيو ويو، جتان مان ڪمشنر
کي اپيل ڪئي، ڪمشنر دربار علي شاهہ هيو، انهن ڏينهن
۾ ڪمشنر جي آفيس خيرپور ۾ هوندي هئي. منهنجي پاڙن

ٻن هزارن روپين ۾ وڪيل ڪيو. ماڪڙي دربار علي شاهه پيش ڪياڻون دربار علي شاهه منهنجا ڪاغذ پڙهيا ۽ وڪ سان ڳالهايئين. ۽ پوءِ ڪجهه لکڻ لڳو. وڪيل ماڪ آهستي سان چيو: ’ڪيس خراب ٿيل آ، بچڻ جي آ. ڪانهي.‘ مان چيو مانس: ’جيڪو خدا کي منظور هوند اهو ٿيندو.‘ پوءِ ڪمشنر ماڪڙي چيو: ’ڏوهه ثابت آ، برقرار رهندي.‘ مان ڪيس چيو: ’سائين ڪجهه منهنجي ٻڌو.‘ هن چيو: ’چئو.‘

”مان ڪيس سربستو احوال ٻڌائڻ شروع ڪيو، هو منهنجيو ڳالهيون ٻڌڻ لڳو. ڪمشنر جي سرشتيدار ماڪڙي اڌ روڪي چيو: ’ايڏي ڊگهي ڳالهه ڪري ڪمشنر صاحب جو وقت ڪوٺي نه ڪر.‘

”دربار علي شاهه سرشتيدار کي چيو: ’نه، هنکي ڳالهائڻ ڏيو، هيءُ ڏکويل آ.‘ مان ڪيس سڄي ڳالهه ڪري ٻڌائي جنهن کي ٻڌائڻ ۾ ٻه ٽي ڪلاڪ لڳي ويا. مان اهو ب چيومانس: ’سائين، مان درخواست ڏني هئي ته فيصلو قرآن پاڪ تي ڪيو وڃي. اڳ ۾ جرڳي منهنجي ڳالهه مڃي، پر پوءِ جرڳو ڦري ويو، اها درخواست به منهنجي فائيل ۾ هوندي.‘ ڪمشنر سرشتيدار کي چيو: ’اها درخواست ڪڍ.‘ منهنجي ٿلهي فائيل ۾ اها درخواست به لڳل هئي. ڪمشنر اها درخواست پڙهي ماڪڙي چيو: ’توسان انصاف نه ٿيو آ. تنهنجو ڪيس وري هلندو.‘ مان ڪيس چيو: ’منهنجو ڪيس ڪنهن ٻئي ضلعي ۾ موڪليو، لاڙڪاڻي جو

ليڪٽر منهنجو دشمن آ،' چيائين: 'تون فڪر نہ ڪر،
ٽوسان انصاف ٿيندو.''

ماڪڙي ڪجهو ڪري (سزا ختم ڪري) وري لاڙڪاڻي
ڪليو ويو. ماڪڙي وري جرڳي ۾ پيش ڪيو ويو. هاڻ
گو ساڳيو ڪو نہ هيو. هن جرڳي ۾ شهدادڪوٽ جو
ٽي ڪليڪٽر ۽ ٻيا ماڻهو هئا. ڪيس ٻيهر هليو. سچو
يس منهنجي فائدي ۾ بيٺو. مان جرڳي کي چيو تہ:
هل جي سوٽ فيض محمد کي سڏائي قرآن پاڪ ڏيو،
ڪائنس آڏي پڇا ڪرڻ ٿو گهران.'
ڊپٽي ڪليڪٽر ۽ جرڳي جي ٻين ميمبرن ماڪڙي جهليو
'قرآن نہ ڏي. ڪيس تنهنجي فائدي ۾ آ، قرآن تي
ڪڏهن هُنَ تنهنجي خلاف ڳالهايو تہ توکي نقصان
ندو.' پر مان نہ مڙيس. مان چيو: 'هنکي قرآن کڻايو.
جيڪو ٿيندو، ماڪڙي قبول آ.'
نيٺ فيض محمد کي سڏايو ويو. ڪيس مٿي تي قرآن کڻايو
و. مان ڪائنس پڇيو: 'فيض محمد، تنهنجي مٿي تي قرآن
تو ٻڌاءِ تہ جڏهن مهل هوت جو قتل ٿيو، تو ۽
هل ڪاٿي هئا؟' هن چيو: 'مان قرآن کڻي ڪوڙ نہ
الهائيندم. انهيءَ وقت اسين پنهنجي گهر ۾ هئاسين.' 'پوءِ
ا ٿيو؟' مان سوال ڪيو. چيائين: ''پوءِ مان ۽ پنهل هوت جي
هر آياسي. هوت جي گهر، هوت جي ڪٽ وٽ زالن رنو

ويٺي.‘ مان پڇيو: ’انهيءَ وقت محمد بخش ڪوري هيو،
چيائين: ’نه، هو پنهنجي ڳوٺ هيو. پوءِ جڏهن خبر پيس ته
پين مان گڏ، پڻ ڪلاڪن ڪانپوءِ آيو.‘ مان پڇيو مانس:
’پلا اوهان ڪنهن کي پڇندي ڏٺو؟‘ چيائين: ’نه.‘ پڇيم:
’پنهل به توسان گڏ هيو؟‘ هن چيو: ’ها.‘

”انهيءَ تي ڊپٽي ڪليڪٽر ۽ جرگي جي پين ميمبرن ماڪي
چيو ته: ’ميرا تون ڪيس ڪٽي وين.‘ ڊپٽي ماڪي بي ڏوهي
ٺهرائي، ڪيس ڪليڪٽر کي لاڙڪاڻي موڪلي ڇڏيو.

”هوڏانهن پنهل کي اچي ميرُ سان لڳي ته ميرو نڪتو ته ماڪي
جيئرو ڪونه ڇڏيندو. هو پنهنجي ٻارن ٻچن کي وٺي پرسان
وارن ٻن زميندارن - ٻانهون خان تنيو ۽ پيرل جتُ وٽ ويو
۽ روئي کين عرض ڪيائين ته: ’جيڪڏهن ميرو نڪتو ته ماڪي
۽ منهنجي ٻارن ٻچن کي جيئرو نه ڇڏيندو. ڪوشش ڪري
هنکي نڪرڻ نه ڏيو.‘

”اهي ٻئي زميندار ڪليڪٽر وٽ ويا ۽ هنکي چيائون: ’ميرو
ئي ڏوهي آ، هنکي نه ڇڏيو.‘ ڪليڪٽر چيو: ’ٻر شاهديون
ڪير ڏيندو ته ميرو ئي ڏوهي آ.‘ هنن چيو: ’اسين
ڏينداسي.‘

”ٻئي پاسي پنهل، جيٺن پٽو اٿر ته ڪليڪٽر کي ڏهه هزار
روپيا رشوت ڏني. ڪليڪٽر وري منهنجو ڪيس ڊپٽي
ڪليڪٽر کي موڪليو ۽ اهو به چيائين ته: ’پيا به ٻه شاهد هلندا،
خون ميري ڪيو آ، ڪيس سزا ضرور اينديي.‘

”جرگي جا ساڳيا ميمبر هئا، ساڳيو ڊپٽي ڪليڪٽر هيو.

ڀانهون خان ۽ ڀيرل جت شاهدي ڏيڻ پهتا. ڀيرل پنهنجي شاهديءَ ۾ چيو: 'مرڻ کان ڪجهه ڏينهن اڳ هوت مان وٽ آيو هيو، هن ماڪي چيو هيو- 'ميري ماڪڙي چيو آ ته مان توکي ماريندس. سو ميرو ماکي ماريندو. ماکي بچايو.' انهيءَ جي ٻئي ٽئين ڏينهن شهداد ڪوٽ ۾ ميرو ماڪي مليو. مان کيس چيو: 'هوت مان وٽ دانهين ٿي آيو هيو. تون ڇو ٿو هنکي تنگ ڪرين.' ته هن ماکي چيو: 'مان هوت کي ضرور ماريندس.' ۽ انهيءَ جي ٻن ٽن ڏينهن کان پوءِ خبر پئي ته هوت مارجي ويو.'

"ڊپٽي ڪليڪٽر ماڪي چيو: 'تون هن کان ڪجهه پڇڻ چاهين ٿو.' مان چيو: 'ها.' مان ڀيرل کان پڇيو: 'هوت جو توکي چيو ته: ميرو ماکي ماريندو، ته تو ڪنهن ز ميندار کي چيو ته هن جو فيصلو ڪرائي؟' هن جواب ڏنو: 'نه.' مان پڇيم: 'ڀلا توکي جي خبر هئي ته مان هوت کي مارڻ ٿو گهران ته تو پوليس ۾ رپورٽ لکرائي؟' هن جواب ڏنو: 'نه.' مان وري پڇيم: 'ڀلا ايترو وقت اهو کيس هلندو رهيو آ، تو ڪنهن سان اِها ڳالهه ڪئي؟' چيائين: 'نه.' مان ڊپٽي ڪليڪٽر کي چيو: 'بس ماڪڙي وڌيڪ ڪجهه پڇڻو ناهي.'

"ڀانهي خان پنهنجي بيان ۾ چيو: 'واردات کانپوءِ ميري جا پٽ، ڀاڻر ۽ مامو مان وٽ آيا ۽ اچي چيائون: 'ڏوهه برابر ميري اڪيلي ڪيو آ، پر اوهين وچ ۾ پئجي فيصلو ڪرايو.' مان ٻيءَ ڌر کي سڏايو. هنن ميري وارن کان سنگ گهريو.

پر هنن سنگ نہ ڏنو. پنهنجي ڏينهن جي آچ ڪيائون، جيڪا بہ ڊر نہ مڃي.

”ڊپٽي ڪليڪٽر ماڪي چيو: ’توکي هن ڪان ڪجھ پڇڻو آ.‘ پاڻهي خان ٽنئي آهو سراسر ڪوڙ ڳالهايو هيو، هاڻ مان هن کان ڇا پڇان، مان چيو: ’نہ، مان ڪجھ پڇڻ چاهيان.“

”ڊپٽي ڪليڪٽر ماکي اڪيلائي ۾ چيو: ’ميرا، اهو ثابت ٿي چڪو آ تہ تون ڏوهي ناهين. پر ماکي مٿان حڪم مليو آ تہ توکي سزا ڏني وڃي. تنهنڪري مان مجبور آهيان. توکي سزا ملندي.‘

”نيٺ جرگي ماکي چوڏهن سال سزا ڏئي ڇڏي. ماکي سينٽرل جيل سکر آندو ويو. مان ڪمشنر وٽ وري اپيل ڪئي، پر هاڻ دربار علي شاهہ جي بدلي ٿي ويئي هئي، نئين ڪمشنر منهنجي سزا برقرار رکي.“

”ڪجھ وقت ماکي سکر سينٽرل جيل ۾ رکي حيدرآباد سينٽرل جيل آماڻي ڇڏيائون. اهو ون يونٽ جو دؤر هيو. قيدين جي نہ فقط مختلف جيلن ۾ بدلي ٿيندي هئي، پر جيئن تہ صوبن کي ختم ڪيو ويو هيو، تنهنڪري ڪڏهن پنجاب جي جيلن ۾ قيدين کي موڪليندا هئا، ڪڏهن بلوچستان جي جيلن ۾، ڪڏهن سرحد جي جيلن ۾. ۽ اتان جا قيدي وري سنڌ جي جيلن ۾ موڪليا ويندا هئا.

”ماکي بہ ڪڏهن بهاولپور جيل، تہ ڪڏهن (بلوچستان) جي جيل ۾ موڪليو ويو. ڪراچي سينٽرل جيل بہ اماڻيائون.

پوءِ ٻين دفعي مان ست سال جيل ۾ رهي ويو هوس. جيلن ۾ مان ڦڏا به ڪيا، جهيڙا جهڳڙا به ڪيا، ماڪي جيل جي سخت ۾ سخت سزائون ڏنائون. هڪ ڀيرو ويهه ڦٽڪا به کاڌم، اهڙو تنگي ڪٽيائون، برف تي سمهار يائون. پر مان مڙيس اصل ڪون. جيئن تي ماريائون، تيئن تي گار ڏنم. تنهنڪري گذريل سزا ۾ پوين عرصو ماڪي تنگ ڪرڻ ڇڏي ڏنائون ۽ مان به جيل وارن کي تنگ نه ڪيو.

”اڳئين دفعي جو منهنجو رڪارڊ (رڪارڊ) خراب رهيو هيو، تنهنڪري هن دفعي ماڪي جيل ۾ بلڪل تنگ نه ڪيائون. ۽ مان به ڪنهنکي ڪونه ستايو. حالانڪ هن دفعي وڏي سزا لڳي هئي. ارڙهن سال. ٻي سال ڪچو رهيم. ڪيس پي هليو. پر پورو وقت سٺو گذريو. بس هاڻ ڇٽي وارو آهيان، چاهيان ٿو ته هاڻ وقت خير سان گذري وڃيم.“

موڪلاڻي

مون ميري کان پڇيو: "ميرا، آزاد ڪڏهن ٿيندا؟" ميري جواب ڏنو، "سائين، جيڪڏهن سيلاب جي معافي(۱) اچي وڃي ته اڄ ڇٽي وڃان. هاڻ دعا ڪهُر ته هن بند مان آزاد ٿيان."

مون چيو: "ميرا، انشاءَ الله تون جلد آزاد ٿيندا." ڪجهه دير خاموشي رهي، پوءِ مون ميري کي چيو: "ميرا، اسانجي ڪوليءَ جي مرمت ٿي رهي آهي. اڄ ڪلهه بئرڪ ۾ رهندو آهيان، اتي ٻيا به رهندا آهن، اهي سڄي رات گوڙ ڪندا آهن، مان ته نڪو سمهي ٿو سگهان، نه ڪجهه لکي پڙهي ٿو سگهان." ميري ڪجهه دير سوچيو، پوءِ چيائين: "سائين، منهنجي پرسان هڪ ڪولي خالي آهي، انهيءَ پاسي ماڪان سواءِ ٻيو ڪوبه ڪونه ٿو رهي. تون جيڪڏهن ڊپٽيءَ کي چئي هن پاسي هليو اچين ته ڏاڍي آرام سان رهندين."

مون ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ کي چيو: "مان ميري جي پرسان واري ڪوليءَ ۾ رهڻ ٿو چاهيان." ڊپٽيءَ مون کي اجازت

---

(۱) سيلاب جي معافي: ٻوڏ جي ڏينهن ۾ قيدين کي حڪومت درياهه جي بندن تي موڪليندي آهي ۽ هر ڏينهن پٺيان ڪجهه ڏينهن معافي ملندي آهي. يعني سزا گهٽبي آهي.

ڏيئي ڇڏي. ۽ مان پنهنجو سامان ڪٺائي ميري جي پرسان واري ڪوليءَ ۾ وڃي رهيس.
ٻئي ڏينهن سپرنٽينڊنٽ راؤنڊ تي آيو ته ميري کي ڏسي چيائين: ’تون به اتي رهيل آهين ڇا؟‘
ميري چيو: ”ها سائين.“
سپرنٽينڊنٽ چيو: ”نه نه، تون پنهنجا ٽپڙ هينئر ئي هتان کڻ، هتي فقط طارق اشرف رهندو ۽ تون ٻئي وارڊ ۾ وڃ.“
ميري سپرنٽينڊنٽ جي سامهون ئي پنهنجا ٽپڙ کنيا، ۽ وڃڻ لڳو، وڃڻ وقت مون سان مليو ۽ چيائين: ”سائين، تو ته اچڻ سان ئي ڪوليءَ مان ئي ڪيرائي ڇڏيو.“
ميري کي پنهنجي ڪولي ڇڏڻ تي ڏاڍو ڏک هو.
مون ميري کي چيو: ”تون هن ڪوليءَ مان نڪتو آهين ته انشا الله جيل مان به جلد نڪرندين.“
ميري چيو: ”سيد آهين، خدا تنهنجي دعا قبول ڪندو.“

ميرو صبح جو ڏهين وڳي کن ويو هو. مان پنهنجو سامان ٺاهي ٻن پهرن جي ماني کائي ستو پيو هوس ته اوچتو پيرن تي ڪنهن جا هٿ محسوس ڪيم. اک کلي ته جيڪو ماڻهو منهنجي سامهون بيٺو هو، هن کي پهرين نظر ۾ سڃاڻي نه سگهيس. پر جڏهن ڇتائي ڏنم ته سڃاڻي ورتم. آهو ميرو هو. ڪيس جيل جا ڪپڙا ڪونه هئا. مٿي تي پٽڪو ٻڌل هو، ۽ ڪپڙا به خانگي پيل هئس.

مونکي ڏسي پيرين پيو، ۽ پوءِ هٿ ٻڌي چيائين، "سائين، اوهان صحيح چيو هيو: هن ڪوليءَ مان نڪتو آهين ته جيل مان به جلد نڪرندين. واقعي مان هن ڪوليءَ مان نڪتم ته جيل مان به نڪران پيو. ماکي آزاد ڪن پيا. اوهان کان موڪلائڻ آيو آهيان."

مان اٿي ڏيئي اٿيس ۽ ميري سان ڀاڪر پائي مليس. ڪيس ڀاڪر پائيندي مهنجي اکين مان ڳوڙها وهي نڪتا. مونکي ميري جي آزادي جي خوشي به هئي، ۽ کائنس جدا ٿيڻ جو ڏک به هو.

مان اڳ ۾ هڪ مهينو ارڙهن ڏينهن جيل ۾ رهي ويو هوس. انهيءَ کانپوءِ ٻاويهه مهينا جيل ۾ هوس. پر مهنجي اکيان ڪو به اهڙو قيدي آزاد نه ٿيو، جيڪو سترهن سال جيل ۾ ڪو رهي آزاد ٿيو هجي. ميرو پهريون خوش قسمت قيدي هو، جيڪو ايڏي وڏي سزا ڪاٽي نڪتو هو.

ميرو وڃو هليو. مونکي جوبدار اچي ٻڌايو ته ميري جيل کان ٻاهر نڪري، جيل جي ڦاٽڪ وٽ ٻه رڪعت نفل پڙهيا ۽ پوءِ ويو هليو.

ميري جي وڃڻ بعد مان سوچڻ لڳس: ميرو سترهن سال جيل جي گهٽ ۽ ٻوسٽ واري فضا ۾ رهي. هاڻ آزاد فضا ۾ وڃي رهيو آهي. سترهن سالن ۾ دنيا ڪيڏي ترقي ڪئي آهي. جڏهن ميرو سترهن سال اڳ گرفتار ٿيو هو،

انهيءَ وقت ۾، ۽ هاڻ جي وقت ۾ تمام گهڻو فرق آهي. هن ملڪ ۾ ٽي دفعا حڪومتون بدليون آهن. ڇا ميري کي آزاد فضا جو ماحول اجنبي نه لڳندو.

پر پوءِ سوچيم — نه، آزاد فضا جو ماحول هنکي اجنبي نه لڳندو. آزاد فضا ۾ جيڪا خوشبو آهي، جيڪا پنهنجائپ آهي، آها قيد جي فضا ۾ ڪٿي. قيد ۾ سترهن سال رهي به ماڻهو پاڻکي اجنبي سمجهندو آهي، پر آزاديءَ جي هڪ گهڙيءَ ۾ به پنهنجائپ محسوس ٿيندي آهي.

ميري کي به آزاديءَ ۾ اجنبيت محسوس نه ٿيندي. هر انسان آزاد رهڻ چاهي ٿو. اڄ ميرو آزاد ٿيو آهي، سڀاڻي اسين به آزاد ٿينداسين. اسين آزاديءَ لاءِ جد و جهد ڪندا رهيا آهيون. آزاديءَ لاءِ جدوجهد ڪندا رهنداسين. انسان کان هميشه لاءِ ڪوبه آزادي کسي نٿو سگهي.

سهڻي پبليڪيشنس

جا ڇپجي شايع ٿيل ڪتاب

ڪرشن چندر

جو جڳ مشهور ناوليٽ

غدار

جنهن جو ترجمو برک ليکڪ **وي رام ولڀ** ڪيو آهي.
هن ڪتاب جون هڪ هزار ڪاپيون فقط هڪ مهيني ۾ وڪرو ٿي ويئون، هاڻ وڪري لاءِ فقط اچيون ڪاپيون بچيون آهن.
قيمت: ۱۰-۰۰

طارق اشرف

جي ستن ڪهاڻين جو مجموعو

سونهن، پٿر ۽ پيار

تمام سهڻو ٽائيٽل

قيمت : ۶-۰۰

آچي ڪاپي: ۸-۰۰

گهرائڻ لاءِ:

سهڻي پبليڪيشنس

الهندو ڪچي، حيدرآباد، سنڌ.

سهڻي پبليڪيشنس

جا ڇپيل ڪتاب

١ — اسان جي سنڌ	ختم ٿي ويل
٢ — اڻوسرندڙ ڪهاڻيون	" "
٣ — بندر بازاهون	" "
٤ — واهون وڻجارن جون	" "
٥ — پيار جي پري	" "
٦ — بدمعاش	" "
٧ — سمونڊ جن سانيهه	" "
٨ — غدار (ناوليٽ) سنڌيڪار ولي رام ولڀ	١٠-٠٠
٩ — سونهن، پٿر ۽ پيار (ڪهاڻيون) طارق اشرف	٦-٠٠
١٠ — ريج (ڪهاڻيون) آمر جليل	٣-٠٠
١١ — ڳاڙها هٿ، پيلا چهرا (شعر) ذوالفقار سيال	١٦-٠٠

سهڻي پبليڪيشنس
آلهندو ڪچو، حيدرآباد سنڌ